

Over d'n Boerenstand

Een eeuw boerenleven in Udenhout en Biezenmortel

ISBN-nummer 90-806480-1-9

Uitgever “Stichting Heemcentrum ‘t Schoor Udenhout Biezenmortel”
Drukkerij ELKA Tilburg
23 november 2002

© Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopie, opname of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgevers.

Ten geleide

9 December 1902 was het druk in de boerderij van Kobus van Roessel in den Berkhoek. De meest vooruitstrevende belangenbehartigers onder de Udenhoutse boeren waren er, burgemeester van Heeswijk was er en ook de witte pater Gerlacus van den Elsen. Er is in elk geval koffie geweest en zeer waarschijnlijk ook wel iets erbij. Ze waren bij elkaar om de “Boerenbond Udenhout” op te richten. Nu, 100 jaar later, bestaat de “Boerenbond Udenhout” niet meer. Na de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1997 zijn de Udenhoutse boeren aangesloten bij de ZLTO “Tilburg” en de Biezenmortelse boeren bij de ZLTO “De Leije”. Wel bestaat een kleine erfenis van de “Boerenbond Udenhout”, namelijk de “Stichting Isidorus”, die een taak vindt in het beheer van het archief en in attenties voor de oud-leden van de voormalige Boerenbond. Was Kobus van Roessel oprichter en tweede voorzitter van de Boerenbond, zijn kleinzoon Jan van Roessel was de laatste voorzitter van de Boerenbond en is nu voorzitter van de “Stichting Isidorus”. Mede dankzij deze stichting is dit boek tot stand gekomen.

In de honderd jaren tussen 1902 en 2002 heeft de Boerenbond een enorme rol gespeeld in de gemeenschap van Udenhout en Biezenmortel. We hoeven alleen maar de vele instellingen te noemen, de Boerenleenbank, het Pakhuis, de Boterfabriek, de Landbouwschool, de Bijenhoudersbond, de Rijvereniging, de Stierhouderij, de Veecentrale, de Geitenfokvereniging, de Maïsbank, en vele vele meer.

Nog belangrijker is, dat Udenhout en Biezenmortel een boerengemeenschap was. Het dagelijks leven van het dorp, het aangezicht van het dorp, de seizoensgebonden activiteiten, het was allemaal verbonden met het boerenleven. Om eens wat te noemen: de melkkannen langs de straat, de enorme silotoren van het Pakhuis, de prachtige boerderijen, het oogsten in de zomer, het roodbonte vee, de romboeren, de hooiwagens uit de polder, het leveren van eieren en de aankoop van het veevoer. Niemand zal ooit kunnen omschrijven hoe zwaar het werk was, niet alleen voor de boer, misschien meer nog voor de boerin. Niemand zal ooit kunnen omschrijven wat gezinnen doormaken als het bedrijf wordt getroffen door een ziekte en moet worden geruimd, of als er geen toekomstperspectief is vanwege Europese regels of vanwege crisisjaren en sommige boerengezinnen om die reden uitzien naar een boerderij elders in Nederland, emigreren of het bedrijf beëindigen. Heel veel mensen uit Udenhout en Biezenmortel hebben zeer persoonlijke herinneringen aan dat dagelijkse leven thuis, het harde werken, de zorgen, maar ook aan de mooie dingen die er volop waren. De boer gaat elke dag om met het wel en wee van de dieren, met de natuur, met het milieu.

Het schrijversteam van Heemcentrum ‘t Schoor heeft dit boek “Over d’n Boerenstand” willen maken om een beeld te geven van het leven in een dorp als Udenhout en Biezenmortel, zoals de meesten van ons dat hebben meegemaakt. Het is onmogelijk daarin volledig te zijn. Dat is onze ambitie ook niet. We hopen wel, dat veel mensen plezier zullen beleven aan dit boek, de verhalen lezen en de foto’s bekijken om er daarna samen over te praten en samen herinneringen op te halen aan een wereld, die door sommigen wordt aangeduid als “die goeie ouwe tijd”.

Onze dank gaat uit naar iedereen die ons geholpen heeft om dit mooie boek mogelijk te maken, het Heemcentrum ‘t Schoor, de Stichting Isidorus, de financiers, mensen die dossiers en foto’s beschikbaar hebben gesteld en allen met wie wij interviews hebben mogen houden of die ons zomaar hebben opgebeld. Zonder u allen was dit boek er niet geweest of niet zo mooi geweest als het nu is. In het bijzonder willen wij onze dank uitspreken aan Piet Naalden, die alle archieven van de Boerenbond tot op de letter heeft gelezen en toegankelijk heeft gemaakt en dat allemaal heeft vastgelegd in documenten die hij beschikbaar heeft gesteld aan het heemcentrum. Geweldig!

Wij wensen alle lezers heel veel genoeglijke uren met dit boek “Over d’n Boerenstand”.

Het schrijversteam van Heemcentrum 't Schoor,
Luud de Brouwer, Jan Denissen, Frans van Iersel, Kees van Kempen, André van der Lee, Joost van
der Loo (fotomateriaal), Wim Maarse, Piet Naalden, Annie van Roessel - Kolen (fotomateriaal) en
Frank Scheffers, ondersteund door Harrie van den Bersselaar en Kees van den Bersselaar
(fotomateriaal).

Dank aan allen met wie wij interviews mochten houden:

Jo de Bakker
Anna Bergmans - van den Bijgaart
Marinus Bertens
Marie-José Brans - van Dongen
Kees Brekelmans
Agnes Brekelmans - Hoppenbrouwers
Riet Denissen - van den Bijgaart
Joost van Dongen
Jan van Groenendaal
Bertha van Gorp - de Groot
Kees van Haaren
Annie Heuvelmans - van den Bijgaart
Jan van Iersel
Mari van Iersel
Peter van Iersel
Tijn Keuninx
Christa van Kuijk - van de Ven
Kees van der Lee
Jan Lommers
Jeanne Lommers - van de Ven
Ria van der Loo - Mutsaers
Gerard Moonen
Toon van Oene
Jo Olislagers
Peter Paijmans
Joske Pijnenburg +
Joost Reus
Jan van Rijsewijk
Tonny van Rijsewijk - van Rijswijk
Piet van Rijswijk
Marinus Robben
Jo Robben - Coppens
Jan van Roessel
Kees van Roessel
Piet Schapendonk
Hans van Strijdhoven
Piet Teurlings +
Antoon van de Ven
Peer van de Ven
Gerrit Verhoeven
Jo Vermeer
Jan Weijtmans
Piet Weijtmans
Rob Weijtmans

Voorwoord

In Brabant is al op veel plaatsen het honderdjarig bestaan van de boerenorganisatie gevierd. Ten gevolge van de bewogen acties van pater Gerlacus van den Elsen werd al in 1896 de gewestelijke NCB opgericht. Zes jaar later, op 9 december 1902, is in de boerderij van Kobus van Roessel in den Berkhoek de “Boerenbond Udenhout” opgericht. Die “Boerenbond Udenhout” bestaat als zodanig niet meer, want bij de gemeentelijke herindeling van 1997 zijn de Udenhoutse agrarische ondernemers bij een andere afdeling ondergebracht dan de Biezenmortelse collega’s.

De Udenhoutse Boerenbond werd opgeheven, maar om het bijna honderdjarig erfgoed te behouden is de “Stichting Isidorus” opgericht. Deze stichting vindt het de moeite waard om een viering van het honderdjarig bestaan te organiseren.

Onderdeel van de herdenking van de oprichting van de Udenhoutse Boerenbond is de presentatie van het boek “Over d’n Boerenstand”, dat door het schrijversteam van “Heemcentrum ‘t Schoor” is samengesteld. De Udenhoutse en Biezenmortelse bevolking kan trots zijn op zo’n team. Voor de zoveelste keer hebben de leden ervan zich ingezet om de geschiedenis van Udenhout en Biezenmortel te onderzoeken en vast te leggen. Ze hebben zich verdiept in de bronnen, in verslagen, etc. en hebben veel mensen geïnterviewd. Het is een mooi boek geworden.

Het zal de lezer vergaan, zoals het mij verging: veel herinneringen aan “die goede, oude tijd”, aan veranderingen in het boerenbedrijf, aan de crisisjaren en de oorlog. Het zijn goede en minder goede herinneringen. Mijn advies is dan ook: “Vergeet het slechte, denk aan het mooie, want dat komt nooit slecht terug”.

Namens de “Stichting Isidorus” en alle agrarische families van heden en verleden, dank ik het bestuur van “Heemcentrum ‘t Schoor” met al haar medewerkers en in het bijzonder het schrijversteam voor de uitgave van dit mooie boek.

Een ieder veel kijk- en leesplezier.

Namens de “Stichting Isidorus”,
Jan van Roessel, voorzitter

Boerenbondslied **“KRUIS EN PLOEG”**

Wijze Limburgs Volkslied

Woorden van Mr. Dr. L.N. Deckers

‘k Heb u lief, mijn akkerland,
Tuin en erf en wei;
‘k Heb u lief, mijn gouden haard,
Koning maakt gij mij!
Zwoegen wil ik, off’ren ‘t zweet
Voor der vad’ren grond!
Trouw ‘t Kruis en trouw de ploeg,
Leev’ de Boerenbond!

Heil den stand, die volk’ren voedt,
Altaar steunt en Troon,
Hoog in eere houdt gezin,
Aard, bedrijf en woon;
Die in vreemde praal en pracht
Nimmer vreugde vond.
Trouw ‘t Kruis en trouw de ploeg,
Leev’ de Boerenbond!

Volgen wij de Bondsbanier,
Wat rondom ons vall’,
Heilig blijft ‘t gegeven woord,
Duizenden staan pal!
Eer verdedigd, plicht vervuld,
Rechten fier verkond.
Trouw ‘t Kruis en trouw de ploeg,
Leev’ de Boerenbond!

Inhoudsopgave

Het boek “Over d’n Boerenstand” is opgebouwd uit geheel van elkaar verschillende delen. De samenstellers van dit boek willen daarmee bereiken dat de uiteenlopende aspecten van het boerenleven tot zijn recht komen. Deel A beschrijft vooral het dagelijks leven, de dingen die men deed en de dingen die gebeurden in het perspectief van de ontwikkeling in de tijd. Deel B gaat over de standsorganisatie, de Boerenbond, die de belangen van de boeren behartigt. Deel C is een overzicht van alle verenigingen, bonden en coöperaties, die onderdeel waren van de Boerenbond of daarmee zeer sterk verbonden waren. Deel D gaat over de boerderij. Deel E geeft een beeld van enkele ambachten, die nauw verwant waren aan de boerenbedrijven.

		Pagina
	Ten geleide	
	Voorwoord Stichting Isidorus	
A	Het boerenleven	
1	Boeren aan de slag op de Udenhoutse bodem	
2	Tienden, natte zandgrond en mager vee	
3	De tijd van de oprichting van de Boerenbond	
4	Het “romantische” boerenleven voor de oorlog	
5	Crisis, oorlog en wederopbouw	
6	Mechanisatie en schaalvergroting	
7	Zoeken naar nieuwe wegen eind 20e eeuw	
B	De Boerenstand	
1	1902 Boerenbond (standsorganisatie)	
2	1928 Boerinnenbond	
3	1921 Jonge Boerenstand	
C	De Boerencoöperaties, -bedrijven en -verenigingen	
1	1899 Boerenleenbank	
2	1903 Verzekeringen	
3	1903 Veefonds	
4	1906 Het Pakhuis	
5	1912 Stierhouderij	
6	1912 Paardenfonds	
7	1916 Boter- of Melkfabriek	
8	1917 Eiermijn	
9	1917 Fok- en Controlevereniging Rundvee	
10	1919 Geitenfokvereniging	
11	1925 Bijenhoudersbond	
12	1930 Varkensfokvereniging	
13	1933 Landbouw- en huishoudonderwijs	
14	1934 Rijvereniging	
15	1946 KI-vereniging	
16	1947 Tuinbouwbond	
17	1949 Veecentrale	
18	1950 Werktuigencoöperatie	
19	1951 Potercombinatie	
20	1959 Diepvriescoöperatie	
21	1967 Bedrijfshulp	

- 22 1967 Sociaal economische voorlichting
  - 23 1969 Maïsbank
  - 24 1976 Studieclub varkenshouderij
  - 25 1976 Studieclub rundveehouderij
- D Van hallehuis tot CHV-bungalow,
de ontwikkeling van de Brabantse boerderij
- E Beroepen, verwant aan de boerenstand
- Pietje Paas en Hannes den Haomer
- Literatuur
Colofon

De afbeeldingen op de omslag van het boek

Een herinnering aan de tijd van toen

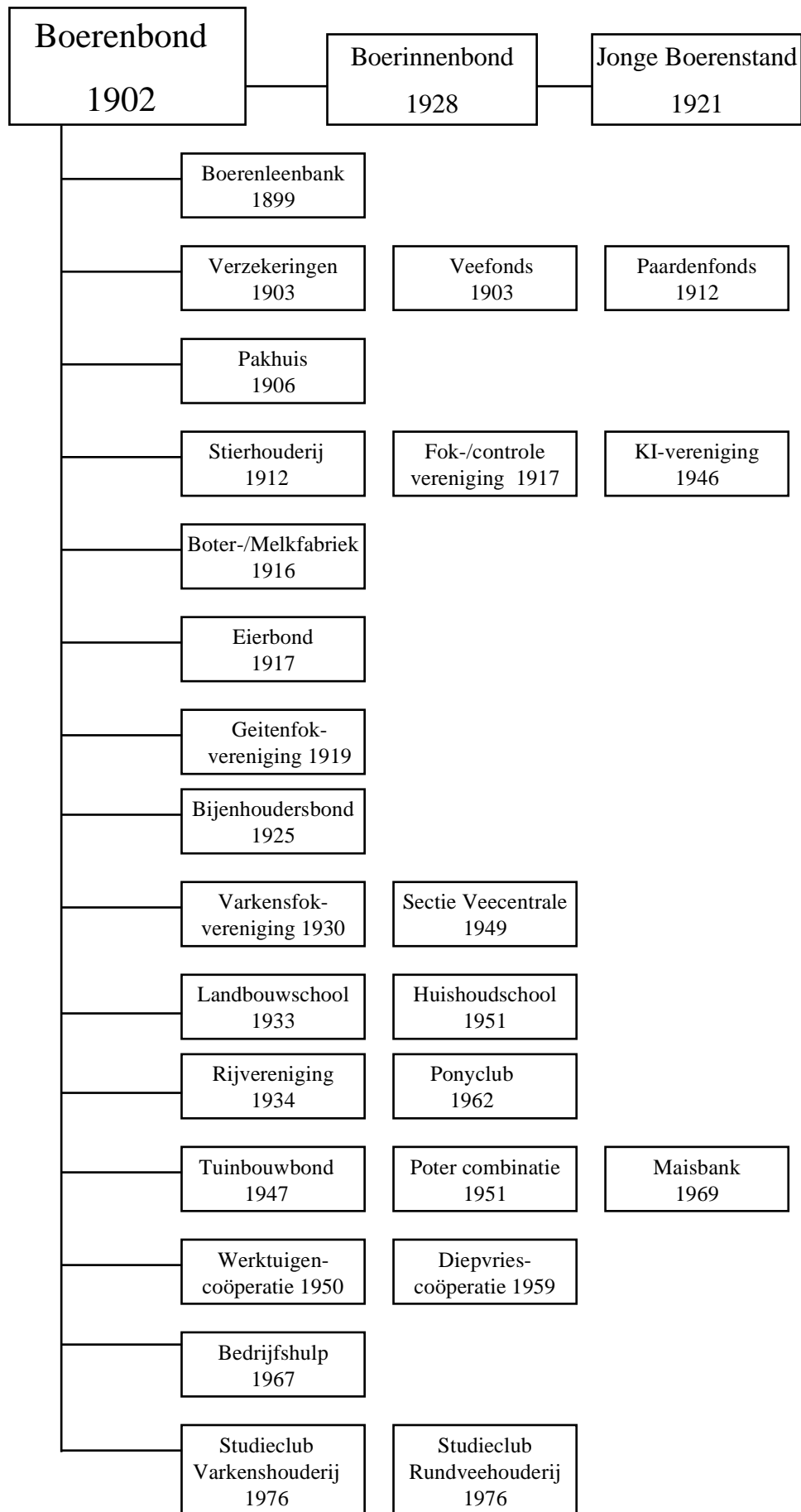
Op de voorzijde van het boek een foto, die al vaak is gepubliceerd, omdat die zoveel herinneringen oproept aan de tijd van vroeger. Op de foto is het gezin van Bart van Asten te zien op het erf van hun boerderij op 't Endeke. De foto is genomen in 1917 door een Amsterdamse soldaat, die in Udenhout was ingekwartierd. Op de foto van links naar rechts: Kees, Tinus, Piet (getrouwd met Harrie Oerlemans), vader Bart van Asten, Janus, moeder Jans Kolsteren, Frans (broeder Chrysostimus), Marie (gehuwd met Bart Vriens en later met Jan van Geel), Jana (getrouwd met Graard Brabers) en Fien (getrouwd met Kees van den Oetelaar). Dochter Bertha (zuster Lambertino) was op het moment van de foto niet thuis.

Symboliek van het vaandel van de Boerenbond Udenhout

Op de achterzijde van het boek staat een afbeelding van het vaandel van de Boerenbond. De grondkleur groen is het symbool van de hoop. Het levend groen van de korenvelden, dat in de lente ontluikt in de kleur van de hoop op een goede oogst. De cirkel verbeeldt het oneindige. De kleur rood van de cirkel staat voor de liefde en de kracht. Het zegt ons dat de leden van de Boerenbond, waarvan de naam in gouden letters op de band prijkt, elkaar eindeloos moeten beminnen en daardoor de kracht zullen ontwikkelen om hun stand groot te maken. Als middenstuk ontsluit de band van eenheid de korenschoof als voornaamste product van de landbouw. De zware aren vullen het getrede vak, een teken dat door eendrachtige samenwerking steeds de grootste welvaart in de Boerenstand mag heersen. Verder zien we op het vaandel de beeltenissen van de heilige Isidorus, patroon van de Boerenbond, en van de heilige Lambertus, patroon van de parochie Udenhout. Het gemeentewapen prijkt in zijn heraldieke kleuren bovenaan, doch onder het kruis, als teken van onderworpenheid. De bekroning van het vaandel vormt een bijzondere symboliek. Het stelt voor een ploeg als voornaamste werktuig van de boer, daarachter de opgaande zon, daarboven het kruis als symbool van de katholieke vereniging. Dit betekent, dat wij bij het opgaan van de zon de handen aan de arbeid (de ploeg) moeten slaan, doch eerst het oog moeten wenden naar het kruis om van God de zegen over onze arbeid af te smeken.

Ontwerp en uitvoering: August van Os.

DEEL A

Het Boerenleven

Luud de Brouwer, Jan Denissen, Frans van Iersel, André van der Lee en Piet Naalden

A.1.	t/m 18e eeuw	Boeren aan de slag op de Udenhoutse bodem
A.2.	19e eeuw	Tienden, natte zandgrond en mager vee
A.3.	1895-1920	De tijd van de oprichting van de Boerenbond
A.4.	1920-1935	Het “romantische” boerenleven voor de oorlog
A.5.	1935-1950	Crisis, oorlog en wederopbouw
A.6.	1950-1980	Mechanisatie en schaalvergroting
A.7.	1980-2000	Zoeken naar nieuwe wegen eind 20e eeuw

Periode tot en met 18e eeuw

A.1. Boeren aan de slag op de Udenhoutse bodem

De bodem

Vooraleer een boek over de boerenstand in Udenhout inhoud mag krijgen, zal er inzicht moeten worden verkregen in één van de belangrijkste onderdelen van het boerenbedrijf: de grond waarmee de boer aan de slag moet.

Gelukkig is er al het een en ander gepubliceerd over het ontstaan van de Udenhoutse ondergrond.

Geologisch gezien is de Udenhoutse bodem heel erg jong. Die is gevormd in het Kwartair, het laatste tijdperk uit de geologische geschiedenis. Het Kwartair is opgedeeld in het Pleistoceen en het Holoceen. Beide tijdvakken hebben hun sporen in Udenhout achtergelaten.

Het Pleistoceen laten we beginnen als het klimaat verandert van warm en vochtig naar koud en droog. In het Pleistoceen vallen dan ook enkele ijstijden, die voor de bodemvorming in Udenhout van belang zijn geweest. De laatste ijstijd, het Weichselien, eindigde ongeveer 10.000 jaar geleden. Tijdens zo'n ijstijd was het klimaat extreem koud met een gemiddelde julitemperatuur van maximaal 10 graden Celsius. Onder die omstandigheden was er nauwelijks ruimte voor vegetatie. Deze streken zijn waarschijnlijk niet bedekt geweest door gletsjers, maar die lagen hier niet ver vandaan. De ondergrond was permanent bevroren (permafrost). Alleen de bovenste laag ontdooide tijdens de zomerperiode. Tijdens de ijstijden zijn zeer waarschijnlijk de lemlagen in de Udenhoutse ondergrond ontstaan. De landijsgletsjers smolten gedeeltelijk in de lente en zomer en het smeltwater verzamelde zich in laagtes. Door het geringe verloop van het landschap kon dat smeltwater alleen maar heel fijne deeltjes meevoeren die in de smeltwatermeren bezonken en daar de lemlagen vormden. Door de droge en harde klimatologische omstandigheden groeiden er slechts grassen en mossen. Voor het overige had de wind hier vrij spel. Niet gehinderd door bossen vond er op grote schaal zandafzetting plaats. Daardoor vormden zich dikke zandpakketten, de dekzanden, die het Brabantse landschap zo bepaalden.

Het begin van het Holoceen, de geologische periode waar we ons nu nog steeds in bevinden, zette in met een aanmerkelijke klimaatsverbetering. Daarbij trok het landijs zich terug, de permafrost ontdooide en de natuur kreeg weer de kans om in al haar rijkdom te groeien. In dit tijdperk ontstonden de bossen die onze verre voorouders aantroffen, toen ze deze streken gingen bevolken.

In het Holoceen vonden er ook nog enkele lokale afzettingen plaats, zoals beekafzettingen, stuifzanden (de Drunense Duinen) en het veen in den Brand.

Bovenstaand kaartje laat goed zien waar in Udenhout de akkerbouw de beste kansen had en waar de weidegronden lagen. De oude bouwlandgronden liggen tussen de Groenstraat en de spoorlijn en tussen de Schoorstraat en Loonse Molenstraat. Er ligt ook een strook langs de zuidelijke duinrand. Deze gronden hebben een humuslaag van zo'n 50 cm, maar er zijn ook plaatsen waar 80 tot 100 cm humus ligt. Volgens onderzoeken zou de laag humus elk jaar gemiddeld met één millimeter groeien. Dat zou betekenen dat ongeveer 900-1000 jaar geleden de eerste gronden in Udenhout in gebruik zijn genomen door landbouwers.

Bachiene zegt in zijn "Beschrijving der Verenigde Nederlanden" in 1777 over Udenhout: *De akkers en weilanden, welke werkelijk gebruikt worden, benevens die, welke met wat geboomte zijn bezet, beslaan 586 morgen. De goede gezondheid van de grond maakt, dat de bewoners een ruimer bestaan vinden dan die der meeste andere dorpen in deze landstreek. Daardoor is, tegelijk met het getal inwoners, sedert enige tijd het getal huizen merklijk toegenomen, zijnde huizen na 1736 met 37 vermeerderd, die nu samen 280 uitmaken.* In 1803 schrijft Stephanus Hanewinkel: *Hetgeen my de nauwkeurige Geleerde, W.C. Ackersdyck, omtrent dit dorp bezorgd heeft, verdient hier eene plaats*

(...) de vruchtbaarheid van den grond hadt denkelyk zeer veel tot den aanwas dier Plaats toegebracht; want de grond aldaar is van enen kleiachtigen aart, en geheel verschillende van die, die in den omtrek gevonden wordt, zo dat het hout 'er ook ongemeen wel en welig groeit.

Een dertigtal jaren later is er bij de invoering van het kadaster ook een *Beschrijving der Gemeente* gemaakt. Daar staat over Udenhout onder andere het volgende: *De grond is er van eene goede hoedanigheid en wordt zeer zorgvuldig bij groote, middelbare en kleine bebouwingen bewerkt. Meestal de heidegronden zijn voor ontginning als tot bouwland, dennebosschen of hakhout geschikt, eenige weinige vindt me er, die voor geene de minste verbetering vatbaar zijn. Men vindt in deze gemeente een aanmerkelijke gedeelte moerassen, waarvan een groot gedeelte met enkele dennen of eenige struiken hout zijn bezet en een soort van turf opleveren, terwijl ook een gedeelte derzelven hoegenaamd niets voortbrengen.*

Deze beschrijvingen geven duidelijk aan, dat de Udenhoutse landbouwgrond een betere kwaliteit had dan die van de omliggende plaatsen.

Een studie die de gehele bodemgesteldheid van Noord-Brabant heeft onderzocht, bevestigt dat beeld. Daarin geeft de auteur voor Udenhout drie soorten grond aan met hun landbouwkundige waardering.

- Gleygrond (102) is lemig, zeer arm fijn zand. Deze gronden zijn door de meer of minder grote wateroverlast in het voorjaar meer geschikt voor grasland dan voor bouwland zeker bij een leemondergrond zoals in Udenhout. De gleygronden zijn goed producerende graslandgronden. De gleygronden met een matig dik humusdek zijn de beste graslanden van het zandbedrijf. Ze zijn vroeger in de groei en vertonen geen kenmerken van vochttekort.
- Middelhoge oud bouwland (139) bestaat uit sterk zandige leem. Dit type bodem komt alleen voor ten westen van Breda, ten noordoosten van Tilburg en een kleine oppervlakte ten westen van Eindhoven. Deze gronden zijn geschikt voor de teelt van zomergewassen, als zomergerst en zomertarwe. Voor de wintergranen zijn ze over het algemeen te nat. Op de beste gronden worden ook suikerbieten en soms ook erwten verbouwd. Zij zijn geschikt voor meerjarige kunstweide; ook blijvend grasland komt voor.
- Middelhoge lössgronden met een textuur-B (140) bestaat ook uit sterk zandige leem. Deze gronden vinden we voornamelijk in de omgeving van Udenhout, ten noordwesten van Eindhoven en ten zuiden van Someren tegen de Limburgse grens. Deze gronden zijn geschikt voor een ruime lichte vruchtwisseling. De lagere delen hebben door natheid beperkingen voor wintergewassen. Op de beste gronden worden zomergerst en zomertarwe verbouwd, alsmede suikerbieten en soms ook erwten. Zij zijn geschikt voor eenjarige kunstweide; er komt ook blijvend grasland voor.

De conclusie moet dan ook luiden, dat de Udenhoutse bodem bijzonder is in positieve zin. Door de aanwezigheid van leem was de grond vruchtbaar. De leemlaag bracht echter ook problemen met zich mee, doordat ze slecht water doorliet wat tot wateroverlast leidde, waardoor niet alle gronden optimaal konden worden benut. Desondanks verklaren deze bijzondere omstandigheden mede waarom er al vroeg op grote schaal ontginningen plaatsvonden.

De ontginning van Udenhout

Om de ontginningen in Udenhout in een groter verband te kunnen zien is het belangrijk om eerst te kijken naar de situatie in Noord-Brabant in de periode 1000-1300.

In het algemeen geldt dat er in de periode 1000-1300 in de Zuidelijke Nederlanden een sterke bevolkingsgroei plaats had. Door de toenemende bevolking was er behoefte aan extra voedsel, bovendien was er meer ruimte nodig om mensen te huisvesten. Omdat vanaf de 13de eeuw de zogenaamde herendiensten afnamen, konden worden afgekocht of omgezet in geld, kregen de boeren een grotere vrijheid en konden ze meer tijd besteden aan hun landbouwbedrijf, waardoor de opbrengst omhoog ging.

De nu heersende opvatting over de ontwikkeling van het hertogdom Brabant gaat ervan uit dat er in de Kempen (ruwweg het gebied van de latere Meierij van 's-Hertogenbosch) al een vroege ontginningsgolf plaatsvond in de 12de eeuw. Die leidde ertoe, dat de hertog van Brabant dat gebied tot

het zijne wilde maken. In de loop van de 12de en 13de eeuw verwierf die hertog steeds meer zeggenschap over de Meierij van 's-Hertogenbosch. Dit doel verwezenlijkte hij op verschillende manieren. Aan het eind van de 12de eeuw stichtte de hertog 's-Hertogenbosch en een dertigtal jaren later gaf hij enkele dorpen, waaronder Oisterwijk in 1230, rechten waardoor ze zich onafhankelijk van lokale heren konden ontwikkelen tot groeikernen in het gebied rondom 's-Hertogenbosch. Op politiek gebied brak hij de macht van lokale heren, zoals die van de Tilburgse Giselberten. Zij raakten omstreeks 1260 hun onafhankelijkheid kwijt, waardoor hun gebied in handen kwam van de hertog. Deze kreeg kloosterstichtingen, zoals die van Tongerlo en Postel, onder zijn voogdij. Door hen een deel van de goederen, die in zijn bezit kwamen, te schenken, vergrootte hij zijn invloed ook. Bovendien dwong hij menig lokaal heer of particulier om schenkingen aan deze abdijen te doen.

Bewoning en ontginning

Wanneer de eerste mensen het gebied, dat wij nu Udenhout noemen, gingen bevolken is niet bekend. Er zijn enkele verspreide archeologische vondsten bekend uit het Mesolithicum (middensteentijd 9000-5300 v. Chr.), aan de grens met de Loonse en Drunense duinen en uit de late bronstijd (800 v. Chr.), gevonden achter de Slijkhoef. In 1988 zijn ca. 200 losse vondsten geborgen in een perceel ten oosten van de Loonse Molenstraat en ten westen van den Brand, op de noordwestoever van de voormalige stroombedding van de Zandleij. Van deze vondsten was ¼ deel aardewerk uit de late ijzertijd (2de en 1ste eeuw v. Chr.) en het overige deel was Romeins. Het Romeinse aardewerk stamt uit de 2de en 3de eeuw na Christus. Voor een consistente bewoning binnen de grenzen van Udenhout is geen enkel bewijs gevonden.

Het Udenhout van rond 1000 heeft ongetwijfeld het beeld geboden van een uitgestrekt loofbos en moerassige delen. Het woorddeel “hout” duidt daar al op. De verschillende schrijfwijzen als Ode- en Eude- in de oudste akten uit de 13de eeuw doen vermoeden, dat dat woorddeel betrekking heeft op de onontgonnen status van dit gebied. Daarmee zou Udenhout de betekenis hebben van “niet in cultuur gebracht, hoog opgaand bos”.

De kwaliteit van de grond, hoewel beter dan in de omliggende plaatsen, vereiste mest om een permanent boerenbedrijf te beoefenen. Dit type bedrijf vroeg om investeringen. De financiering daarvan kwam in handen van kapitaalkrachtige mensen en instellingen: de landsheren, de kerk en de lokale elite. Zij namen vanaf ongeveer 1150 een tweede grootschalige ontginningsfase in Brabant voor hun rekening. Hun domeinen waren agrarische exploitatiecentra, die konden uitgroeien tot nederzettingen.

In Udenhout zijn dergelijke domeinen niet bekend, maar mogelijk was *de Gomelaer* (nu het Gommelen) er een. De uitgang “laer” verwijst naar een open plaats in het bos, daar waar de bomen geroid zijn om de grond te cultiveren. In de meeste gevallen duidt een dergelijk toponiem op een vroegmiddeleeuwse oorsprong.

Uit de 13de eeuw zijn er enkele geschreven bronnen beschikbaar die wat meer licht op de voortgang van de ontginningen werpen.

In 1232 schenkt Hendrik I, hertog van Brabant, de tiende van *Westilborc en sago* [het gebruik?] *plenario in silva de Odenhout* aan de abdij Tongerlo. Het tiendrecht was van oorsprong een kerkelijk recht, dat in de loop van de tijd steeds meer in wereldlijke handen raakte. De opbrengst van de tiend was bedoeld om de kerk en de kerkdienaren van inkomsten te voorzien. In dit geval kwamen de opbrengsten van het Udenhoutse bos de kerk van (West-)Tilburg ten goede. Een herschikking van die rechten zorgde ervoor dat hertog Jan II in 1310 de tienden van zijn bos in Udenhout, zowel de oude als de nieuwe, schonk aan de St. Gertrudisabdij in Leuven die het patronaatsrecht van de kerk van Oisterwijk had. Hij ontving daarvoor 3.000 pond. Het feit, dat er sprake is van oude en nieuwe tienden bewijst, dat er tussen 1232 en 1310 ontginningen in Udenhout hebben plaatsgevonden.

Een tweede vermelding komt uit 1269 waarin Jan I, hertog van Brabant, aan Willem, heer van Horne de *villam de Venloene* (=Loon op Zand) in leen geeft met de hoge en lage rechtspraak en met de heiden, moeren en woeste gronden, alsmede een derde van de tiende van *Tilborgh* en het bouwland met bossen en beemden in *Eudenhout*.

In beide akten komt naar voren dat er in Udenhout heel veel bos was. Blijkbaar waren er voor 1269 al enige ontginningen geweest, want in de akte uit dat jaar staat duidelijk vermeld dat er in Udenhout bouwland en beemden waren. Deze constatering past helemaal in de heersende opvatting dat de ingebruikneming van de grond in deze streken in de 12de en 13de eeuw op gang kwam.

Rond de eeuwwisseling van 1300 staat het “bos” van Udenhout hoog op de uitgiftelijst van hertog Jan II van Brabant. In 1299 schenkt hij acht hoeven land aan de abdij van Tongerlo. In datzelfde jaar geeft hij ook aan *Egidio de Lyeminghe*, poorter van Leuven, en zijn broer *Iohanni genoemd Blancart*, poorter van Mechelen, 4 hoeven in het woud van Udenhout. Bovendien geeft hij aan de abdij Ter Kameren drie hoeven land aan de noordostrand van Udenhout, rechts van de Giersbergse steeg. Deze abdij verwierf in 1244 al de hoeve Giersbergen.

Ook particulieren waren in die periode al actief. In 1300 is er sprake van *bona novalia* (=nieuwe gronden) van Wouter van Oisterwijk en in 1304 blijkt Gerlacus van den Bosch, kleinzoon van Willem van Horne en Altena, grond te bezitten in Udenhout. Deze lijst is nog langer, maar dat voert te ver binnen het bestek van dit boek.

De bezittingen van Tongerlo geven ons wat meer inzicht in de manier waarop zo'n ontginning in de praktijk verliep. De hertog had er belang bij, dat dit gebied in ontwikkeling kwam. Vandaar ook, dat hij actief was met het uitgeven van landerijen, tegen een cijns natuurlijk, want ook bij hem moest de schoorsteen blijven roken. De abdij van Tongerlo ging als een, in onze termen, projectontwikkelaar de grond in ontwikkeling brengen. In 1306 kwam de kanunnik Hubertus naar onze streken om de eerste stukken Tongerloos bezit verpachten. Hij gaf 12 bunder land te *Aschhout* onder Udenhout in jaarlijkse erfcijns van 10 pond zwarte Tournooisen aan Hendrik Toyte van Berkel. Hendrik Toyte beloofde dat land te ontginnen en er gebouwen op te plaatsen tot een waarde van 20 pond. Diederik van den Venne, eveneens uit Berkel, verkrijgt 24 bunder land in Udenhout, in jaarlijkse erfcijns van 14 pond zwarte Tournooisen en 12 kapoenen. Ook Diederik beloofde dat land te maken tot weide- en bouwland en daarop gebouwen te plaatsen ter waarde van 20 pond.

Jan Lumbart van Berkel verkrijgt de helft van het hout in Udenhout, dat aan de abdij Tongerlo toebehoort. De abdij verkocht het hout voor 4 jaar voor 172 pond en 10 schellingen. Het is niet ondenkbaar, dat Jan Lumbart van Berkel een deel van het bezit klaar heeft gemaakt om als percelen landbouwgrond uit te geven. In 1314 geeft Tongerlo de volgende personen in totaal 35 bunder voor 10 schellingen cijns per bunder: Johannes Coelborne, 6 bunder, Johannes zoon van Tilmanni, 2 bunder, Johannes Poelman, 2 bunder, Heyken, 2 bunder, Tielmannus de Boschoven, 2 bunder, Johannes Henrici Toute, 2 bunder, Ghibo de Loervort samen met Waltero genaamd Pigghe, 2 bunder, Wytmannus en Herman, zonen van Walteri genaamd Bokelleer, 2 bunder, Henricus en Gerardus zonen van Agnetis de Westerlo, 3 bunder, Johannes Gerard Hugonis samen met Gerard genaamd Metten Lide, Johanne zoon van Rodolphi met Copkino zoon van Jacob, 4 bunder, Johannes genaamd Minderbroeder in 's-Hertogenbosch, 2 bunder en tenslotte Nycholaus zoon van Arnold genaamd van den Loe, 6 bunder.

Burgers van 's-Hertogenbosch, meestal personen uit de bekende schepenfamilies uit de vroege 14de eeuw vormen een andere groep die zich een flink aantal hoeven in Udenhout aanschafte. Hoe zij aan dat bezit komen is niet goed te achterhalen. Een behoorlijk deel van hun bezit belandt in de loop van de tijd bij één van de vele (sociale) instellingen die 's-Hertogenbosch rijk is. Een verzoekschrift uit het eind van de 16de eeuw geeft ons enig inzicht in de omvang van die Bossche belangen.

Rond 1590 betoogden de naburen van Udenhout bij de magistraat van Den Bosch dat zij veel oorlogsschade hadden geleden, maar dat de kosten 'nu' zo sterk de pan uitrezen, dat menigeen overwoog om het dorp te verlaten. De Udenhoutse bevolking moest betalen aan de militaire garnizoenen in Oisterwijk, Loon op Zand en Nieuw-Herlaar. Ontvolking zou met name de Bosschenaars treffen (vandaar dat de brief is gericht aan de stedelijke magistraat), want Geefhuis, godshuizen, gasthuizen en particulieren bezaten wel 33 of 34 hoeven. Het verzoekschrift was ondertekend door Peeter Adriaens en Lenaert Peeters, de twee 'analfabete borgemeesters' van dat jaar.

De vroege ontginningen in Udenhout en het succes daarvan is mogelijk af te lezen uit het feit, dat de Kreitenmolen er al in 1340 stond. In dat jaar werd in het nieuwe cijnsboek van de hertog van Brabant op folio 114v genoteerd dat *Lodo Molendinarius filius Lode de Colle* (Lodewijk molenaar, zoon van

Lodewijk de Colle) voor zijn woning en molen een cijns verschuldigd was. In 1348 ging die molen, inmiddels eigendom van de Tafel van de Heilige Geest in Oisterwijk, over in andere handen.

Pas in het laatste kwart van de 19de eeuw, toen grootgrondbezit definitief uit de mode raakte, waren er voldoende kapitaalkrachtige Udenhoutse boeren die de Udenhoutse boerderijen en landerijen in eigendom konden verwerven. Tot die tijd bestond de Udenhoutse boerenstand voor een aanzienlijk deel uit pachtboeren.

Hoeven

Het is niet eenvoudig om een beeld te krijgen van de woonomstandigheden van onze verre voorouders.

De bouwmethode was eenvoudig en aangepast aan wat er voorhanden was. Een stenen gebouw zag men maar zelden in die begintijd. Als de bouwers al stenen gebruikten dan was het alleen maar voor de schoorsteen, uiteraard om het brandgevaar zoveel mogelijk uit te sluiten. Zelfs dat zal in Udenhout pas na verloop van tijd de gewoonte zijn geweest. De praktijk was als volgt: rondom een eiken gebint bouwde men van leem en hout een huis op, afgedekt met roggestro. De wanden bestonden uit houten latten, waar rijs doorheen werd gevlochten. De afwerking van de wanden gebeurde door ze te *vitten ende te leijmen*, dat is vlechten en bestrijken met leem.

Voor de bijgebouwen, zoals de schaapskooi, de varkenskooi, het bakhuis, de bijenhal en het turfschop, gebruikte men ook wel gevlochten roggestro.

In de vroege akten die vooral door schepenen van 's-Hertogenbosch zijn opgeschreven in het zgn. Bosch Protocol, is maar zelden meer beschreven dan dat het om een *huis, erf en aangelay* gaat. In een aantal gevallen is sprake van een woonhuis, een schuur en een mestplaats zoals in 1390 bij de deling van een hoeve van wijlen Lijsbeth, dochter van eveneens wijlen Gerard Coptiten en een jaar later bij de verdeling van de goederen die Henrick van Mierde, zoon van Gerit van Eersel naliet. Latere akten geven een heel scala aan bijgebouwen te zien.

De hoeve *Runtsfoirt* bestond in 1422 uit een huis, schaapskooi, en mestplaats, die toekwamen aan Aert van den Brekelen, man van Margriet Claes van der Schueren.

Een jaar later delen de erfgenamen van Katherijn Hessel Gobels de nagelaten goederen waaronder een huis, schaapskooi en brouwhuis in Udenhout. We weten dus zeker, dat er al vóór 1423 in Udenhout een huisbrouwer bier brouwde. In de Kuil ligt in 1437 een huis, schuur, poort en andere gebouwen die in handen komen van Jan van Craendonc. Een deling uit 1478 verhaalt van goederen van Jacob van Brede, waarbij zijn zoon Wouter de schuur en het schop krijgt en schoonzoon Reijner van den Heuvel het huis, bakhuis en schaapskooi.

Het archief van de abdij van Tongerlo bevat pachtcontracten die een tipje van de sluier oplichten over de huisvesting van de pachters. Wanneer Ghijb de Meijer in 1530 zijn pachtcontract met de abdij van Tongerlo vernieuwt, belooft hij, dat hij de gebouwen, *huijsinge, schueren, stallen*, in goede staat zal houden. Als in 1576 Marcelis Cornelis Otten uit Hilvarenbeek een andere hoeve van Tongerlo pacht, worden dezelfde soort gebouwen genoemd. De beide pachthoeven lagen in het gebied tussen 'Kuilstraat', Houtsestraat en Schoorstraat. Over de Tongerlose hoeven hebben we nog wat meer detailinformatie. Jan de Meijer vernieuwt zijn pachtcontract in 1548 waarbij hij moet *maken ende repareren tot meesters prijse den kelder ende moet doen maken eenen nieuwen backhooven ende daer toe sal hij gheven allen die stoffe van steen calck...* Als Willem Claes Zeghers in 1565 zijn pachtcontract opnieuw verlengt, verplicht hij zich om *een nieuwe schuere van vier gebijnten* te herbouwen, *die zelve gebijnten zoe verre van malcanderen vertrocken als mijnen heere dat goetduncken enden gelieven zal ende daerenboven die zelve schuere wesende met eenen overstaeck zoe verre tselve mijnen heere van noode zal duncken te weesen...*

Dat sommige hoeven en/of gebouwen ook een strooien dak hadden, bewijzen de pachtcontracten van de Heilige Geesthoeve waarin de pachter verplicht was jaarlijks 6 vimmen stro te leveren om de gebouwen mee te dekken. Een vim bestaat uit 100 tot 104 bossen (dek)stro.

Productiemethode en opbrengst

Het boerenbedrijf is eeuwenlang op een gelijksoortige voet doorgegaan. De methode van potstalbemesting is eigenlijk pas in de 20ste eeuw door de toenemende beschikbaarheid en betaalbaarheid van kunstmest verdwenen.

De akkerbouw was het belangrijkste onderdeel van het boerenbedrijf. Om de akkers te beschermen tegen begrazing van vee en wild en tegen natuurlijke erosie door wind en regen legden de boeren aarden wallen, greppels of (in de meeste gevallen) hagen, hekken en heiningen aan. Zo ook in Udenhout. In 1478 verkreeg Reijner van den Heuvel bij een erfdeling 30 lopen hei met de wal daaromheen en *die Quicxweijde* met de wal. Marcelis Otten verplichtte zich in 1576 als pachter van Tongerlo *alle grachten, graven, slooten, dijcken oft neeten enden waterlaten (...)* [te] *graven enden vegen totten ouden bodem toe.*

In de Kempen pasten de boeren het zgn. drieslagstelsel toe. In een driejarige cyclus zaaiden ze in de eerste twee jaar wintergraan (broodgraan ofwel; rogge) en het derde jaar zomergraan (haver of gerst). Hoewel het drieslagstelsel geen braakjaar kende, was er wel een winterbraak tussen de oogst en het tweede wintergraan en het zaaien van het zomergraan. Tijdens deze braak zaaiden de boeren in de graanstopfels spurrie, dat twee doelen diende: bemesting voor het nog in te zaaien zomergraan en weide voor het vee (stoppelweide). Na de rogge-oogst kon er ook lijnzaad en koolzaad in de stopfels worden ingezaaid.

De gewassen die het land voortbracht, waren rogge (voor het brood, het kaf en het stro ervan kwamen ten goede aan het vee of werden gebruikt voor dakbedekking), haver (of *evie* (evene) een haversoort van geringere kwaliteit als veevoer), gerst of brouwkoren (t.b.v. bierbrouwerijen, door de slechte kwaliteit van drinkwater was bier de normale drank), boekweit (vanaf 1400, t.b.v. boekweitpap, in de koeketel en als kippenvoer). Kool-, lijn-, raap- en hennepzaad waren nodig voor de productie van linnen (lijnzaad, vlas), touw (hennepzaad), olie en raap- en lijnkoeken. De laatste vormden belangrijke bestanddelen van het voedingspakket van het rundvee.

De meeste van deze landbouwproducten vinden we ook in Udenhout terug. Rogge was het hoofdvoedsel en dat was ook wat alle pachters als pachtsom dienden te betalen. Er zijn ook vermeldingen van pachters die raapzaad moesten leveren, zoals Henrick Goijarts die Wise die in 1448 vier zesteren raapzaad beloofde aan de Heilige Geest van Den Bosch. Net als Herman Wouters Berthouts die in 1463 en daaropvolgende jaren aan Heer Yewan die Moll, ridder, 2 zesteren raapzaad afdroeg en daarnaast nog 24 pond boter op kerstmis.

De pachters van de Heilige Geesthoeve leverden jaarlijks 6 steen vlas dat klaar was om te spinnen terwijl de Tongerloze pachters een stapje verder moesten gaan en ieder jaar *xxiii elle goets lijne lakens eenen goeden nijeuwen sack ende twee lopen* [raap]saets als onderdeel van de pacht betaalden. Later wijzigde dat in 12 el vlas laken, 7 *quart breet*.

In de hof bij de hoeve verbouwde men groenten, bonen en koolsoorten. In de boomgaarden stonden vooral appel- en perenbomen, maar ook perzik-, pruimen en notenbomen. De boeren teelden peen en knollen in de groene braak. Dat laatste gebeurde in Udenhout nog in de 20ste eeuw. Bij elk huis en hoeve was een hof, die dan ook stevast met name in de akten voorkomen. Die hierboven al genoemde Reijner van den Heuvel verkreeg in 1478 ook de boomgaard.

Later kwamen er ook nieuwe gewassen bij, waarvan de aardappel wel de belangrijkste was. Wanneer dat gewas precies in Nederland op grote schaal is verbouwd, is niet duidelijk, maar vanaf 1751 kreeg de Udenhoutse schoolmeester een vergoeding voor een stukje land waarop hij bonen en aardappelen verbouwde. De aardappel kwam voornamelijk terecht in de hof: er vond geen grootschalige verbouw plaats. Hij vormde wel een welkome afwisseling op het menu van onze 18de eeuwse voorouders.

De houtwas onderscheidde zich in rijshout en opgaand hout. Rijs- of schaarhout waren jonge boompjes en heesters, die dienden als brandstof en omheiningmateriaal. Het opgaande hout: berken, wilgen, populieren en meestal eiken, werd in de bouw gebruikt (eiken) en als timmerhout, brandhout en klomphout (wilgen, populieren). Eikels waren nuttig voor de varkensmesterij, eikenschors voor het leerlooien.

In de akten zien we herhaaldelijk verkopen van eikenbomen, soms ‘gemarkte’ bomen, d.w.z. door de verkoper is precies aangegeven welke bomen gekapt mogen worden, soms vrij te kiezen door de kopers. In 1409 kocht de timmerman Jacob van Dommelen samen met de *Screijnmaker* Engbrecht 48 eikenbomen die zijn gemerkt. Dirck Aert Wanghe en Henrick Aert Gobby kochten in 1426 maar liefst 140 eikenbomen die ze zelf mogen uitkiezen op de beemd *die Langhorst*.

In de pachtcontracten is consequent sprake van het onderhoud van de heiningen en ook de bescherming van het rijs- of schaarhout. Als Hessel Gobelens in 1396 Giersbergen pacht, staat in de overeenkomst, dat hij geen hout mag hakken op het goed behalve takken tot onderhoud van de omheining. Zo is een standaardvoorwaarde dat de pachter twee jaar voor het eind van een pacht geen hout meer mag kappen. Vaak moet hij ook nog extra aanplant doen om de continuïteit in de houtwas te garanderen. Zo mag Ghijb de Meijer in 1530 geen opgaand hout of struiken kappen, noch heggen *die mijn heer plach te vercoopen dewelcks mijn heer noch voer hem houdt*. Marcellis Otten is in 1576 verplicht om jaarlijks gedurende zijn pachtperiode 50 eiken heesters te planten en die ook in leven te houden! Jan Amelis Selen moest in 1448 500 berkenpoten zetten op zijn gepachte hoeve aan de Houtstraat.

In een enkel geval kunnen we misschien zelfs spreken van bosbouw. In 1427 pachtten Wouter Berthouts, Peter van den Scoer, Henrick Stevens en Ghijsbrecht Aert Leijten een stuk beemd in *shollandsbroec*. Zij verplichtten zich om 300 berkenpoten en 200 wilgenpoten in het eerste jaar te planten. Voor elke verdorde poot moeten ze een nieuwe zetten. Ze mogen de rijswas en de *cnoetwilligen* kappen ten behoeve van de omheining, maar van het opgaande hout moeten ze afblijven!

De grond maakte een voortdurende bemesting noodzakelijk. Door een gebrek aan goede weidegronden in Udenhout was het aantal runderen beperkt. De oplossing voor het tekort aan mest was de potstal. Daar stond het vee gestald in een kuil waarin ze zichzelf als het ware omhoog moesten schijten. Om de beesten een droog bed te geven voerde de boer dagelijks heidevlaggen en afgemaaide hei aan, die de urine absorbeerde. Aangevuld met weidemest, mest uit de schaapskooi, strooisel uit heggen, houtkanten en bossen, strohaksel en huisvuil ontstond in de loop van het jaar een aanzienlijke mesthoop. De mest kon over zowel bouw- als weilanden worden uitgereden, waarna het proces opnieuw kon beginnen. Het garanderen van de mestvoorraad was dan ook een belangrijk onderdeel van de pachtcontracten. Hiervoor zagen we al, dat een mesthoop bij een erfdeling gewoon op de lijst van goederen stond, net als een huis en een schuur. Zo stond in het pachtcontract van Ghijb de Meijer 1530, dat hij niet zal *mogen vercopen, vermangelen oft ennichsins verhueren ennich hoeij, stroo, ghers, heijde oft andere rouware, maer moet dat al bruijcken onder de gemeijne beesten om die landen ende huijsinge tonderhouden*. Marcellis Otten kreeg nog specifiekere voorwaarden mee, hij *moet oijck in sijnen afscheijden laeten opde hoeve een goede messie, sonder ennich mest oft vetticheijt nae kersmisse vanden hoeven te vueren...* Zo was een eventuele nieuwe pachter in ieder geval verzekerd van een behoorlijke mesthoop.

Weidegronden waren onontbeerlijk voor het boerenbedrijf vanwege het gras en hooi voor de veestapel. Dat vee was verantwoordelijk voor de mestproductie en die was weer hard nodig om de akkers vruchtbaar te houden.

Er waren verschillende soorten weidegronden, die samen ‘groes’ heetten en zich onderscheidten als eusel, beemd, dries of broek.

Een beemd was een brede strook weiland langs een beek of rivier. De beemd was omheind en in gebruik als hooiland. Een bodem langs een stroom die begraasd werd, noemde men een broek. Een dries kon zowel rustend bouwland zijn dat tijdelijk als weiland diende en later weer zou worden gescheurd, als een stuk braakland of verwaarloosd land zonder meer. Tenslotte was er het eusel of eeuwsel. Dat was een kunstmatige weide, aangelegd op pas ontgonnen heide, gebruikt voor begrazing. Vaak was een eusel het eerste stadium in de ontginning van hei tot akkerland.

Dan hadden de boeren nog de gemeint tot hun beschikking. In Udenhout waren er meerdere kleine stukken gemeint zoals in het noorden van de Schoorstraat, in het oosten van de Biezenmortel en op 't Winkel. De Udenhoutse boeren gebruikten ook de Kreitenheide, onderdeel van de Haarensse gemeint. Op dat gemeenschappelijk stuk land konden niet alleen schapen, varkens en runderen (magere heikoetjes) een weideplaats vinden, het diende ook voor het steken van leem en turf, het verzamelen van heide- en buntgrasmaaisel, bosstrooisel en heideplaggen. Die laatste opbrengsten dienden natuurlijk weer om de mesthoop op een hoger niveau te tillen. Op de heidebloemen liet men de bijen azen en eventuele vennen konden dienen voor het drenken van het vee en het kweken van vis. Imkers waren in Udenhout al vroeg actief. In 1448 beloofde de eerder genoemde Jan Amelis Selen aan de rentmeester van Herlaer o.a. 10 pond was als pacht.

In de meeste pachtcontracten is de pachter verplicht om jaarlijks een aantal karren turf te leveren, meestal in Den Bosch. De moerputten lagen in Loon op Zand en Moergestel. Maar Udenhout had ook eigen moer. In 1381 delen Bruijsten Reiner Palart en zijn zwagers Jan, zoon van Nolleken de verver en Arnt Sceijdemaker erfgoederen. Een moer genaamd *Enscher* blijft onverdeeld. Bruijsten mag daar 6 vrachten en Jan en Arnt 12 vrachten turf steken.

Veestapel

Uit de pachtcontracten die uit de 15de en 16de eeuw bewaard zijn gebleven krijgen we een beeld van de soort en het aantal dieren dat de hoevenaars hielden. In Udenhout gold het Kempense stalrecht: de hoeve werd tegen een vaste vergoeding verhuurd, maar de eigenaar en de pachter bezaten elk de helft van het vee, waarvan zij de opbrengst eveneens gelijkelijk deelden.

De eerder genoemde Ghijb de Meijer bezat samen met de abt van Tongerlo in 1530 *ossen coeijen wijegerunderen schapen ende peerden*. Hij mocht beesten kopen en verkopen als het maar in het voordeel van hemzelf en de abt was. Jaarlijks moest Ghijb 3 of 4 kalveren leveren aan de abdij. Dat betekende dat hij minsten 4 koeien bezat. Bij het pachtcontract van Marcelis Cornelis Otten uit 1576 staat het veel specifiek genoemd. Hij bezat samen met de abt een flinke veestapel bestaande uit koeien, ossen, runderen, kalveren, schapen, lammeren en paarden. Het was hem toegestaan ook varkens te houden als de overige veestapel er maar niet onder leed. Marcelis Otten moest jaarlijks in zijn rekening opvoeren: minimaal zes koeien, vier trekossen, 12 runderen, vier kalveren, 90 schapen en drie paarden. Voor elk kalf dat ontbreekt op de rekening moet hij 25 stuivers betalen en voor elk schaap 20 stuivers. Voor overige beesten die ontbreken zal een taxatie voor de waarde plaatsvinden. De pachter mag geen andere beesten houden. Zou hij dat toch doen, dan verbeurde hij die beesten aan de abt. Wat vooral opvalt is de grote kudde schapen die de pachter hield. Het zal daarbij met name om de wolopbrengst zijn gegaan, hoewel schapenvlees ook niet te versmaden was.

De paarden en ossen dienden uiteraard voor de broodnodige trekkracht. De aantallen wijzen op een behoorlijk areaal grond die de Tongerlose pachter bewerkte.

Pluimvee komen we bij de Tongerlose hoeven niet tegen in tegenstelling tot de hoeven die de Tafel van de Heilige Geest van Den Bosch in Udenhout verpachtte. Blijkbaar hadden die een grote behoefte aan eieren om uit te delen aan de armen. De pachters daar leverden jaarlijks 200 eieren. Bovendien staan daar ook vier ganzen en zes kapoenen op het menu, ieder jaar opnieuw.

De veestapel bleef ook niet verschoond van ziekte en kwalen. We beschikken niet over bewijzen van grootschalige epidemieën vóór de 18de eeuw. Natuurlijk speelden de gebruikelijke weerschommelingen als droogte en extreme regenval altijd al een rol in het boerenbedrijf. Vanaf 1709 rukte er langzaam maar zeker een dodelijke rundveeziekte op van Oost- naar West-Europa. In Nederland woedde de veepest in de jaren 1713-1720, 1744-1765, 1768-1786, 1813-1814 en 1865-1867. Vooral tijdens het eerste jaar van een uitbraak van veepest kon de sterfte onder het vee oplopen tot 70% van de totale veestapel. De runderpest is een virusziekte afkomstig uit Azië. De *pestis bovina* brak vier tot zeven dagen na de besmetting uit en eindigde niet zelden binnen tien dagen met de dood. Hoge koortsen, etterachtige ontstekingen, bloederige afscheidingen en ander pijnlijk ongemak plaagden het besmette vee. De eerste gevallen waren alleen door ontleding van de dode dieren vast te stellen, waarbij dan zweren in de lebmaag en in de dunne darmen en een sterk uitgezette galblaas werden geconstateerd. Tegen de veepest was weinig te doen. Zowel de huid, het vlees, de melk en de

mest van zieke dieren bleken besmettelijk. Ook pas gestorven dieren of ogenschijnlijk gezonde exemplaren konden de besmetting overbrengen. In de Udenhoutse borgemeestersrekeningen vinden we sporen van deze meedogenloze veeziekte zoals in 1719: *Betaelt voor zegels tot het opstellen van een request wegens de besmettelijcke ziekte onder het rundvee omme te krijgen een ponaele ordre met de verdiensten*. In 1744 heerst er opnieuw veeziekte en om de verspreiding tegen te gaan en bestrijding te stimuleren komt er een *placaat voor een remedie tot wegneming van de besmettelijcke siekte onder het rundvee so als deselve bij professoren en doctoren inde medicine tot Brussel sijn opgegeven...*

Periode van de 19e eeuw

A.2. Tienden, natte zandgrond en mager vee

Zelfvoorziening was het doel van het werk

Gedurende de 19e eeuw veranderde er niet zo veel in de Brabantse landbouw. De zelfvoorziening bleef voor nagenoeg alle boeren de primaire doelstelling van hun werk: graan verbouwen voor het eigen brood, vee houden voor het vlees en voor de mest om de akkers vruchtbaarder te maken, hout kappen en turf steken voor de warmte, zelf boteren, zelf kaas maken, etc. Overschotten aan granen, boter en eieren konden bij mondjesmaat worden verkocht of geruild.

Op de bedrijven stond de akkerbouw op de voorgrond. De mest voor de van nature weinig vruchtbare grond moest van de eigen veestapel komen. Deze stond dan ook goeddeels in dienst van de akkerbouw; met name de runderen en ook de schapen waren in de eerste plaats producenten van mest. De potstal had en behield een centrale plaats in het bedrijf. Daar moest zoveel mogelijk mest worden gemaakt en dus moesten de runderen, zeker de koeien, ook buiten de wintermaanden zolang mogelijk in de stal blijven. Dat gebeurde ook via zomerstalvoeding van voedergewassen, knollen, spurrie, klaver en ook sopvoeding. Vanaf de gemeenschappelijke heidevelden werd zoveel mogelijk strooisel naar de potstal gebracht. Extra mest konden de boeren alleen betrekken vanuit de steden (legen van beerputten).

De omvang van de veestapel nam toe, maar kwalitatief veranderde er maar weinig. Rundvee werd gehouden voor de mestwinning, de melkproductie en het vetmesten. Kenners hadden weinig vleiende woorden over voor de kwaliteit van het rundvee in het Brabantse zandgebied. Het was een mengvorm van soorten, rassen en kleuren met als hoofdkenmerken een spitse kop en dito achterstel en een grote tonvormige buik. Meer naar het zuiden waren de koeien nog kleiner en schraler en werd van heipinnen gesproken. Alleen de mestkalveren hadden een goede naam. Tussen 1850 en 1885 nam de rundveestapel met circa 30% toe. De vermindering van trekossen kwam vooral na 1870 op gang. Na die tijd nam ook het aantal schapen en bijen af.

Ook de verdeling van de werkzaamheden op het bedrijf tussen mannen, vrouwen en jongeren bleef vrijwel onveranderd gedurende de 19e eeuw. Mannen hielden zich vooral bezig met het bouwland en de houtopstanden. Ze maaiden, dorsten en staken het turf. De vrouwen hadden hun bezigheden vooral in en om de boerderij, zoals de zorg voor het vee, de koeien, de kalveren en de kippen, de bereiding van sopvoeder, het melken en de bereiding van boter. Zij moesten ook helpen met onkruid wieden, bij de hooioogst en de graanoogst, ze rooiden de aardappelen en plukten de stoppelknollen.

Maar er waren ook lichtpunten. Na 1850 begonnen de prijzen van landbouwproducten te stijgen. Door aanleg van wegen en uitbreiding van verkeer en handel begon de wereld van de boer toch wat ruimer te worden. Na 1850 verbeterde het onderwijs op het platteland en meer kinderen gingen naar school. De horizon van de boer werd verbreed. Er kwam een bewustwordingsproces op gang en er ontstond ruimte voor standsbewustzijn.

De situatie in Udenhout en Biezenmortel rond 1800

Een boeiende situatiebeschrijving dateert van 1 april 1791. In dat jaar hebben de Udenhoutse bestuurders een rapportage moeten uitbrengen aan de Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen van Brabant. Hier volgt de letterlijke weergave:

- 1. Ten aanzien van de Koophandel. Den Udenhout is niet gelegen tot enige bijzondere koophandel, en daardoor is ook geene doorgaande of andere commercie van enige het minste aanbelang, zijnde alleen ter zijde van de plaats een publieke Heirbaan van Oisterwijk op Waalwijk, van circa een kwart uur waarlangs eenige zeer geringe passagiers van enkele karren van commercie van*

zout en graan gevonden werd en welke Heirbaan nog is voor eene helft onder Tilburg en d'andere helft onder Udenhout.

2. *Het getal der brouwerijen. Binnen deze dorpen zijn drie brouwerijen, waarvan echter maar twee gebruikt worden, als een brouwerij waar de eigenaar en gebruiker is Michiel Pijnenburg; een dito aan de kinderen Laurens Peter Vermeer, en werd gebruikt door Peter Hendrik van Iersel, wiens huisvrouw daarvan de pacht competeert; een dito eigenaar Jan Robben welke sedert verschillende jaren niet gebruikt is, en den eigenaar ook niet voornemens is, om daar vooralsnog gebruik van te maken dus niet meer als op twee opgemelde brouwerijen kan gerekend worden.*
3. *Het getal der fabrieken. Binnen dese dorpen zijn geen fabrieken.*
4. *De verder nering en handteeringe der ingezetenen deses dorp hebben voor het meerendeel haar bestaan van den landbouw en werklieden die in de houtbossen voor een gering dagloon arbeiden. Voorts eenige winkeliers en ambachtslieden, welke twee laatsten alleen ten gerieve der ingezetenen.*
5. *Het getal der tappers en herbergen met dezelfde namen, beginnende met de voornaamste en zo vervolgens. Deze zijn Miggiel Pijnenburg; Jan Arnoldus Robben; Peter Hendrik van Iersel; Antonij Heesters; Jan van der Sterre; Johannes Trimbeek; Peter Boers; Miggiel van Vugt; Gerardus van der Krabbe; Jan de Weert.*
6. *De hoedanigheid der teul en weilanden. De teullanden zijn voor zoveel omtrent den kring van het dorp bij de kerk gelegen. Wel iets beter als die landen aan de buitenranden dezès dorps. Welke zich strekken oostwaarts aan de Helvoirtse Zandkant, westwaarts aan de zandduijne van Loon op Zant, noordwaarts aan de zandduijne van Giersbergen en westwaarts aan de Krijtenheide, alwaar zij meest alle schraal of zandig zijn, en moettende met veel mistens en zwaare arbeid in staat gehouden worden om te beteulen. Weijlanden heeft men genoeg. Zo ons (onleesbaar) binnen deze dorpe geene zijnde meestal maar slechte, lage broekvelden, welkens verre niet kunnen opleveren het hooij dat voor 't hoorn en kleijnvee moet gebruikt werden, als moettende het meerendeel van hooij voor opgemelde beesten en alle het hooij voor de paarden van buiten werden gehaald.*

In dezelfde opgave worden ook aantallen voor het vee genoemd. Er waren in Udenhout en Biezenmortel 540 "hele" beesten (ouder dan drie jaar), 201 "halve" beesten (van 2 of 3 jaar) en 49 trekossen. Het teuland werd bezaaid met rogge, boekweit, spurrie, hofvruchten, aardappelen en klaver.

Een beschrijving uit 1842

Van der Aa noemt in zijn "Aardrijkskundig Woordenboek" van 1842 Udenhout een gemeente met nog veel bossen en houtgewas: *De grond is deels klei, deels zavelig, maar de weiden zijn broekachtig en schraal waardoor de bewoners elders hooi moeten kopen. Men verbouwt rogge, boekweit en haver. De lucht is niet zeer gezond door de invloed van moerassen, waardoor veel inwoners kliergezwollen hebben. Het is te verwonderen, dat de inwoners de Zandkantsche Lei niet bevaarbaar en daardoor hun moerassen droog maken en de middelen van vervoer bevorderen. Genoegzame mest is het enige middel, waardoor dit dorp tot bloei gebracht kan worden.*

Udenhout en Biezenmortel zijn van oudsher zeer nat. Hoewel 't Hooghout anders doet vermoeden, was ook Scheurenhoeve natte grond. De Kuil, de gebieden rondom de Leie, de Mortel en Biezenmortel waren allemaal laaggelegen. In Udenhout ligt op geringe diepte een laag leem, die het water tegenhoudt. De grond erop blijft nat. Piet Teurlings noemde het "kwas". Soms was de grond in augustus alweer zo nat, dat de aardappelen mandje voor mandje van de akkers moesten worden gehaald. De natte grond liet zich ook moeilijk ploegen. Men gebruikte vaak een "voorschaar", waardoor de grond bij het ploegen tweemaal werd omgespit, eerst door de voorschaar en daarna door de ploeg. De wegen waren ook bijna allemaal modderpaden. Alleen de grote doorgaande wegen waren doorgaans berijdbaar.

In 1860 kreeg de Kreitenmolenstraat een grindlaag als onderdeel van verbetering van de weg naar Oisterwijk. In 1868 kwam er een weg naar Helvoirt die door extra grondaankoop recht werd gemaakt. In 1878-1880 werd de weg van Udenhout over Berkel naar Enschoot aangelegd. In 1880-1885 volgde

de aanleg van de weg naar Loon op Zand en in dat kader kreeg de Schoorstraat een grindverharding. In die tijd was men ook bezig met de spoorlijn van Tilburg naar Den Bosch. In 1872 schreef burgemeester van Iersel, dat hij de gemeenteraad niet had kunnen bewegen om voor een ruimer bedrag in te schrijven dan f.10.080,-, omdat landbouwers de meerderheid van de raad vormden en die niet beseften welk nut een spoorlijn zou kunnen brengen. Men had 95 percelen grond nodig in Udenhout. Desondanks kreeg Udenhout een station in 1881, het jaar waarin de spoorlijn Tilburg – Den Bosch gereed kwam.

Tiendrechten hielden ontwikkelingen in de landbouw tegen

Op vele landbouwgronden en dieren heerste vroeger, ook in onze streek, het eeuwenoude “tiendrecht”, dat door de boeren jaarlijks betaald moest worden aan tiendheren (tiendheffers of -gaarders). Noem het maar belasting. De verplichting tot het betalen van een tiende deel van de opbrengsten van grond en vee berustte op oude kerkelijke rechten voor het onderhoud van priesters. Een tiendheer kon zijn recht verpachten aan derden, die dan zorgden voor de jaarlijkse inning. Waren de tienden misschien vroeger veelal bestemd voor priesters en kloosters, na de Tachtigjarige Oorlog waren veel tienden in handen van overheidsinstanties. Er waren verschillende soorten tienden, onder andere de grote tiende, het tiend van koren, de smalle tiend van andere vruchten en de krijtende tiend van het vee.

De gehele 19e eeuw hebben diverse betrokkenen bij de landbouw en veeteelt gepoogd om tiendrechten af te schaffen, omdat die de ontwikkeling van de landbouw tegenhielden. Het was erg zuur voor de boeren die door middel van een betere bemesting of verzorging en veel extra arbeid tot productieverhoging kwamen, dat zij daarvan telkens een tiende deel af moesten staan aan een heer of een overheidsinstantie.

Een wet uit 1848 maakte het mogelijk om tienden van het staatsdomein af te kopen. Maar dat afkopen was duur. Voor de boeren ging het al gauw om verplichtingen van enkele tientallen guldens per hectare per jaar; voor die tijd aanmerkelijke bedragen. Tussen 1850 en 1880 hebben de boeren in het zandgebied van Noord Brabant naar schatting alleen al aan domaniale tienden voor twee miljoen guldens afgekocht. De jonge Boerenleenbank in Udenhout heeft nog in 1902 namens belanghebbende boeren door betaling van f 45.000,- de zogenoemde Lacoste-tiend afgekocht en dat later over een langere periode met de betreffende boeren verrekend.

Pootrechten en pootplichten

Iedere eigenaar van grond in de Meijerij had pootrecht. Een eigenaar mocht, tot op zekere afstand van zijn eigen grond, bomen of heesters planten, kappen en weer vervangen op de gemeint, de gemeenschappelijke gronden. Dus ook op de daartoe behorende wegen, maar alleen op een zodanige wijze, dat het gebruik van de weg niet werd belemmerd. Dit recht was voorheen door de Hertog van Brabant aan de ingezetenen van vele dorpen in de Meijerij gegeven. De akte, waarbij dat recht werd verleend, droeg de naam van pootkaart. Haaren was het eerste dorp met een pootkaart, die dateert uit 1396. In een reglement van de Raad van State van 1696 werd het pootrecht als het ware omgezet in een pootplicht. Ingezetenen, “*die land onder de ploeg hebben*”, moesten op de aangrenzende gemeint en op de voorhoofden van hun akkers bomen planten. Dit werd als volgt gemotiveerd: “*Alsoo de Meyerije van 's Hertogenbosch hoe langer hoe meer ontbloot wort van Brandt en Timmerhout, tot merckelijk ongerief der Goede Ingezetenen en nadeel van de Hoogmogende Domeijnen*”. De wens de inkomsten der Republiek te verhogen speelde hierbij een duidelijke rol. Van hout dat gekapt werd, moest een belasting aan de Domeinen worden betaald, de zogenoemde houtschat.

Volgens mondelinge overlevering hadden de bewoners aan de huidige Kreitenmolenstraat het recht en later de plicht om bomen te planten aan weerszijden van de sloot langs de weg, dus zowel aan de kant van de woning als in de berm van de weg. Aan weerszijden van de Kreitenmolenstraat stonden twee rijen bomen. Tot na 1950 moesten deze rechten bij wettelijke ruilverkavelingen nog worden afgekocht.

Natuurgeweld

Elk natuurgeweld was een directe bedreiging in het levensonderhoud van inwoners. Als de oogst door bijvoorbeeld hagel werd vernietigd, dan was er geen verzekering of sociale voorziening om inkomen te garanderen. Uit diverse bronnen zijn enkele van dit soort rampen bewaard gebleven:

- In 1792 meldden de Udenhoutse regenten in een brief aan de Leen- en Tolkamer dat er “een zware hagelslag” was gevallen op 5 juni van dat jaar. Er was veel schade aan veldgewassen en ook aan bomen en hofvruchten. Op sommige akkers waren de vruchten geheel, op andere akkers voor een gedeelte verwoest. Vele ramen, die direct op de wind stonden, waren verbrijzeld. “Vele inwoners zijn verarmd en verwachten een moeilijke winter”. De gemeentebestuurders vroegen verlichting in de te betalen belasting.
- In 1845 berichtte burgemeester Robben aan de Commandant Landbouw te Vught dat ook in Udenhout de ziekte onder de aardappelen zich had geopenbaard en wel over 74 bunders, zodat men bijna geen aardappelen te velde vond, die niet min of meer waren aangetast. Het openbaarde zich door het wegsterven van het loof, terwijl de aardappelen met bruine vlekken werden doorstoken zonder tot verrotting over te gaan. Ook maakte de burgemeester melding van diefstal van percelen aardappelen, die wel goed waren gebleven. Hij meldde dat de gemeente geen mogelijkheden had om extra politietoezicht in te zetten.
- Op 8 juli 1853 hevige onweer met hagel, waarbij de gewassen grotendeels werden vernield. Er waren 32 huishoudens getroffen. Twee kundige landbouwers hadden de schade opgenomen en gemeld dat deze f.5.000,- bedroeg.
- Op 25 augustus 1866 besloot de gemeenteraad dat de kermis niet door kon gaan vanwege de heersende choleraziekte (veetyphus). Op 5 januari 1867 meldde de Tilburgsche Courant dat er veetyphus was uitgebarsten in de stallen van de landbouwers Van den Bosch aan de Zandberg en Van Rooij in den Brand.
- In 1869 heerste er veepest. Diverse stallen moesten geheel worden geruimd. De stallen met fokstieren werden het eerst geruimd. Op een afstand van 500 meter van de besmette bedrijven mocht geen vee buiten komen. Het kostte ook vele honden het leven.
- Pinksteren 1888. Terwijl er een straffe wind stond, waren kinderen achter de boerderij aan de Winkelsestraat 33 bezig met “vuurtje spelen” onder de musterdmijt. Dra vatte de musterd vlam en de wind joeg de vlammen in de richting van de boerderij, die spoedig in lichterlaaie stond. Het vuur sloeg vervolgens over naar de aangrenzende boerderijen aan de Winkelsestraat 31, 29 en 27. De boerderijen van houtconstructies en bedekt met riet en stro brandden als fakkels. De Udenhoutse brandweer was gewaarschuwd, maar de oude brandspuit op twee wielen bleef ergens onderweg in de modder steken. Een behulpzame boer trok met zijn paard de brandspuit los, maar in de Winkelsehoek aangekomen, was het al te laat.

In de Tilburgsche Courant van woensdag 27 oktober 1869 lazen we een opmerkelijk bericht. In Udenhout moest een koe worden geslacht, “die aan vuur leed”. De daartoe ontboden slachter had een kleine wonde aan de rechterarm. Bij het uithalen van het beest scheen enig bloed op de wonde te zijn gespat, waarna de arm plotseling begon op te zwellen. Tijdig ingeroepen geneeskundige hulp mocht spoedig de gewenste uitwerking hebben, ofschoon de dokter verklaarde dat anders de toestand gevaarlijk had kunnen worden. Nu was de man er met een kuur van enkele dagen af. *“Dit geval moge tot waarschuwing strekken, voor al degenen die met het afmaken van ziek vee in aanraking moeten komen”*.

Vlaamse bouw

Natuurlijk was er voortdurend aandacht om de productie te verbeteren.

Van oudsher is bekend dat de oogst jaarlijks terugloopt, ziektes voorkomen, etcetera, wanneer je een bepaalde plant elk jaar op hetzelfde stukje land verbouwt. Al in de tijd van Karel de Grote bevorderde de toenmalige overheid het drieslagstelsel. Hetzelfde stelsel treffen we in de 19e eeuw nog in grote delen van Brabant aan, vooral in Zuidoost- en Oost-Brabant. Het was gebruikelijk als volgt te

wisselen bij het benutten van een akker: in het eerste jaar verbouwen van wintergraan (voor brood), in het tweede jaar verbouwen van zomergraan (gerst en haver) en in het derde jaar bleef het terrein braak liggen. Er was hier op de Brabantse zandgronden een variant op: zowel in het eerste als in het tweede jaar verbouwen van rogge en in het derde jaar verbouwen van aardappelen, gerst of haver. Op de omgeploegde stoppels van de rogge van het tweede jaar werd spurrie gezaaid.

In onze streken van Brabant was niet het drieslagstelsel, maar de zogenoemde “Vlaamse bouw” populair. Hier kwamen varianten van voor waarbij met een cyclus van zes of zeven jaar steeds werd gewisseld in de keuze van de gewassen. In “Magazijn van Vaderlandsche Landbouw” (1810) beschreef Jan Kops ervaringen met de Vlaamse bouw in het Land van Maas en Waal. Daar werd het in die dagen als volgt toegepast: 1e jaar rogge of aardappelen, 2e jaar hennep of haver, 3e jaar vlas, 4e jaar haver, 5e jaar tarwe of rogge, 6e jaar boekweit. Door het toepassen van de Vlaamse bouw werd de effectieve benutting van de grond sterk vergroot. Dat kwam, omdat in dit nieuwe stelsel meer voedsel voor het vee kon worden verbouwd, waardoor minder “woeste grond” zoals heide nodig was om het vee te laten grazen. Die woeste grond kon men in cultuur brengen en daardoor nog meer verbouwen en oogsten.

Veel later kunnen we opmerken, dat ook in Udenhout de Vlaamse bouw is toegepast, en wel in een variant van een cyclus van zeven jaren: 1e jaar rogge, 2e jaar haver, 3e jaar boekweit, 4e jaar aardappelen, 5e jaar haver, 6e jaar rogge, 7e jaar zomergerst.

Stierenkeuring

Evenals er aandacht was voor hogere productie en betere kwaliteit voor de landbouw, zo was er ook aandacht voor de veeteelt. Bij Koninklijk Besluit van 26 september 1817 was het verplicht stieren te keuren en mocht men alleen met goedgekeurde stieren de veestapel uitbreiden. Om die reden organiseerde de schout van de gemeente Udenhout op 30 januari 1821 een keuring voor de springstieren. Via een publicatie bij de kapel riep hij eenieder op met de springstieren naar de Raadkamer te komen. De volgende personen hadden er zich gemeld, met hun stieren:

- Jan Adriaan Schoenmakers, wonende in de Houtsestraat, met een zwartbonte twee jaar oude stier met witte broek, witte bles voor de kop, bruinachtige horens;
- Gerard Verhoeven, wonende in de Houtsestraat, met een vale, twee en een half jaar oude stier met witte kol voor de kop en bonte broek;
- Hendrik Schapendonk, wonende in het Biezenmortelskwartier, met een zwartbonte vijf jaar oude stier met een bles voor de kop, witte broek en witachtige horens;
- Jan van der Pas, wonende op het Winkel, met een zwartbonte, vier jaar oude stier met witte broek en witte horens.

De stierenkeurders waren Jan Verhoeven en Peter Wolfs, leden van het gemeentebestuur. Alle stieren werden goedgekeurd en gebrandmerkt met een letter “U”.

Enkele cijfers

Teneinde een beeld te vormen over de omvang van het boerenbedrijfsleven in Udenhout en Biezenmortel in de 19e eeuw geven we enkele cijfers.

In 1838 telde Udenhout 123 trekpaarden en 21 trekossen. Er waren 128 karren en 154 stortkarren.

In 1851 was er in totaal 647 ha in cultuur gebracht (de oppervlakte van Udenhout is 2850 ha), 394 ha winterrogge, 98 ha aardappelen, 72 ha boekweit, 29 ha klaver, 11 ha wintergerst, 11 ha spurrie, 8 ha vlas, 7 ha winterkoolzaad, 6 ha zomerkoolzaad, 5 ha zomergerst, 4 ha wintertarwe en 2 ha witte en gele erwten.

In 1852 bestond de veestapel uit 1.000 legkippen, 753 koeien, 397 varkens, 317 geiten, 314 kalveren, 132 ruinen, 74 schapen, 36 merries, 34 trekossen, 4 springstieren en 4 bokken.

Uitgaande van het feit dat elke boer wel een paard had kom je tot de conclusie, dat het aantal boerenbedrijven ongeveer 170 was. Dat zou betekenen dat per boerderij gemiddeld 4,3 koeien en 1,8 stuks jongvee, 3,5 varkens, 1,8 geiten en ongeveer 6 kippen aanwezig waren.

In 1890 waren er 179 landbouwbedrijven, waarvan 83 in eigendom. Meestal was er op de bedrijven een paard of os aanwezig. Als kunstmest gebruikte men alleen guanomest, in totaal dat jaar 2200 kg. Op de botermarkt werd dat jaar 47.000 kg boter verhandeld. Er waren 660 bokken en geiten in het dorp.

De Udenhoutse Botermijn

Boterbereiding in vroeger tijden

In vroeger jaren, en dan bedoelen we de 18e en 19e eeuw, werd op de Udenhoutse boerderijen de boterbereiding in eigen beheer uitgevoerd. Het maken van boter was in het algemeen het werk van de boerin of de meid. Eerst zeefde men de melk en zette die daarna drie dagen te romen. Met een speciale 'roomschotel' schepte de boerin de bovenop drijvende room af en verzamelde deze in een vat, waarin de room bleef totdat zij voldoende dik en zuur was. Vervolgens goot men de room over in een kan of 'kerne', waarna deze brij door middel van een 'kernpols' (een staaf waaraan een ronde plaat met gaten bevestigd is) tot boter werd geslagen. Tenslotte 'haarde' de boerin de boter, een bewerking waarbij de boerin een mes herhaaldelijk door de boter trok, om de koeharen er uit te verwijderen. De aldus verkregen boter bewaarde men in een vat of in een houten vorm. Aldus ontstonden staven of kluiten boter van één tot vijf kilo of meer. Die boter was vaak bestemd voor verkoop op de markt. Daartoe gingen de boerinnen te voet of met de huifkar naar Den Bosch.

Oprichting botermijn of botermarkt

Het was een grote stap vooruit, toen in 1862 enkele vooruitstrevende boeren van Udenhout bij de gemeenteraad een verzoek indienden om daar een plaatselijke botermijn op te richten. Zij meenden, dat de boterproductie en de boterhandel in de toekomst een sterke groei te wachten stond en dat de instelling van een weekmarkt de belangen van de veehouderij zou dienen. De raad van Udenhout herkende de dorpsbelangen en besloot op 26 juli 1862 tot het instellen van een wekelijks te houden botermarkt. De gemeente was bereid om haar kosten een lokaal in te richten. De gemeente wilde ook het mijnpersoneel beschikbaar stellen en de exploitatie op zich nemen. In de gemeenterekeningen zien we jaarlijks kosten voor de huur ontstaan en lasten van onderhoud, het benodigde personeel en de boekhouding van de mijn. Voor gebruik van het lokaal met de boterwaag, voor staangeld en voor weegloon betaalden de aanbieders een zekere vergoeding.

De botermijn was niet alleen voor de plaatselijke bevolking bedoeld. Ook boeren uit de omliggende plaatsen waren welkom met hun boter, want niet elke plaats had een botermijn.

De botermijn in de kapel

De gemeente Udenhout beschikte in 1862 enkel over een klein raadhuis met school en onderwijzerswoning. Ruimte voor het houden van de botermijn daarin was beslist niet aanwezig. Maar vlak naast het raadhuis stond een ongebruikte kapel, eigendom van de Hervormde Gemeente van Oisterwijk. De sterk in verval geraakte kapel was sedert 1831 niet meer gebruikt voor de protestantse eredienst. Nu er behoefte bestond aan het onderbrengen van de wekelijkse botermarkt, viel het oog van burgemeester Josephus van Iersel op deze leegstaande kapel. Door bemiddeling van de beheerder van de kapel, de kasteelheer Theophile Le Mire, kwam op 24 november 1862 een huurovereenkomst tot stand, waarbij de leegstaande kapel ingaande 1 december 1862 voor één dag per week werd gehuurd om daarin de botermarkt te houden.

Helaas duurde het gebruik van de kapel als botermijn niet lang. Het noodzakelijke onderhoud aan het gebouw was al jaren achterwege gelaten. Tengevolge van een paar zomerstormen van 1865 ontstond er direct gevaar voor de kinderen van de nabijgelegen dorpschool. In deze situatie zag de gemeente zich genoodzaakt pittige brieven te schrijven aan de eigenaar van het gebouw. In de daarop volgende

discussie verhardden zich de standpunten van de gemeente en de Hervormde Kerk. Als stok achter de deur besloot de raad de huur van het kerkgebouw per 1 november 1865 te beëindigen.

Verplaatsing botermijn naar de school

Omdat de gemeente de huur van de kapel opzegde, was men gedwongen met spoed om te zien naar een nieuw lokaal. Op 2 oktober 1865 besloot de raad de wekelijkse botermarkt te verplaatsen naar een gedeelte van het te ruim geworden schoollokaal aan de achterzijde van het raadhuis.

Dit deel van de openbare school heeft vanaf 1865 tot 1905 dienst gedaan als huisvesting voor de botermijn.

Op 1 januari 1905 verplaatste de gemeente de botermijn. De plaats is niet bekend. De wekelijkse botermijn heeft zeker tot mei 1917 plaats gevonden en is daarna snel afgebouwd. De officiële opheffing volgde op 8 juni 1923, toen de provincie de verordening op de weeglonen introk.

Hoe werkte de botermijn van Udenhout?

In de 19e eeuw verkochten veel Udenhoutse boeren hun boter nog op de Bossche weekmarkt of leverden zij deze af bij vaste klanten in Den Bosch. Een enkele boer gebruikte de boter als ruilmiddel bij plaatselijke winkels. In 1862 kwam daar verandering in, zodra de botermijn als marktplaats bekend raakte. De gang naar de weekmarkt van Den Bosch werd verplaatst naar de botermijn, hoewel sommigen hun vaste klanten niet afvielen. Verkoop en aflevering van de boter bleef een zaak, die bijna uitsluitend de vrouw des huizes aanging. Soms spande een boer zijn paard in en bracht de boerinnen uit de buurt met hun boterkorven naar de mijn.

De afslag van de boter begon elke donderdagmorgen, later verzet naar de woensdagmorgen, om tien uur. Al om goed negen uur plaatsten de boerinnen de boterkorven in de waag, waarbij elk der aanvoersters een kaartje met rangnummer uitgereikt kreeg. Even voor tien was het een drukke af- en aanloop van belangstellenden. Voordat de mijn begon, luidde de afhanger eerst het klokje van het gemeentehuis. Vroeg men als kind wat dat betekende, dan kreeg men in Udenhouts dialect ten antwoord: "De mèn begint".

De verkoop van de boter

De verkoop van de kluiten boter vond plaats bij afslag. Eerst moest elke verkoper deelnemen aan de trekking van volgnummers; de boter van degene, die het laagste nummer trok, werd het eerst verkocht en zo vervolgens de hogere nummers.

Op de mijn was het voortbrengen en verkopen van de boter toevertrouwd aan twee, door de gemeente daarvoor aangestelde personen, de weegster en de afhanger. In Udenhout was vele jaren de weduwe van Willem Blankers de weegster en ook de 'boterzetter'. Zij plaatste stuk voor stuk de korven op een soort toonbank, verwijderde het uit Brabants ruitjesbont vervaardigde dekkleedje, nam de kluit boter uit de korf, wikkelde de heldere witte doek eraf en 'zette' die voor iedereen te kijk op de weegschaal. Vóór het wegen stak de afhanger met de boterboer een monster boter uit de kluit. Elke gegadigde koper kon vervolgens op eigen wijze een proef nemen om de kwaliteit van de boter te beoordelen. Boter met kennelijk te veel water moest de aanbieder direct terugnemen. Vervolgens ging men over tot het wegen, waarna het verkopen begon. In Udenhout had de veldwachter jarenlang de bijbaan van afhanger of afslager. Op steeds weer dezelfde afslagerstoon begon hij zijn getallen naar beneden af te tellen. "Honderd en dertig cent, honderd negen en twintig cent", en zo verder, zolang tot van een of andere koper het "mijn" klonk. De koper mocht zich dan eigenaar noemen van de getoonde kluit boter. Het waren altijd dezelfde aanvoersters, die op de mijn de hoogste prijzen maakten. Daaruit valt te concluderen, dat er bij het maken van goede boter niet alleen zorg en reinheid, maar ook wel degelijk een goede dosis vakmanschap te pas kwam. Tussen de boerinnen bestond er onderlinge competitie om op de mijn als 'hoogste' voor de dag te komen. Op een drukke dag passeerden wel 80 tot 100 korven de weegschaal. Tegen het middaguur was alle drukte op de mijn verdwenen.

Er kwamen in Udenhout veel boterkooplui uit het Land van Heusden en Altena, onder andere uit Wijk en Aalburg. Het verhaal gaat dat sommige handelaren met de kruiwagen door de Drunense Duinen naar Udenhout kwamen om de boter op te halen.

Opkomst boterfabrieken

Diverse oorzaken verklaren het aftakelen van de botermijn op het einde van de 19e eeuw. Een groot gedeelte van de boeren bleef nog thuis karnen met de boterhond, die in de karmolen liep, de stand en de tobbe. Ook was de ligging tussen de steden Tilburg en Den Bosch voor vele boerinnen een aangename gelegenheid hun gewaardeerde boter wekelijks naar de Tilburgse fabrikant of de Bossche adel te brengen, tegen “twee cent boven 't hoogste”.

Op het einde van de 19e eeuw diende zich in Udenhout de eerste zuivelindustrie aan. In het eerste vooroorlogse huis voorbij café ‘De Schol’, tegenover het toen daar staande stationsgebouw, ging rond 1895 een particuliere boterfabriek van start. De stichters waren Bartje de Rooij, Frans Verbunt en Adriaan de Wet. Het was de eerste fabriek tussen Den Bosch en Tilburg, waar met handkracht boter werd gemaakt. In het fabriekje beschikte men over een door handkracht aangedreven centrifuge, een fornuis, een tuimelkarn en een handkneder. De kelder diende tot bewaring van de bereide boter. Deze fabriek heeft geen lang leven gehad. Het was toen de periode dat margarine opgang ging maken en men beschouwde soms ook dit produkt als een soort kunstboter, ofschoon geproduceerd werd met de melk, die diverse boeren aan deze fabriek afleverden. Op welk moment de fabriek is gesloten, is niet bekend. Zeker is dat in 1901 de fabriek buiten bedrijf was, want op 15 oktober 1901 verkocht de gemeenteontvanger Adriaan Heijmans uit zijn privébezit de gebouwen van de voormalige boterfabriek aan Bart de Rooij, steenfabrikant te Tilburg. Die maakte er een woning van, waarschijnlijk voor personeel van zijn fabriek. In 1908 kreeg dezelfde Bart de Rooij een bouwvergunning om de voormalige boterfabriek staande nabij het station te verbouwen tot drie woningen. Dat pand is later afgebrand en bij de herbouw tot twee woningen teruggebracht. Nu vinden we daar het pand Stationsstraat 21/23. De oude bestemming is niet meer aan het gebouw af te lezen.

Vanaf het begin van de 20e eeuw zien we de opkomst van coöperaties voor de verwerking van melk tot boter. Enkele Udenhoutse boeren leverden aanvankelijk hun melk aan de ‘Sint Jan’ in Den Bosch. Dat veranderde, toen in 1917 de Udenhoutse boeren Boterfabriek ‘Sint Isidorus’ oprichtten.

Periode 1895-1920

A.3. De tijd van de oprichting van de Boerenbond

Situatie aan het eind van de negentiende eeuw

In de periode 1880 - 1895 was er een landbouwcrisis in de wereld. Goedkoop Amerikaans graan overspoelde de Europese markt. Veel boeren reageerden daarop door hun veestapel uit te breiden met als gevolg, dat de prijzen van boter en melk sterk daalden. Nederland had een liberale regering die zich tot dan afzijdig hield van de landbouw. Door deze crisis kwam hier enigszins verandering in. De overheid breidde haar taken uit met onder andere landbouwonderzoek, -voorlichting, -onderwijs en kwaliteitscontrole. Ook aan Brabant ging de crisis niet ongemerkt voorbij. Op de Brabantse zandgronden was de situatie erbarmelijk. De boeren waren arm en sterk afhankelijk van de grillen van de natuur. Door de lage prijzen konden ze nauwelijks de kost verdienen. Vooral de kleine boeren op de schrale zandgronden konden het niet bolwerken. Dit had tot gevolg, dat de kinderen uit boerengezinnen erg laat trouwden of ze bleven ongehuwd bij elkaar wonen. Men kon eenvoudigweg de boerderij niet verdelen, omdat men dan geen kostwinning meer had.

Udenhout in 1900

In 1900 telde Udenhout 2644 inwoners. Er waren toen ongeveer 180 volwaardige boerenbedrijven, waarvan ruim de helft pachtbedrijven. Daarnaast waren er nog een groot aantal mensen, die boerden als bijverdienste. In Udenhout was de economische situatie over het algemeen beter dan in de omgeving. Dit valt onder meer af te leiden uit een verslag van de Commissaris van de Koningin uit 1900. Hij constateerde, dat de pastoor een nieuwe fraterschool aan het bouwen was. Hij rapporteerde: "Toen ik vroeg hoe de pastoor aan dat geld kwam, kreeg ik als antwoord, dat het geen moeite kostte om in Udenhout een dergelijk bedrag bij elkaar te krijgen; daar zit namelijk onder de boeren zeer veel geld. Voor ca. 30 jaren waren de grootste boerderijen in Udenhout bijna alle in handen van vreemde heren. Nu zijn ongeveer alle boerderijen in handen van de Udenhoutse en Biezenmortelse boeren. De boeren zijn altijd eenvoudig blijven leven, en hebben hard gewerkt. Het is hun goed gegaan." Of dat voor alle boeren gold, valt te betwijfelen. Zeker de pachtboeren hadden het niet breed in die tijd en het aantal pachtbedrijven was groter dan door de Commissaris werd aangegeven.

De oprichting van de NCB en de Boerenbond Udenhout

In 1896 werd, mede op initiatief van Pater Gerlacus van den Elsen, de gewestelijke NCB opgericht door 30 plaatselijke Boerenbonden. In de ogen van Van den Elsen moest de NCB de tegenhanger worden van de liberale Noord Brabantse Maatschappij van Landbouw. In deze Maatschappij zaten veel katholieke voormannen die tevens grootgrondbezitter waren. Dit was dus geen vereniging van gewone boeren. Toen de bisschoppen zich achter de NCB schaarden, konden de pastoors hieraan ook makkelijker steun geven. Aanvankelijk hadden de bisschoppen bedenkingen, omdat Van den Elsen zowel katholieken als protestanten in de bond wilde opnemen. Hij wilde dat om meer tegenwicht te hebben tegenover de liberalen. Van den Elsen trok naar alle hoeken van Brabant om boeren aan te sporen zich te verenigen. Hij gaf aan, dat de boeren veel te afhankelijk waren van de gevestigde kalver- en boterhandel en dat het ontbrak aan landbouwbeleid bij de Overheid. Verder vond hij de belastingen, de pachtprizen en de rente te hoog voor de boeren. Hij zag een oplossing door het ter plaatse oprichten van Christelijke Boerenbonden. Met bundeling van krachten via die bonden wilde hij de Overheid dwingen maatregelen te nemen om de situatie van de boeren te verbeteren. In Berkel zat een vooruitstrevende burgemeester, die belangstelling had voor de boeren. Deze burgemeester, Brenders, was ook betrokken bij de oprichting van de NCB en zat in het hoofdbestuur daarvan. Op zijn initiatief kreeg Berkel in 1896 al een Boerenbond, waarvan ook een aantal Udenhoutse boeren lid was. Gezamenlijk kocht de Berkelse Boerenbond veevoerders en kunstmest aan.

Van den Elsen zag het liefste dat er per parochie een Boerenbond kwam. Op aandringen van de energieke nieuwe burgemeester Van Heeswijk, kwam er in Udenhout op 9 december 1902 een eigen Boerenbond.

Kunstmest en andere geleverde zaken door de Boerenbond

In 1906 bouwde de Boerenbond een pakhuis om vanuit voorraad te kunnen leveren. Een jaar later was de omzet van de Boerenbond al gestegen tot 53 wagons met *klötjes*. Inmiddels kwamen er ook veranderingen in het boerenbedrijf. De eerste kunstmest die op de markt kwam, was Guano, droge, versteende vogelmest uit Zuid Amerika die gemalen werd geleverd. Daarna kwam de eerste echte kunstmest: Chilisalpeter. Toch was men in eerste instantie huiverig voor kunstmest, zo laat de volgende *Unentse* uitspraak zien: “*De beste mest is gescheten mest*”, zei Willeke Martens alias Willeke Petere. Een promotor van de kunstmest was pastoor Roes uit Deurne, die met het maandblad “Rust Roest” het moderne boeren bevorderde. In het verslag van de Boerenbond Udenhout van 1911 staat dat er een abonnement werd genomen op dit blad. In de avonduren gingen de medewerkers van het Pakhuis de boer op om deze boekjes te verkopen voor de prijs van 30 cent. De verkoop van kunstmest nam geleidelijk toe. Verder kocht de Boerenbond voor de leden eiwitrijke producten aan zoals soja, grondnoten, lijnzaad en dergelijke. Dat was voor het vee een goede aanvulling op het zetmeelrijke graan van het eigen bedrijf. Met behulp van Rijkslandbouwconsulenten groeide de aandacht voor de verbetering van de rundvee- en varkensfokkerij. Daarnaast verbeterden de werktuigen zoals de ploeg en handgereedschappen en kwamen de eerste met paardenkracht aangedreven dorsmachines. Deze veranderingen verliepen echter heel langzaam.

De eerste wereldoorlog en de twintiger jaren

Ondanks dat Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog bleef, veranderde er toch veel voor de boeren in de periode 1914 -1918. De mobilisatie onttrok veel mannen aan het productieproces. Zij waren voor een lange periode van huis en op de boerderijen moest men oplossingen zoeken om het werk gedaan te krijgen. Door de schaarser wordende levensmiddelen stegen de prijzen. Het Pakhuis van de Boerenbond deed dienst als opslagplaats van distributiegoederen en als inkwartiering van militairen. Boeren werden door de overheid gedwongen om grasland te scheuren. Zij moesten meer granen en oliehoudende zaden telen om te voorzien in de primaire calorieën voor de bevolking van Nederland. In die tijd waren in Udenhout veel militairen gelegerd die het normale dorpsleven veranderden. De Udenhouters kwamen in contact met de militairen die voor een groot deel andere ideeën en andere gewoonten hadden. Na de oorlog probeerde een aantal personen in Udenhout wat los te komen van het oude stramien door het oprichten van nieuwe verenigingen en door de kermis nieuw leven in te blazen. Pastoor van Eijl was daar tegen maar hij kon de nieuwe tijdsgeest niet tegenhouden. Hij stond trouwens niet alleen want ook de NCB veroordeelde wereldse vermaken zoals kermissen fel. Als uitvloeisel van de veranderde tijden ontstonden in 1922 de RK Jonge Boerenstand en 1928 de Boerinnenbond in Udenhout.

Het vee

Oorspronkelijk stond de veeteelt in dienst van de akkerbouw. De mest die de dieren produceerden, was nodig om gewassen te kunnen telen op de zandgrond. Men hield de koeien veel op stal om daarmee zoveel mogelijk mest te krijgen. De koeien stonden in zogenaamde potstallen. Uit de houtwallen werd *rauwigheid gevlagd*. Men voegde die samen met heideplaggen en stro toe aan de mest. Hierdoor nam de hoeveelheid mest toe. Enkele keren per jaar verwijderde de boer de mest uit de stal.

Vanaf de twintiger jaren kwamen de Hollandse stallen in zwang. Deze stallen waren veel lichter en de koeien stonden op een verharde dam en met beugels vast aan palen. De koeien lagen in het stro en twee keer per dag werd het stro ververst. Achter de koeien was een grup voor de opvang van de mest en de gier. Onder de achterstal was een gierkelder en door kleine roosters in de grup liep de gier daarin. Aan de voorkant van de koeien was een goot voor het voer. Deze Hollandse stallen waren veel hygiënischer dan de potstallen wat ten goede kwam aan de kwaliteit van de melk.

In 1912 richtten enkele boeren in Udenhout een onderlinge stierhouderij op voor zwartbont vee en in 1917 een fok- en controlevereniging, ook voor zwartbont vee. Deze verenigingen hebben nooit gefloereerd. In 1925 kocht de Boerenbond zelf twee roodbonte stieren en geleidelijk kwam er meer belangstelling voor roodbont vee.

In Udenhout was er vanouds een tekort aan grasland. Meerdere boeren hadden grasland in eigendom of in pacht in een polder in de Langstraat of bij Den Bosch. Als de mannen naar die polder gingen hooien, dan verbleven die daar de hele periode totdat het hooi mee naar huis kon. In de tussentijd overnachtte men in herbergen met zeer eenvoudige voorzieningen.

De katholiek Kerk en de boeren

De NCB predikte in de jaren twintig een drie-eenheid bestaande uit een goed boerenbestaan, het Roomse geloof en het bijzondere karakter van de Brabantse cultuur. Met betrekking tot dat laatste wilde men Brabant behoeden voor industrie en daarmee voor “alle gevaren van dien”. Brabant moest én katholiek én agrarisch blijven. In die tijd was er ook sprake van een katholieke opleving. De katholieke Kerk zorgde voor katholieke scholen, patronaten en katholieke verenigingen. De kinderen gingen zowel op school als daarbuiten om met geloofsgenoten. Ook volwassenen probeerde men aan katholieke verenigingen te binden om ze op deze manier te behoeden hun vrije tijd door te brengen in openbare gelegenheden zoals cafés. Op die manier bleven de gelovigen van jong tot oud zo veel mogelijk gevrijwaard voor contacten met andersdenkenden. *Van Oss, het hoofd van de Landbouwschool, kwam aan weduwe Van de Ven vragen of Peer misschien naar de lagere Landbouwschool mocht. Peer wilde wel maar zijn moeder zei tegen hem: “Ge blèft öt törp weg”.* In Udenhout had pastoor van Eijl (1903-1939) zijn parochie sterk in zijn greep. Het patronaatswerk was zijn levenswerk en daarvoor bouwde hij een groot patronaatsgebouw. Hij richtte de Heilige Familie op voor mannen boven de 21 jaar. Voor vrouwen was er de Maria Congregatie. Deze verenigingen hadden een belangrijke plaats in het dorpsgebeuren. Heel veel boeren en boerinnen waren daar lid van. Pastoor van Eijl regelde veel, heel veel. Hij voerde meerdere processies in. Hij stelde de devotie van de eerste vrijdag van de maand in. Hij verbood ook veel: dansen mocht niet, mannen en vrouwen mochten niet gezamenlijk naar een vergadering of toneeluitvoering. Gemengde verenigingen waren al helemaal uit den boze. Vrouwen die niet keurig volgens zijn normen gekleed waren, weigerde hij de communie te geven en hij schroomde niet die openlijk tot de orde te roepen. In die tijd was Udenhout nog Roomser dan de Paus en daar heeft pastoor van Eijl zeker een grote bijdrage aan gehad. Ondanks het grote stempel dat pastoor van Eijl drukte op de Udenhoutse samenleving, had hij geen speciale betrokkenheid met de boeren van het boerendorp Udenhout. Van Eijl was geestelijk adviseur van de Boerenbond van 1927 tot aan zijn dood, maar in de periode daarvoor liet hij dat adviseurschap over aan zijn kapelaans. Vooral kapelaan Mooren (1915-1923) maakte zich als geestelijk adviseur (1917-1923) sterk voor de boeren. Hij trok zich de moeilijkheden van de zuivelbereiding zo aan, dat hij zich inspande voor een zuivelfabriek. Hij slaagde er uiteindelijk in om een zuivelfabriek in Udenhout tot stand te brengen.

De boerengemeenschap in Udenhout was zeer volgzaam en in alle doen en laten speelden Kerk en geloof een grote rol. Ook bij de Boerenbond stond het kruis hoog in het vaandel. Het boerengezinsleven en de katholieke kerk waren in Udenhout sterk met elkaar verweven. Waren de weersomstandigheden slecht dan gaf de Boerenbond opdracht wekelijks missen op te dragen voor de “vruchten der aarde”, zoals in 1922. In 1923 besloot de Boerenbond nu en dan met alle leden gezamenlijk de Heilige Communie te zullen houden.

In die tijd was het geloof zichtbaar in elke boerenwoning. De versieringen in huis hadden betrekking op het geloof. In ieder vertrek hing een kruisbeeld en er stonden beelden van heiligen. Het resultaat van die ijver van de katholieke geestelijkheid is enigszins af te leiden uit het aantal priesterroepingen die er in Udenhout zijn geweest. Uit de boerenstand van Udenhout kwamen vele priesters voort.

Naast de bemoeienis die de kerk had met de scholen en het verenigingsleven, was er ook sprake van een steeds grotere invloed van de katholieke autoriteiten op het gezinsleven. Ze benadrukten de rol van de vrouw als huisvrouw en moeder steeds meer. Vooral in tijdschriften als de Katholieke Illustratie, Ons Huisgezin en Roomsche Leven, verschenen artikelen die aangaven dat de eerste taak van

de vrouw in het moederschap lag. Ze plaatsten foto's van grote gezinnen en in de onderschriften daarvan bestempelden ze die als echte "Roomsche" gezinnen.

Periode 1920-1935

A.4. Het “romantische” boerenleven voor de oorlog

Inleiding

In onze jachtige tijd met veel luxe wordt het leven van de boeren van vroeger vaak geromantiseerd. Boeren leefden vroeger eenvoudig, produceerden kleinschalig en voornamelijk voor eigen gebruik. In de buurtschappen hielp men elkaar en er was nog tijd om wat te buurten. Alle werk was handwerk, de enige hulp kwam van het paard. Het klinkt allemaal mooi. De romantiek van vroeger is voor ons nog enigszins tastbaar in mooie oude boerderijen. Prachtige exemplaren zijn er in Udenhout bewaard gebleven en daarin is de trots te zien die *den Unentse boerenstand* ooit had. Het romantische beeld van het boeren verdween door de mechanisatie in de tweede helft van de twintigste eeuw. Kunstmest én mechanisatie brachten welvaart. De bedrijven zijn alsmaar groter geworden en nu legt de maatschappij steeds meer beperkingen op waardoor veel boeren het moeilijk hebben. In de zoektocht naar oplossingen ontstaat langzaam meer belangstelling naar de manier van werken van vóór de mechanisatie.

We hebben een aantal voormalige boeren en boerinnen geïnterviewd, die het boerenleven voor de mechanisatie nog hebben gekend. Dit verhaal is gebaseerd op hun herinneringen van het boerenleven in Udenhout en Biezenmortel.

I. Het boerenbedrijf in Udenhout rond 1930

A. De grootte van de bedrijven

Voor de tweede wereld oorlog bestonden er voornamelijk gemengde bedrijven met ongeveer acht ha grond. Ruim de helft van die oppervlakte was akkerland en dat bevond zich op de hogere percelen. De lagere percelen waren weilanden en veel bedrijven hadden ook nog een perceel bos. De meeste percelen lagen erg verspreid en hadden elk maar een oppervlakte van ½ tot 1 ha. De kwaliteit van de grond in Udenhout verschilde nogal. *De beste gronden lagen in de Zeshoeven, de Achthoeven en op 't Hogend. Aan den Duin was het te droog en de rest was te nat. Tussen de lijn en de Bosscheweg lag laat ontgonnen heidegrond want daar was de Kreitenheide geweest. Daar lag niet diep een laag leem die het water tegenhield. Die leemlaag noemde men hier de kwas.* Vooral de grond tussen de Slimstraat/Groenstraat/Biezenmortelsestraat en de spoorlijn was goed voor akkerbouw. *Op veel plaatsen was het vroeger nat in den Unent. In de herfst en winter waren de wegen bijna allemaal modderpaden. Alleen de grote doorgaande wegen waren meestal berijdbaar. Zo werden bij de bouw van het Kapucijnenklooster de stenen van de steenfabriek helemaal omgereden over de toenmalige Stationsstraat en de Groenstraat vanwege de slechte weg. Na het graven van de Blauwe Leij en het rechttrekken van de Zandleij werd de grond wat droger.*

Het gemiddelde bedrijf had een stuk of zes koeien, wat jongvee, enkele zeugen en wat mestvarkens en daarnaast nog kippen waarvan het aantal varieerde van een stuk of tien tot soms ruim honderd.

Oorspronkelijk stond de veeteelt in dienst van de akkerbouw. Met de komst van de kunstmest in het begin van de twintigste eeuw kwam de akkerbouw meer en meer in dienst te staan van de veeteelt. Dat wil zeggen dat de boeren steeds meer gewassen teelden die dienden als veevoeder. Men ging zich toeleggen op de productie van melk, vlees en eieren.

B. De gewassen die geteeld werden

In Udenhout verbouwde men de volgende soorten koren: winterrogge, zomerrogge, vroege of late gerst, haver en soms tarwe. Daarnaast zaaide men ook erwten en bijna elk bedrijf had daarbij nog voederbieten en aardappelen. Gele winterwortelen zaaide men in de rogge en stoppelknollen op het stoppeland van rogge. Pas na de oorlog kwamen wat meer suikerbietenvelden voor. Af en toe stond

rode klaver op het veld net als zwarte haver, die echter niet zo gewild was. Spurrie kwam in de Kempen in die tijd nog veel voor, maar op de zwaardere leemachtige grond in Udenhout nagenoeg niet.

C. De dagindeling

De dag begon tussen vijf en zes uur, afhankelijk van het jaargetijde, de afstand naar de wei en het tijdstip waarop de melkbussen langs de weg moesten staan. Het melken van de koeien was het eerste werk. Daarna volgde er een maaltijd waarbij het gebruikelijk was om brood met gebakken spek te eten met een bakske thee erbij. Na het eten gingen de boeren weer aan de slag. Om twaalf uur was er warm eten na het bidden van den Engel des Heren. Daarna weer werken tot er om een uur of vijf een broodmaaltijd was, vaak met koffie. Dan werd er weer gemolken en 's avonds werd er nog een keer gegeten. Dan ging het overschot aan aardappelen van 's middags in de pan en die at men gezamenlijk uit één pan. Tot slot was er altijd *mölkepap*. De vrouwen moesten daarna nog sokken stoppen, breien, of verstelwerk doen. De dag werd besloten met het bidden van een rozenhoedje. *Wij moesten in de meimaand op onze knieën het rozenuuke mee bidden omdat dat de Maria maand was. In juni moesten we ook op de knieën omdat het dan de Heilig Hart-maand was. Vooral dan was dat erg omdat je dan al de hele dag op je knieën door de bieten had gekropen en dan 's avonds moest je weer op de zere knieën om te bidden.* Een ander vertelde: *als de aandacht van ons (de kinderen) verslapte onder het bidden van het rozenhoedje dan sloeg onze vader met zijn klep (= pet).*

D. Wie het werk deed

Een oud spreekwoord zegt: “de boer die werkt van zon tot maan, maar het werk van de boerin is nooit gedaan” Dit geeft goed weer hoe de situatie toen was. De mannen deden over het algemeen het zwaardere werk zoals maaien, mestrijden en het werk met het paard. Het zaaien gebeurde ook altijd door de mannen. Vrouwen hadden veelal meer om handen dan mannen, want zij moesten het huishoudelijk werk doen, voor het eten zorgen, koken en ze hadden op het bedrijf een taak. *Wij moesten de vloer met een harde bezem afstropen, zo noemde ze dat en daarna wit zand strooien in figuren, het viel niet mee om dat te doen, dat moest je wel een beetje kennen.* Kinderen verzorgen was een heel werk en de grote gezinnen zorgden voor heel veel was. Het breien, sokken stoppen, kleren maken en verstellen, de voorstal schuren en dan niet te vergeten het schuren van de klompen, de emmers en de melkbussen. *Melkkannen schoonmaken was nogal een heel werk, het ging in Udenhout wel een beetje tegen elkaar op wie de schoonste melkkannen had.* Vrouwen molken meestal. Maar ook het verzorgen van het kleinvee, de varkens, de kippen en de koeien drinken geven, was werk voor vrouwen. Zij gingen mee naar het veld om te wieden, te hooien en te oogsten. Een ander gezegde uit die tijd geeft aan hoe men toen tegen werk van vrouwen aankeek: “een paardentand en een vrouwenhand mogen nooit stilstaan”. *Vrij waarde nooit. Als er bezoek kwam om te buurten dan werd er een breiwerk of stopwerk gepakt om zeker maar niet de indruk te wekken dat je niets zat te doen.*

II. Het vee

A. Het rundvee

Zwart- of roodbont

Vanaf het midden van de dertiger jaren was er in Udenhout voornamelijk roodbont vee, zogenaamd MRIJ (Maas-Rijn-IJssel) vee. Voor het zover was, is daar wel het een en ander aan vooraf gegaan, vele adviezen van deskundigen, discussies tussen voor- en tegenstanders en commissies van roodbont- en zwartbontfokkers. Udenhout ligt op de grens van de gebieden met roodbont en zwartbont vee. Ten westen van Tilburg fokte men zwartbontvee. Uiteindelijk koos Udenhout voor roodbont. Het verschil tussen zwartbont en roodbont is meer dan de kleur. Het zwartbont vee is specifiek melkvee. Roodbont is naast melkvee ook vleesvee. Het roodbont vee wordt daarom wel dubbeldoelvee genoemd. De beste koeien werden opgenomen in het stamboek. De selectie bij het fokken gebeurde op hoeveelheid melk, vet- en eiwitgehalte maar ook op exterieur en zelfs op kleur. Een koe met een losse kleurvlek onder de knie kwam niet in het stamboek omdat dit niet als raszuiver werd aangemerkt. De stamboeknummers

brandde men in de horens. Dat kon toen nog want alle koeien hadden nog horens. Alle koeien hadden vroeger een naam en om te onthouden welke afstamming een kalf had, kreeg het kalf vaak een naam met de zelfde beginletter als de moederkoe. Anderen gaven een volgnummer aan de naam en zo kwam men aan namen als Tina 9 of Bertha 5.

Naar de stier

Als een koe *stierig* (tochtig) was, moest zij die naar de stier. Elke buurtschap kreeg in de loop van de dertiger jaren één stier staan van de vereniging. Zo stonden er stieren bij Peer van Balkom, bij Moonen in de Loonse Molenstraat en bij Willem van den Bersselaar in Biezenmortel. Pas na de oorlog is de KI gekomen. *Als klein kind moest ik nogal eens mee als een koe naar de stier ging. Ik moest de koe dan stouwen (zorgen dat die doorliep). Bij de boer waar de stier stond werd ik binnen op een stoel geplaatst en kreeg een koekje in mijn hand. Na een tijdje zei de boerin dan: "ik zal eens kijken of de koe klaar is". Ik had werkelijk geen idee waar die klaar mee moest zijn en ik durfde het ook niet te vragen. Je voelde aan dat je sommige zaken niet moest vragen.*

Het kalven

Vroeger liet men de koeien vaak kalven in de wintermaanden omdat dan de melkprijs iets hoger was. Het gaf nog een ander voordeel. Een koe geeft de meeste melk na het kalven maar de melkproductie stijgt ook bij het naar buiten in de wei gaan. Op die manier gaf de koe dus tweemaal extra melk. Als het kalven makkelijk ging, hoefde er geen hulp te komen. Maar als het moeilijk was, dan riep men hulp in van de buurman of van iemand die als "deskundig" bekend stond. *Soms was de boer te zenuwachtig om het zelf goed te doen en moest de knecht bijstand en ondersteuning geven.* Het kalven was een hele gebeurtenis. Door ervaring wist men toch wel vaak goed in te schatten wat er moest gebeuren. De koe die moest kalven werd goed in de gaten gehouden, ook 's nachts. *De natuur moet zoveel mogelijk zijn gang kunnen gaan, het heeft zijn tijd nodig. Te snel gaan helpen bij het kalven is meestal niet goed.* Er werd gevoeld of het kalf goed zat. Als dat het geval was, deed men na verloop van tijd touwtjes aan de pootjes van het kalf. Daarna trok men bij het persen. Zodra het kalf er was, keek de boer eerst of het een vaars- of stierkalf was, daarna werd het met stro wat droog gewreven. Er werd wat zout op zijn tong gelegd en als het goed was, schudde het kalf dan een keer met zijn kop. Was het een vaarskalf dan werd het aantal speentjes geteld en waren er meer dan vier, dan knipte men de overbodige direct weg. Soms ging het kalven niet goed. Bij *vaarzen*, die dus voor de eerste keer kalven, was het altijd opletten omdat dat wat moeilijker ging. Maar het kalf kon ook achterstevoren zitten. *Als het niet goed ging dan werd snel Graard Bergmans, de zaakvoerder van de Boerenbond, gewaarschuwd, die had telefoon en dan werd de veeverloskundige Jan Leermakers, de vader van de latere veearts, opgeroepen die dan op de fiets van Helvoirt moest komen.* De eerste melk na het kalven heet de *biest*. Die heeft een andere samenstelling dan normale melk en is geler van kleur. De biest mocht niet geleverd worden aan de fabriek. Het nuchtere kalf kreeg de biest te drinken en van de overschot bakten liefhebbers *struif*.

Verkoop

De aanwas van vee werd bij geschiktheid opgefokt. De stierkalveren verkocht men. *Wij mestten de stierkalveren zelf af met alleen maar volle melk. In 13 weken werden die dan op een gewicht gebracht van 150 kilo en men ontving dan f.0,30 per kilo totaal dus f.45,- . Deze kalveren gingen voor de handel naar Den Bosch. Ze hadden wit vlees en dat bracht wat meer op.* Het oude vee en vee dat niet drachtig wilde worden, deed men van de hand. *Er kwamen veehandelaren aan huis, vaak de zelfde, dat waren nogal eens Joden of Protestanten van boven de rivieren zoals Max Epstein, Zwanenberg en de gebroeders Bouman uit Wijk en Aalburg.* Als een beest verkocht was dan kreeg de koper altijd één gulden terug van het betaalde geld als zegengeld. De handelaar pakte dat ook aan. Het was bijzonder onbeleefd om geen zegengeld te geven.

In de wei

Het jongvee werd vaak uitgeschaard, hetgeen wil zeggen, dat het jongvee voor de hele zomerperiode naar een weidegebied werd gebracht. Vooraf kregen de kalveren een merk op de hoeven want de

horens waren nog te klein. Vanuit Udenhout gingen de kalveren naar de Rosep in Oisterwijk, naar Erica in Hilvarenbeek of naar Gorp en Rovert in Goirle. Ook gingen die wel naar de polders in Besoyen en Baardwijk in de Langstraat, nadat de eerste snede gras gehooïd was.

's Zomers liepen de koeien dag en nacht in de wei van eind april tot eind oktober. Voor het naar buiten gaan moest de *heining* (afrastering) nagelopen worden. Men zei in Udenhout: *“Al is Pasen vroeg of laat, met Pasen moeten de koeien op straat”*. Met Pasen moesten de koeien dus buiten zijn. Bij het de eerste keer naar buiten gaan begonnen de koeien te springen, te rennen en dan wilden ze nogal eens met elkaar “op de horens” gaan waarbij vaak een koe een hoorn verloor.

Het melken

Het melken ging met de hand. 's Zomers werden de koeien tweemaal daags gemolken maar in de winter molk men de *vorse* koeien driemaal daags, omdat men dan meer tijd had. *Wij namen altijd enkele aardappelen mee als we buiten gingen melken. Dat kenden de koeien en dan kwamen ze vanzelf om gemolken te worden.* Soms was het een prachtige bezigheid om te melken bij het kriecken van de dag. Vooral in het voorjaar met mooi weer was het prachtig; melken bij een koor van vogels die in de houtwallen zaten rondom de weilanden. Maar soms was het geen pretje zoals bij broeierig zomerweer als op de armen tientallen donderbeestjes kriebelden, de blinddazen staken, de vliegen vervelend waren en de koeien onrustig werden. *Soms werden de koeien zo onrustig van het ongedierte dat ze over de melkammer heen sprongen. Dan viel je van je stoeltje en de emmer ging mee. Dan lag je daar op je rug op de grond met de melk, alles weg.* In het najaar bij gure wind en regen was het bepaald niet plezierig en dan was iedereen blij als de koeien weer op stal stonden. De melk ging vanuit de emmer door de *zèg* oftewel *theems* in de melkbus. De theems was voorzien van een schone uitgewassen linnenhanddoek. De melk moest daar doorheen lopen om er zeker van te zijn dat er geen zand of ander vuil in de melkbus kwam. Als het warm weer was, hing men de melkbussen 's avonds in de waterput om bederf te voorkomen. Dat kon alleen als de put was voorzien van een windas. Dat was een dwarsbalk met een wiel of kruisspaak eraan. Aan de balk zaten touwen waaraan een emmer zat. Door het draaien werd het touw opgerold of afgerold. Aan het touw van deze balk hingen de melkbussen. Dat moest secuur gebeuren want als er melk in het water van de put kwam dan was het water weken bedorven ook voor de koffie en thee. *Wij kregen als kind altijd te horen, dat in de put de Nekkerman zat, die zou je pakken. Dat was gewoon om ons bang te maken. De putrand was één meter hoog maar een put was nogal gevaarlijk voor kinderen want die was bij ons wel vier ringen diep.* En een ander verhaal: *Als kinderen kregen wij te horen dat de duvel in de put zat. Je waagde het echt niet om erin te kijken.* Vaak was het melken werk voor vrouwen, maar ook mannen deden dat. Het was maar net hoe dat de gewoonte was in het gezin. De meid molk ook nogal eens mee. *Als er bij ons een taaie koe was dan molken de mannen die. Er waren gezinnen waar de mannen helemaal niet konden melken. Dat was lastig als de vrouw ziek was of een heel eind in verwachting, dan waren ze op anderen aangewezen.*

De *kannen* (melkbussen) werden in het begin van de twintigste eeuw nog naar huis vervoerd met een bokkenkar of hondenkar en later per transportfiets voor op de pakkendrager en weer later met een ponywagen. *Ik was maar klein en moest als jonge vrouw met de transportfiets de volle kannen mee naar huis nemen. Onderweg op een smal pad riep een bekende man: “ge kunt nog mar goed met die vrachtfiets uit de weeg”. Ik riep in mijn haast “ja” terug maar zag een gat in de weg over het hoofd en vloog over de kop en alle melk was verloren. Later hebben we er nog vaak hartelijk om gelachen.* Als er ver van huis werd gemolken dan nam de boer de melkbussen niet mee naar huis. Hij zette die dan aan de straat bij een boer in de buurt. 's Morgens haalde de melkrijder de melkbussen op en 's middags kwamen de lege melkbussen terug met een brief die tussen de deksel en de kan was geklemd, waarin stond hoeveel er geleverd was. Iedere boer had een eigen nummer op de melkbussen.

Bijvoederen

In het najaar, als er minder gras was, voederde men de koeien in de wei bij met het loof van voederbieten en stoppelknollen. Op stal kregen de koeien lijnkoeken, gesneden mangelwortels met meel erbij, kuilvoer, hooi, haverstro en kaf. *De mangels moesten vorstvrij gehouden worden. Dan werden ze uit de kuil gehaald en binnen gegooid op stal. Het zand werd eraf geborsteld, de rotte*

plekken eraf gesneden en dan moesten ze door de bietensnijder. Dat was een heel werk. In het najaar kregen de koeien zo lang mogelijk groenvoer zoals stoppelknollen, winterwortelen en soms aardappelen. Er werd nauwelijks ruwvoer aangekocht. Er was wel de mogelijkheid om natte pulp te bestellen maar daar had men niet veel mee op, men zei: “pulp als hulp, roept om hulp”.

Het water geven aan het vee was een heel karwei. Zeker toen er nog geen pomp was. Dan moest al het water *geput* worden. Later kwam er op de voorstal een pomp die het water oppompte en via een loden pijp in de voerbak van de koeien bracht. Dat was een hele verlichting.

Op stal

Bij het melken moest men er altijd op bedacht zijn, dat de koeien zwaaiden met hun staarten. Vooral op de stal want daar lieten de koeien hun staart nogal eens liggen in de mest. Daar kwamen dan *schitten* (harde klonten mest) aan te zitten. *Als de koe dan met zo'n staart tegen je gezicht aan zwoefde, kwam dat als een gesel aan.* Daarom bond men op de stallen de staarten nogal eens op, zodat die niet in de mest konden komen. Er liep dan een draad hoog boven de koeien en daaraan zaten lijnen die verschoven konden worden. Die lijnen zaten met een leertje in de uiteinden van de staart gevlochten. *Wij moesten de koeien rossen en de staarten wassen en dan werden die opgebonden. Daarna zagen de koeien er prachtig uit.* Het was de trots van een boer als zijn rij koeien er netjes bij stond. Tweemaal daags reed de boer de mest uit de grup met een kruiwagen naar de mestvaalt. Op sommige plaatsen sloeg men de mest binnen op en die bleef daar een week of vier liggen. De mest van de dam verwijderde men ook en voorzag de dam dan van vers stro. Men noemde dit het *strauwen* van de koeien.

Ziektes

Schurft was een van de bekendste huidziektes. Daar smeerde men verlopen olie op. Voor ringschurft moesten de melkers oppassen want dat ging op mensen over. Mond- en klauwzeer (MKZ) bestond toen ook al. Deze ziekte begon meestal als de koeien nog op stal stonden. MKZ liet men toen uitzieken. Honden moesten aan de lijn en men ging niet naar de burens. De melkleverantie ging gewoon door maar om de melkbus moest wel een jutezak hangen die gedrenkt was in natronloog. *Als de MKZ goed was uitgezikt, dan had zo'n bedrijf er meestal jaren geen last meer van, omdat de veestapel resistent was geworden.* Een andere ziekte, Abortus Bang, kwam toen ook al regelmatig voor. De koeien kalfden dan voortijdig. *Ze verwierpen* dan, zou een boer zeggen. Deze ziekte was erg besmettelijk en daar was men bevreesd voor.

B. De varkens

Alle boeren hadden een of meer zeugen. Die stonden in het *schop* of in een apart varkenskot. Aan de achterkant daarvan waren kleine deurtjes en daardoor konden de zeugen naar buiten naar het *verrekusweike*. De varkens konden wroeten en in het zand rollen. Nog liever zochten ze modder op. Aan de voorkant van het hok was een bak waarin het voer kon. Het eten van het varken werd klaargemaakt op het fornuis in een zogenaamde *sopketel*. Daarin kookte men aardappelen waarbij rogge werd toegevoegd zodat die kon wellen waardoor die beter verteerbaar was. Soms voegde men peren en ander overschot toe. Daarna ging dat geheel door het aardappelmachientje om het fijner te maken. En dan in de voederbak en het varken sloeberde het met haast op. De Boterfabriek leverde af en toe ondermelk terug die ook als voer diende voor de varkens.

Het biggen

Een *bröstig* (berig) varken bracht men op een kar naar de beer. Deze beren waren van de vereniging. Werd een zeug niet berig of bleek later dat die niet *behouwe* was (niet drachtig), dan mestte men die af en slachtte die voor eigen gebruik. *De beerboeren waren Jan van den Brand, Franske van Beurden en Bartje van den Brand.*

Als de zeug “aan tijd” was om te gaan biggen, dan werd die in de gaten gehouden. Aan het gedrag van de zeug was te zien dat het uur van “biggen” ongeveer was aangebroken. De zeug maakte dan een nest. Dan bleef men in de buurt, want elke big telde. Elke net geboren big ontdeed men direct van het vlies om stikken te voorkomen. Daarna werd die bij de tepels neer gezet. *Bij zeugen moesten we nogal*

eens een keer oppassen als de biggen kwamen. Dan moesten we er dag en nacht bijblijven. Dat vond ik niet prettig, want dat kon ooit lang duren, maar we deden het wel. Het hele gezin leefde mee, want het aantal biggen dat er kwam maakte nogal verschil uit. Als er een grote *toom* was, dan moest er opgelet worden dat elke big wel een tepel had. Waren er teveel biggen dan verdeelde men de toom in twee groepen die om de beurt bij de zeug mochten. Elke big had na een paar dagen een vaste tepel en week niet uit naar een andere. Als er veel biggen waren dan bleef de big die aan de laatste tepel hing, achter in de groei. Die hing dus letterlijk aan de laatste mem. Vooral de eerste dagen na de geboorte was het goed opletten, want een zeug kon gemakkelijk de biggen doodliggen. Om dit te voorkomen waren er ronde palen aangebracht tegen de kant van het hok op een hoogte van 20 centimeter. De biggen konden dan niet vast komen te zitten tussen de muur en de zeug. Als een zeug zacht knorrend in het verse stro lag en een grote toom roze biggen van één dag oud zoogde, was dat een van de mooiste schouwspelen die er te zien was op een boerderij.

Handel

Opkopers of burgers kochten de biggen om ze te mesten. Men sorteerde er ook *gelten* (jonge vrouwelijke varkens) uit om daarmee verder te fokken. De kunst daarbij was om kwalitatief goede varkens te houden die ook nog eens grote tomen biggen gaven. De rassen die in Udenhout voorkwamen waren:

- Het Groot Yorkshire varken dat kort en grof van bouw is en dat oren heeft die stijl staan;
- Eerst het Veredeld Duits Landvarken, later het Nederlands Landvarken, dat te herkennen is aan een vrij lange bouw met hangende oren;
- Kruisingen van het Landvarken met de Yorkshire.

C. De kippen

Met de kippen deden ze het bij ons wel makkelijk. Boven achter op de koeienstal hadden ze een roest gemaakt. Daar gingen de kippen dan 's nachts opzitten. Toen hadden we er maar een stuk of tien. Later kwamen er pas kippenkooien. Boeren, die maar enkele tientallen kippen hadden, zetten zelf kloeken om te broeden. Dat gebeurde door een nest op een grote *ros* (graszode) te maken. De vochtigheid was daardoor beter en de kans op kuikentjes dan groter. De kloek werd in het donker gezet, anders liep ze weg. *Er kwam wel eens een kloek met kuikentjes onverwacht onder een heg vandaan. Wij noemden dat schertsend een hegweuw. Ook een ongehuwd meisje met een kind noemden we zo.* Voor de oorlog was er in Udenhout een gemeentelijke verordening waarin was bepaald dat kippen niet los mochten lopen. Loslopende kippen die bij de burens in de hof gingen *spollen* waren blijkbaar een te makkelijke aanleiding voor burenruzie. Een Unents gezegde was: *Un goei kiep legt vruug én thèùs.*

De verzorging van de kippen was een vrouwentaak. Als er nieuwe ééndagskuikentjes waren aangeschaft, was er de eerste tijd extra werk. Die kuikens kregen de eerste dagen hard gekookte eieren die samen met beschuit waren *gebritst* (geprakt). Daarna kregen ze fijn gebroken hardvoer en opfokmeel. De kuikentjes moesten voldoende warmte hebben. Dit gebeurde met een lamp onder een groot scherm. Na enkele dagen waren de kuikens al zo vlug als water. Toen was men nog niet goed in staat om de kuikens te sexen, dat wil zeggen bij ééndagskuikens bepalen of het haantjes of hennetjes waren. Zodra het onderscheid te zien was, werden de haantjes eruit geselecteerd, afgemest en verkocht of gebakken en als een lekkernij gegeten. Eéndagskuikens kon de boer kopen bij Pieter Robben. Die had al een broedmachine en had zich toegelegd op het broeden. Men kocht ook wel kippen, net voordat ze aan de leg waren. Deze kippen werden *poelen* genoemd. De kippen kregen meel als ochtendvoer en later op de dag hardvoer oftewel gemengd graan. Soms teelde men zelf maïs voor de kippen en dan werden de kolven compleet in de kooi gegooid. In elk hok stond een bak met grit, dat zijn gebroken schelpen. Dit moest ervoor zorgen dat de kippen voldoende kalk tot zich namen. Als kippen daaraan een tekort hebben, leggen ze windeieren dat wil zeggen eieren zonder schaal maar wel met een dik vlies.

Eieren werden geleverd aan de eiermijn in Roermond; bij de Boerenbond was het verzamelpunt. De eieren gingen op maandag in houten kisten daar naar toe. Die kisten waren eigendom van de boeren zelf. In zo'n kist konden vijf lagen van honderd eieren. De eieren moesten schoon zijn bij aflevering. Ze mochten niet met water zijn afgewassen want dan was de houdbaarheid beperkter. Als er vuil aan zat dan deed men dat toch af met een iets vochtig doekje. Op de Boerenbond schouwde men de eieren nog. Een rek van honderd werd dan boven een lamp gehouden. Dan kon men de eieren verwijderen waar een spatje bloed in zat.

In de herfst, als de dagen gaan korten, gaan kippen minder leggen. Als er bijgelicht wordt, blijven de kippen ook 's winters beter aan de leg. Al voor de oorlog lichtte men kippen bij met gaslampen. *Onze kippen hadden veel beter licht dan wij in huis. Wij hadden binnen met zijn allen maar één petroleum lamp en die gaf veel minder licht dan de gaslamp bij de kippen.*

De meest gangbare kip in Udenhout was de witte leghorn. Men hield de kippen anderhalf legjaar. Kippen die van de leg waren geraakt, ving men en die kregen als bestemming de soep. Deze kippen waren al snel wat vetter en men kon ook voelen dat ze van de leg waren. Als er kuikens werden aangeschaft dan moesten alle oude kippen tegelijk weg. Die gingen naar een opkoper zoals naar Treffers uit Tilburg. *Treffers kwam op een vrachtfiets met een grote mand voorop van Tilburg. Hij kocht oude kippen op. Wij kregen soms een jong bokje om mee te spelen. Zo'n bokje werd dan besteld bij Treffers en mijn vader ruilde die tegen enkele oude kippen.*

D. Het paard

Het paard stond hoog aangeschreven. Daar kwam men immers mee op straat. Meestal had men een *Bels* dat is een zogenaamd koudbloedig paard oftewel Belgisch werkpaard. Hier en daar had men daarnaast een *hit*, dat was een klein paard om in te spannen voor een wagentje om mee naar de kerk of naar familie te gaan. *Als er een nieuw werkpaard moest komen dan gingen wij de Kempen in richting Oirschot. Het moest een vertrouwd paard zijn en de kans daarop was veel groter als die gekocht werd bij goed bekend staande mensen, dan van vreemden op de markt. Dat soort werkpaarden kocht men niet op de Hedelse paardenmarkt.* Later werden er wel Groningers gekocht. Dat waren combinatiepaarden, dus om mee te werken en om voor een rijtuig te spannen. Nog later kwamen er Gelderse die waren nog wat lichter dan de Groningers. Er waren ook boeren die "meer paardenbloed" hadden en die tuigden zelf af een toe een paard. Daartoe kochten ze dan een anderhalf jaar oud paard. Dat tuigen was nogal een tijdrovend werk, maar was wel een mooie bijverdienste. *De commando's voor paarden waren in Unent: vort, hoo, hot, aar en truug huup. Dat staat voor vooruit, stop, rechts, links en terug.*

Men was erg begaan met de paarden. Als er een paard was aangekocht, wilde de verkoper, die vaak zelf het paard getuigd had, nog al eens blijven volgen hoe het met het paard ging. Hij bezocht dan na een jaar de koper om naar het paard te kijken en om wat bij te buurten. Als dat zo enkele jaren op een rij gebeurde en het klikte wel dan bleven die mensen elkaar bezoeken zelfs als het paard er niet meer was. Zo kreeg men zogenaamde paardenfamilie.

III. De lente

A. Zaaiklaar maken van het akkerland

Bij open weer in de winter reed de boer de mest naar het land. De *èrdkèèr*, dat was een tweewielige kar met houten wielen en ijzeren beslag, laadde hij vol met mest uit de potstal of van de mestvaalt. Op het land trok hij om de paar meter een hoopje mest van de kar met een mesthaak. De hoopjes moesten in rechte lijnen liggen anders was men een slordige boer. Daarna brak hij de mest, de hoopjes werden verspreid en uit elkaar geschud. Dat was zwaar werk. Daarna werd het land *geschraopt* oftewel de mest werd licht ondergeploegd. In het vroege voorjaar, als de vorst uit de grond was, werd er dieper geploegd zo'n 25 cm. In de dertiger jaren ploegde men met een wentelploeg met twee paarden ervoor. Eén paard leende de boer bij de buurman en die leende later dan een paard terug. Natte grond liet zich niet makkelijk ploegen. Men gebruikte wel een voorschaar. De voorschaar gooide de bovenste laag en

de stalmest om, voordat het eigenlijke ploegblad kwam. Eerder ploegde men met een rondganger; dat was een ploeg met een vast *rister* (ploegblad) en een vaste voet, die twee voren diep ploegde, maar alleen één kant op kon. *Wij noemden dat in Udenhout een Reuselse ploeg*. Men ploegde rond de eerste voor, zodat de grond in brede bedden kwam te liggen met om de tien meter een flinke voor. Die zorgde voor extra afwatering van het perceel.

Als het ploegen klaar was, werd het land licht geëgd. Dit gebeurde met een eg met de tanden naar achter. Daarna werd het land ingezaaid. Voor de oorlog mestten de boeren al met Thomasslakkenmeel, gemengd met kalizout, dat ze in het vroege voorjaar op het land uitstrooiden.

B. Het zaaien

Het zaaien van het koren gebeurde met de hand breedwerpig vanuit een zaaischort of vanuit een zaaibak. *Rog mocht niet met opkomende maan gezaaid worden, want dan kwam die weer boven de grond te liggen. Waarom weet ik niet, maar het is echt waar*. Na het zaaien ging de boer het land nog een keer eggen maar nu met de tanden naar voren. Al het koren moest erin zitten vóór 1 april. De winterrogge werd al voor de winter gezaaid. In die winterrogge zaaide men vaak gele winterwortelen. Dat gebeurde in het voorjaar, als de winterrogge al een eindje boven de grond stond. Toen het maaaien met machines in zwang kwam, ging men het koren in rijen zaaien. *Mangels* oftewel voederbieten werden iets later in het voorjaar gezaaid op een oppervlakte tot ongeveer een ½ ha. Dat gebeurde met een handzaaimachientje, zodat de bieten in rijen stonden. *Wij moesten met een touw het zaaimachientje trekken, alsof we een paard waren. Dan hoefden de mannen niet zo hard te duwen*. Redelijk wat boeren pootten aardappelen op een perceel van 1 lopense (16 are) tot een ½ ha. Dat was veel werk. Alle aardappelen moesten één voor één in de grond gezet worden, nadat er met een boor of pootstok een gat in de grond was gemaakt. Zodra de aardappel erin lag werd het gaatje met de voet dicht gemaakt. Het gebeurde ook wel, dat men aardappelen in de ploegvoor pootte. Telkens werd dan één voor overgeslagen. Voor de oorlog waren de meest voorkomende aardappellrassen: Rode Ster en Eigenheimer. Deze laatste was een vroege aardappel. Suikerbieten kwamen voor de oorlog nog maar bij enkele boeren voor, omdat ze geen aandelen van de fabriek bezaten en dus de afzet nog niet verzekerd was. Op de grond van de Moffenhoeve teelden Janus Keuninx en Jaoneke van Geel al wel suikerbieten. Wanneer een boer voor een of andere transactie bij notaris Van Acker kwam, probeerde de notaris stevast de boer over te halen om aandelen van CSM te kopen en suikerbieten te gaan telen. De notaris had connecties met de particuliere CSM fabriek.

C. Het onkruidvrij houden

Bij de onkruidbestrijding waren vele handen nodig, dus iedereen van het gezin moest zijn of haar steentje bijdragen. Zodra het koren opkwam, begon het verwijderen van onkruid, het wieden. *Wij moesten altijd mee naar den akker. Dan deden we een grote slob aan die gemaakt was van een jute zak. Dan werd je jurk niet zo vuil. In die slob zat aan de voorkant een zak en daar deden we dan het onkruid in*. In het breedwerpig gezaaide koren kon men niet schoffelen. Later toen het koren op rijen stond, begon het onkruid-vrijhouden met een schoffelmachientje met drie ganzenvoetjes die precies tussen drie rijen pasten. Dat werd met de hand geduwd. Na het schoffelen met dat machientje moest men later met de hand nog wieden. *Wikke uit de rogge houden was een heel werk. Bij ons gebeurde dat zo: door de zijkanten van de klompen werden van binnen naar buiten spijkers geslagen. Wij moesten met die klompen door de rogge schuifelen en zo bleef daar de wikke aanhangen. Dit kon alleen als de rogge nog niet te hoog was*. Vogelwikke is een lastig te bestrijden onkruid, dat door het woekeren het graan naar de grond trekt.

Als eerste chemische onkruidbestrijding gebruikte men kalkstikstof. Omdat het zo'n fijn poeder was, moest het uitstrooien 's morgens vroeg gebeuren bij windstil weer als het gewas nog nat was.

Desondanks kwam de zaaier altijd pikzwart terug.

IV. In de zomer

A. Het hooien

Met een *zessie* (zeis) maaide men het gras. Pas rond 1935 kwamen er door paarden getrokken maaimachines. Aan zo'n machine zat een vingerbalk met messen die het gras afknipten. Het gemaaid gras werd gekeerd met een *rèèf* (houten hooihark) en daarna met een *gaffel* (tweetands hooivork) uit elkaar geschud. Als er slecht weer op komst was, werd het hooi *geneukerd*: in kleine hoopjes gelegd. Later moesten die hoopjes weer uit elkaar gegooid worden. Als het hooi voldoende droog was, werd het op dijken geharkt en daarna met een gaffel op grote hopen gerold. Deze bleven staan om het gras beter te laten besterven en in afwachting van beter weer. Later gebruikte men zogenaamde *ruiters*. Dat waren houten palen waarbij drie poten aan één kant aan elkaar zaten met dikke ijzerdraad. Onder, op een hoogte van 50 cm, zaten ogen van ijzerdraad aan die palen, waar losse stokken door konden. Zo kreeg men een stellage die makkelijk in en uit elkaar te halen was. Op deze ruiters werd het hooi getast waardoor het optrekkende vocht geen kans kreeg. Pas wanneer het weer gunstig was, haalde men het hooi er weer af waarna men het opnieuw uit elkaar schudde.

Het binnenhalen van het hooi gebeurde met de hoogkar. Thuis bracht men het hooi op *het schoor* (hooizolder), in een hooimijt of onder een grote met riet gedekte paraplu; men noemde die ook wel *braam*.

B. Het oogsten

Na de Oisterwijkse kermis, de derde week van juli, begon de oogst. Als eerste maaide men de rogge, vervolgens de gerst, de tarwe, de haver en als laatste de zomertarwe. Het maaien ging met de hand met de *zicht* en *pikhaak*. Bij het maaien met de hand kon één goede bindster twee maaiers bijhouden. Na 1935 verschenen de eerste maaimachines met een paard ervoor. Dat was de eerste jaren een grasmaaimachine met daaraan een zogenaamd aflegapparaat.

In Udenhout werd de rogge gebonden met twee banden. Dat was niet overal zo en het was meer een gewoonte dan bijzonder functioneel. Van vier *gerven* werd een zogenaamd hok gezet en dat bond men boven ook weer met een band bij elkaar. Bij het hokken bond men de gerst en haver boven niet. Het binnenhalen ging met de hoogkar. Eén man moest opsteken en één man moest op de kar om de schoven netjes op te tassen. Het lossen gebeurde met staande kar. Men spande het paard uit zodat het paard alvast met een andere kar een nieuwe vracht kon halen. Meestal werd het koren in een gebond in de schuur opgestapeld. Als de stapel te hoog werd, hield men een ruimte open dat men hokgat noemde. Via dat gat ging men een etage hoger. Die open gelaten ruimte van het hokgat werd pas op het allerlaatst gevuld.

C. Na de oogst

Onder de rogge zaaiden vele boeren in Udenhout in het voorjaar gele winterwortelen. Na de oogst van de rogge egden ze de stoppels los en dan bleven de wortels staan. *Die wortelen werden op andere plaatsen niet zo vaak gezaaid. Daarom hadden ze het vroeger wel over den Unentse Peeënstekers.* Waren er geen peeën gezaaid, dan zaaiden men op het stoppeland van rogge *gruun* (groenknollen of stoppelknollen). *Dit groen zaaien moest zo vroeg mogelijk, want één dag vóór 15 augustus is voor de groei net zoveel als een hele week in september.* Het zaaien was niet eenvoudig. Men zaaidde 1½ kg per ha. Het was heel fijn zaad. Het was een kunst om dat goed te verdelen over het land. *Een rechtshandige zaaier zaaidde met één zaaibeweging van de hand, gelijk aan elke stap links vooruit. Maar er waren ook boeren die zaaiden met een dubbele zaaibeweging op één stap vooruit met de linkervoet.* Later werd het zaad soms vermengd met kunstmest zoals kalkammonsalpeter. Dat zaaidde gemakkelijker.

D. Misoogsten en ziektebestrijding

Slecht weer kon misoogsten veroorzaken. Bij een heel natte zomer kon het koren niet tijdig naar binnen en begon dan op het land te schieten. Het hele jaar daarop was er dan meel van een mindere kwaliteit en dus slecht brood. Aardappelen zijn erg gevoelig voor ziektes. *Phytophthora* was zo'n ziekte waarbij de aardappelen wegrotten en waar toen niet veel tegen te doen was. Deze schimmelziekte kwam via het blad en de regen in de knol. De aangetaste aardappelen moesten met de hand verwijderd worden om aantasting van de gezonde aardappelen te voorkomen. Deze ziekte kon ernstige misoogsten veroorzaken.

In de dertiger jaren kwam de coloradokever vanuit Amerika naar Europa. De larven van deze kever moesten na ontdekking met de hand worden verwijderd, omdat ze anders in een mum van tijd een heel veld kaal vraten. Een geluk daarbij was, dat de larven fel gekleurd waren: rood met zwarte vlekken. De kevers zijn geel met zwarte strepen. Vanaf 1934 verplichtte de overheid om te spuiten met een oplossing van loodarsenaat. In de vergadering van de Boerenbond van januari 1936 ging men in op bestrijding van de coloradokever en de verplichting tot melding op het gemeentehuis bij signalering.

V. In de herfst

A. De aardappeloogst

Voor de oorlog waren er al aardappelrooiers, de zogenaamde riekskesrooier, maar gewoonlijk rooide men de aardappelen met de hand. Een goede steker kon drie rapers voorzien van werk. De rapers sorteerden de aardappelen meteen op het oog. Men gebruikte aparte manden voor de betere en slechtere of kleinere. De manden werden leeg gegooid op een kar en naar huis gereden. *Met het aardappelrooien waren we weken aan de gang. Als alle aardappelen eruit waren, dan kregen we aardappelfooi en dat was chocolade met peperkoek. Thuis werden de goede aardappelen op de zuiver gemaakte schuurvloer gestort. Vandaar werden ze opgezakt en afgewogen. Ik weet nog precies hoe dat gebeurde namelijk met een mand zonder bodem. Twee manden was precies 50 kilo.* De goede aardappelen verkocht de boer. Hij bracht eerst een monster naar de klanten in de stad. Een week later kwam hij terug om de bestellingen op te nemen. Bij het afleveren bracht hij de aardappelen tot in de kelder van de klanten. De voederaardappelen werden opgekuild. Later werden er meer voederaardappelen geteeld en het is korte tijd gebruikelijk geweest, dat die werden gestoomd en dan gekuild. Deze aardappelen waren voornamelijk bestemd voor de varkens. Er waren ook boeren die aardappelen leverden aan de vrije handel.

B. De bietenoogst

Het oogsten van de voederbieten gebeurde met de hand. Men trok de biet uit de grond waarbij men meteen het bietenloof eraf sloeg met een mes. De voederbieten werden in rijen gelegd en later opgehaald en opgekuild. Men maakte hopen van een meter of twee breed en een hoogte van ruim één meter. Daartegen werd stro gezet en dan ging er grond tegen behalve aan de top. Die kwam pas, als het ging vriezen. Het loof van de voederbieten ging als bijvoeding naar het vee in de wei. In het begin oogstte men de suikerbieten ook met de hand. Omdat deze bieten dieper staan, was het trekken veel moeilijker. Daar gebruikte men dan een bietenriek voor. Later kwam de bietenlichter die de bieten opploegde. Bij dit machinaal oogsten waren de koppen er al afgedaan met een kopschoffel. Daarmee kon men de bieten koppen zonder krom te hoeven. Trouwens bij de suikerbieten moesten de koppen er secuur af, omdat de bieten anders een mindere kwaliteit kregen, omdat de koppen een lager suikergehalte hadden. De suikerbieten gingen naar de fabriek via het station waar de wagons geladen werden met de riek met stompe punt. Vooraf waren de suikerbieten gewogen op de weegbrug bij het Pakhuis. De bietenkoppen kuilden de boeren in, samen met de stoppelknollen.

C. Stoppelknollen en winterwortelen

De boeren voerden de stoppelknollen dagelijks vers aan de koeien. Het plukken van die knollen gebeurde met de hand. Ze werden op hoopjes gegooid en later op een wagen geladen en naar huis gereden. Het plukken ging door tot het flink gevroren had. Het was dan vaak al koud en dus had men koude handen tot tintelen aan toe. Om die koude handen weer enigszins warm te krijgen, zwaaide men snel met de armen breeduit waarbij de handen tegen de rug kwamen. Met handschoenen plukken lukte niet. Toen er meer suikerbieten kwamen, werden stoppelknollen samen met suikerbietenkoppen ingekuild. Als men een hoop had van 2 meter hoog, bleef er nog maar een laag van 45 cm aan kuilvoer over. Die kuilvoerhoop werd voorzien van een dikke deklaag van grond om te voorkomen dat de kwaliteit achteruitging door boterzuur.

VI. De winter

A. Het dorsen

*Ge had het er druk mee, één dag dorsen, één dag met de kafmolen werken en één dag stro en graan opruimen. Daarna begon het weer van vooraf aan. Als het vroom, moest er gedorst worden. Dan had men daar tijd voor, maar het gebeurde ook, omdat het koren dan door de droogte lossier in de aren zat. Aanvankelijk dorste men met vlegels op een lemen dorsvloer in de schuur. Meerdere mannen sloegen om de beurt en in een vast ritme de vlegels op het koren. Dan draaiden ze het koren en men herhaalde het slaan. In de dertiger jaren dorste men met een hekelmachine. Een paard dat buiten de schuur rondjes draaide in een manege dreef de machine aan. Na het dorsen moest het graan door de kafmolen om het kaf van het koren te scheiden. *Wij noemden de kafmolen de trèzemolen. Het was een heel gedraai aan dat ding.* Het graan sloeg men vervolgens op de open zolder op. Muizen zouden daarin vrij spel hebben, ware het niet, dat katten het muizenbestand onder controle hielden. Telkens als er meel nodig was, bracht men één of twee zakken graan naar de molenaar om te malen.*

B. Het werken in het hout

Op een boerderij was veel hout nodig, om te stoken, voor afrasteringen, voor reparatiewerk en voor allerlei andere zaken. *Janus van der Voort zocht bomen uit en hakte die dan zelf om met een stuk wortel erbij. Hij moest hout hebben met een bepaalde kromming om een paardenhaam te kunnen maken.* Veelal behoorde bij een boerderij een perceel bos. Was dit niet het geval, dan kon men hout aankopen op openbare verkopen. De kavels waren genummerd door een stukje bast te verwijderen van de bomen, waarop een nummer in Romeinse cijfers stond. Op de verkoping kon men een bod uitbrengen, maar men moest dan wel een borg hebben. In Udenhout was het de gewoonte om te verkopen per opbod. Dat was niet in alle plaatsen het geval. Op andere plaatsen in de buurt werd wel afgemijnd.

Het maken van *musterds* (takkenbossen) besteedde men soms uit aan losse arbeiders. De *musterd* gebruikte men als aanmaakhout om brood te bakken en om elke dag het fornuis te stoken. Dat stoken was nodig om warm water te hebben, maar ook om varkensvoer te maken, om de hammen, het spek en de worst te roken en om brood te kunnen bakken. Als bijverdienste verkochten sommige Udenhouters *musterds* aan bakkers in de stad. De bijverdienste ging zo ver, dat zelfs voor de drooglegging van de Zuiderzee Udenhouters lang *musterds* hebben geleverd. *Musterds voor de verkoop werden anders gebonden dan de *musterd* voor eigen gebruik. Bij de *musterd* voor de verkoop werd ervoor gezorgd, dat de dikkere klippels aan de buitenkant zaten. Dan leek het of er meer brandhout in zat. Het bond echter moeilijker, omdat op die dikke klippels de band makkelijk brak.*

Bij elke boerderij lag wel een *musterdmijt*, want het hout moest voor gebruik eerst goed drogen. *Musterd werd ook gebruikt om een bed te maken in de bedstee. Eerst lag er in de bedstee een bed van *musterds*. Daarop lag roggestro in een blauwgeruite sloop. Daarop een bed van haverkaf. Dan dekens en in plaats van kussens lagen er pullings (peluws) op.*

In Udenhout was een gezegde: “*ene band en ene wis magde pakken waar ie is*”. Hiermee bedoelde men, dat iedereen overal bandhout mocht halen; dat was geen diefstal. *Als er een openbare verkoping kwam, ging men daar eerst banden uit halen. De koper moest dan weer op een andere plaats de benodigde banden halen. Eigenlijk een gekke regeling, want zo liep men elkaar achterna.*

C. Rietsnijden

In Udenhout waren de boerderijen en soms ook de schuren gedekt met riet, omdat dat voldoende voorradig was. Met name in de wintermaanden werd veel riet gesneden. In den Brand verpachtte de familie Van Strijdhoven rietvelden en in de Velden deed de familie Simons hetzelfde. Boeren die riet nodig hadden, pachtten daar de benodigde velden. Door al die rieten daken op de boerderijen kreeg Udenhout een statig aanzien, want in vele plaatsen op de Brabantse zandgronden dekte men daken met roggestro. Maar ook in Udenhout waren boerderijen waar het schop en soms de schuur gedekt waren met stro. *Stro dekte men anders dan riet, namelijk met de aren naar beneden.*

VII. Het werk in huis en op en rondom het bedrijf

A. Het slachten

Eén of enkele keren per winter slachtte men een vette zeug. *Bij ons werd rond 1 november de eerste keer geslacht, na nieuwjaar de tweede keer en vaak helemaal op het eind van de winter nog een keer. Dat was, omdat wij een groot gezin hadden. Het waren altijd lege zeugen. Bij ons werden nooit mestvarkens of runderen geslacht, dat vond men zonde. Ik kan me wel herinneren, dat er heel af en toe rundvlees was vanwege een noodslachting omdat bijvoorbeeld een kalf een ongeluk had gehad.* Vaak waren het zeugen van wel meer dan 400 pond. Men had toen graag vette varkens, terwijl tegenwoordig er nauwelijks vet aan het vlees mag zitten. Als het moment was aangebroken om een zeug te slachten, maakte men een afspraak met de slachter. *In Udenhout waren er meerdere slachters zoals Piet van der Loo en Bartje van den Brand. Kees en Hannes Schoonus waren loonslachter en touwslager en Lenard Klijn was boer en slachter. Vaak was een slachter in de zomermaanden rietdekker.* Het slachten begon met het koken van water. Dan haalde men het varken uit zijn hok en stak hem op het erf. *Later werd het schieten van een varken verplicht, maar dat was pas na de oorlog.* Het opgevangen bloed hield men met een hand in beweging zodat het niet stonde. Van dit bloed maakte men later de bloedworst waaraan dan stukjes spek waren toegevoegd. Het dode varken overgoot men met heet water. De slachter schraapte het haar eraf met een *schrabber*. Hieraan zat een haak waarmee hij de nagels van de tenen trok. Dan hing men het varken ondersteboven op een ladder aan de pezen van de achterpoten. Na het verwijderen van de ingewanden kapte men het varken open, zodat de twee helften uit elkaar hingen. De kinderen stonden al te kijken of ze de blaas kregen. Zij bliezen de blaas op met een rietje en hingen die daarna te drogen. Van die blaas maakten ze met vastenavond een *doedelpot* (rommelpot). Het varken ging met ladder en al naar binnen om te besterven. De lever, het hart en de *loos* (longen) gingen in het water om het bloed eruit te laten trekken. De nieren hield men apart en de darmen reinigde men en die werden van het vet ontdaan met een scherp mes. De slachter sneed rondom het steekgat het vlees weg en hier en daar sneed ie nog een stukje meer af en dat ging ook in het water om het bloed eruit te laten trekken. Dat vlees bakte men de zelfde dag nog als eerste: men noemde dat de *steek* of ook wel *prik in de pan*. Op het laatst van het bakken van de steek voegde men de hersens toe. Die beschouwde men als een lekkernij. Na maanden had men weer vers vlees en de steek vond men dan ook het lekkerste van heel het varken. Na ruim een dag kwam de slachter terug om het varken kort te maken. De twee hammen, de vier zijden spek en het kort spul zoals poten en staart gingen in de kelder in de pekelbak. Onderin gingen de hammen, daarop het doorregen spek en daarop het vetspek. Aan de kant ging het klein spul. Het hart, de longen en de tong kookte men direct. De lever at men de eerste dagen, of men maakte er leverworst van. Van een gedeelte van het varken draaide men gehakt om worst van te maken. Dat gebeurde met een worstmolentje waarover iedereen beschikte. Eén kind moest draaien en het gehakt verdween met een wormwiel in de darm die over een trechter was geschoven aan het uiteinde van het worstmachientje. Een gedeelte van de krammen worst ging direct de schouw in om gerookt te worden. Een ander gedeelte kwam in de weckflessen terecht evenals het mooie vlees. *Bij ons werd het allerbeste stuk de krèp (beste stuk karbonade) apart gehouden voor de pastoor. De slachter versierde die nog met enkele mooie sneden in ruitvorm.*

Van de kop, een gedeelte van het spek en nog wat vlees, maakte men zult, heel veel zult. Alle zult kwam in tientallen schalen in de kelder te staan. *Nadat er geslacht was, moesten wij een schaalpje zult brengen naar de burens en naar familie die in den Unent woonde. Zo gingen er al snel wat schaalpjes weg. Als die geslacht hadden, kregen we ook weer zult van hen terug.* Tot slot sneed men het vet in stukjes om te smelten en daarna te zeven. Het vet bewaarde men in Keulse potten en diende als beleg op de boterham of als bakvet. De uitgezeefde en overgebleven delen van het vet, de reuzel, kwamen met wat zout op tafel bij het brood als *kaojkes* (kaantjes). Dat was een grote lekkernij. *Bij ons kwamen de tantes altijd op de kaojkes. Wij, de kinderen, zagen daar niet zoveel van, al waren we er wel gek op.*

Na drie weken gingen de hammen en het spek uit de pekelbak naar de schouw om te roken. Die lagen dan een dag op de kant van de pekelbak om wat uit te lekken. De pekelbak zat dan vol zout water. Het kort spul uit de pekelbak ging daarna in een Keulse pot. *Bij gebruik van de poten of hielen uit de pekelbak moesten die eerst een dag in het water staan om het zout er wat uit te laten trekken, anders was de soep waarvoor die gebruikt werden, niet te eten.* Na de slacht was er een overvloed aan vlees. De eerste tijd at men veel zult, koud op het brood. *Een echte lekkernij was warme zult. Dan werd een*

grote pan gepakt en daarin werd de zult gesmolten. Die pan kwam midden op tafel te staan en iedereen zat rondom die tafel en we mochten allemaal met brood in de pan soppen.

Als een vrouw ongesteld was, mocht zij niet met vlees werken, want dan zou dat bederven. Ook het wekken zou dan mislukken. *Wij mochten niet in de kelder komen, als we ongesteld waren. Onze vader vroeg wel eens: “vatte gij eens een schaal zult uit de kelder”. Dan antwoordde ik: “ik kan nie”. Hij wist dan genoeg. Dan vroeg ie mèn zuster. Zij had het wel deur en zij maakte misbruik van de situatie en kon natuurlijk dan ok niet. Hij vroeg echt geen derde meske. Dan vroeg ie dat maar aan een van de jongens. Dè gebeurde allemaal zonder verdere opmerkingen of vragen.*

B. Het broodbakken

Het bakken van het brood was een vaste taak van één persoon in een gezin. Soms de inwonende grootvader, de man of ook wel een van de oudere kinderen.

Eerst haalde men een stukje gist bij de bakker. De molenaar maalde de rogge of tarwe extra fijn. Voor wit brood gebruikte men tarwebloem, waaruit de meeste zemelen waren gezeefd. Bij bruinbrood zaten de zemelen er nog in. Of men wit of bruin brood bakte, was afhankelijk van de smaak van het gezin, maar wit brood was luxer. De bloem ging in een trog; dat was een lange houten bak op korte poten. Bij de bloem ging warm water en gist. Daarna volgde het kneden van het deeg. Roggebrood kneedde men met de blote voeten en het tarwebrood met de hand. Daarna legde men het deeg onder een doek en dan gingen er enkele jute zakken over, dit om het rijzen te bevorderen zodat men een luchtig brood kreeg. *‘s Winters werd er wel een dekentje tussen de jute zakken gelegd.* Om het rijzen goed te laten lukken mocht er geen tocht bij komen. De deuren gingen dicht en er mocht niemand binnenkomen. *Voor kinderen had bakken daarom altijd iets geheimzinnigs.* Daarna kneedde men het deeg opnieuw en verdeelde het in parten voor de broden. Ondertussen was de oven goed heet gestookt met musterd. *Bij ons was de ovenmond binnen maar vaak was er een apart bakhuisje.* Als de oven voldoende heet was dan schoof men het brandend houtskool aan de kant met de *raokel*. Met een *wis* met een natte zak erover maakte men de plaats vrij waar de broden moesten komen liggen, zodat er geen houtskool in de broden kwam. De broden schoof men in de oven met een schietplank. Waren er oude broden over van de vorige keer dan werden die nat gemaakt en even meegebakken. Soms bakte men voor ieder klein kind voor de aardigheid een klein broodje mee. Voor moeder-de-vrouw ging een apart extra wit brood mee in de oven voor de verwennerij. In het najaar droogde men na het broodbakken wel eens appeltjes in de oven zodat die bewaard konden blijven. *Na het bakken gingen we strijken want dan was er gloeiende houtskool die in het strijkijzer kon.*

C. Het karnen

Met de komst van de Boterfabriek was het karnen grotendeels verdwenen. *Ik weet nog, dat ze bij ons thuis een botermolen hadden. Daar moest de hond in. Het was een verticaal opgehangen wiel aan de buitenkant van de muur. Als de hond begon te lopen dan werd door een mechanisme de boterstamper in de karnton bewogen.* Als er zure melk terug kwam van de Boterfabriek en dat gebeurde wel ooit bij heet weer, dan ging men die melk karnen. Op de melkkan plaatste men een houten dekseltje met een gat erin waarin de steel van een boterstamper paste. Deze moest voortdurend op en neer bewegen, totdat boterdeeltjes gingen klonteren. Met een schuimspaan schepte men die eraf en kneedde die daarna tot een vaste kluit boter. De karnemelk die overbleef gebruikte men voor pap.

D. In den hof

De groenten teelde men in de hof: vroege aardappelen, bonen, erwten, kool, sla enzovoort. De man spitte de tuin in het vroege voorjaar om nadat er eerst een laag oude mest op was gebracht. De rest in de hof was vrouwenwerk behalve als er een inwonende grootvader was; dan was dat zijn werk. Groenten die overbleven werden geweekt. *Veel groenten wekken deden we bij ons niet. Wij aten groenten die de tuin in die tijd van het jaar gaf. Wij deden wel snijbonen en witte kool in Keulse potten. Van die kool maakte we dan zuurkool.* De boomgaarden stelden over het algemeen niet zo veel voor. Wat appel- en perenbomen met daaronder een uitloop voor de kippen en aan de buitenkant van de afrastering wat bessenstruiken. De bekendste vroege appels waren de Sterappeltjes en de Oogstappels. De Goudrenetten en de winterperen konden zonder bewerking een hele winter bewaard

worden. Het fruit dat daarvoor minder geschikt was, weekte men. *Het wecken van stoofperen deden we wel veel.* De appels die minder geschikt waren om lang te bewaren zoals de Jonathan, ging men drogen, nadat ze geschild waren. Dat drogen gebeurde na het bakken van het brood. *Wij brachten appeltjes naar den stinoven om te drogen.* Er waren ook mensen die de appels naar een bakker brachten om te drogen. *Ik wil nog iets vertellen over het wecken. Ons moeder had van wecken gehoord en wilde dat ook proberen. Ik werd naar de winkel gestuurd om één weckfles te halen. In de winkel vroegen ze al of ik de rest van de flessen zou lenen en ik zei maar ja, maar wist niet hoe het ging. Geen wonder dat ze dat vroegen, want ze kenden me wel en wisten, dat ik uit een groot gezin kwam en wat moest je dan met één weckfles. Ik bracht de grootste fles mee die ze hadden, één van twee liter. Thuisgekomen wist mijn moeder niet hoe het moest. Er werden groentes ingedaan en ons moeder legde er een steen bovenop. Net zoals bij de Keulse potten, als er snijbonen ingingen. Na een tijdje probeerde ze de fles. Hij was niet dicht. Dan maar een zwaardere steen erop. Nog ging het niet. “Ik snap er niets van”, zei ons moeder, “ga jij maar eens bij de buren vragen hoe zij dat doen”.*

E. Onderhoud en reparaties

Als de koeien naar buiten waren, gingen de boeren de stal schoonmaken. Dat was een heel werk. Door eerst alles goed nat te maken, weekte de vuiligheid los en dan verwijderde men de stront met een schop van vloeren en muren. Daarna kwam alles nog een keer aan de beurt met heet water en soda of groene zeep. Als alles schoon was, kalkte men de muren wit en de onderkant, één meter hoog, werd zwart geteerd.

Ook in huis was er elk jaar in het voorjaar een grote schoonmaak. Het hele huis van boven tot onder kwam aan de beurt tot achter de kasten toe. Tot slot kalkte men alle muren opnieuw.

Tussen hooitijd en oogst pleegden de boeren vaak onderhoud. *Bij ons werden 's zomers de karren altijd geveerd, de wielen en binnenkant van de bak werd met oranje/rode menie geveerd en de rest donkergroen, het ijzerwerk zwart.* De bedrijfsgebouwen kregen ook een beurt. Het schop en de schuur kregen een nieuwe laag half teer en half carbolineum. Ook de beukenheggen knipte men, maar dat mocht pas na St. Jan (na 24 juni).

F. De was

De wekelijkse was doen in een groot gezin was een heel groot karwei. 's Zondags 's avonds stookte de vrouw het fornuis waarop ze de was kookte. 's Maandags ging de was in nieuwe warme sop. Hierin snipperde ze Sunlight (uitgesproken als sunlight) zeep en bij de witte was voegde ze blauwsel toe om de was helder te krijgen. Dan ging de was over een roefel om het vuil eruit te slaan. *Wij werkten niet met een roefel, want daar gingen je handen op de knoken altijd van kapot. Wij hadden een plank en we gingen met een harde borstel over de was. Wij wasten met Sunlight en Sil.* Dan ging de was op den blèèk; men legde de was op een speciaal hiervoor bestemd grasveldje om te bleken in de zon. Daarna spoelde de vrouw de was en hing die op een schraag om uit te druppen en vandaar ging die op de waslijn. *En je moest zorgen dat alles netjes hing, dus alles van dezelfde soort goed bij elkaar en van groot naar klein. Men deed nogal wat om als netjes over te komen in de buurt.* De eerste wasmachines kwamen rond 1935; dat was al een hele verbetering. *Wij moesten 's maandags na het wassen altijd de stal mee schuren. Het overgebleven sop van de was, gebruikten we hiervoor.* Tot slot moest de hele was ook nog eens gestreken worden. De lakens konden door de mangel maar bij kleding ging dat niet, want dan gingen de knopen kapot.

VIII. Andere boerengebruiken

A. De zondag

In Udenhout bestond een sterke band tussen kerk, het geloof en het dagelijks leven. Pastoor van Eijl had tientallen jaren de touwtjes strak ik handen. *Wij moesten 's zondags meestal naar twee missen en dan nog naar het lof. Mannen gingen maar naar één mis. Toen we wat ouder waren, gingen we graag naar het lof want daar zagen we nog eens jongens. Die stonden dan buiten te wachten, totdat het afgelopen was.* Om de twee weken was er Congregatie en de andere week was er Heilige Familie voor de mannen. De Maria Congregatie was voor het lof en de Heilige Familie was na het lof. *Mee onze*

vadder gingen wij op bedevaart naar de heilige Cornelis in Bokhoven. Dat was tegen stuipen. Wij gingen ook naar de heilige Gerlachus in Loon op Zand. Dat was tegen de varkenspest. De andere bedevaarten waren te ver weg. Wij als meskes mochten niet ver van huis. Een ander vertelde: 's Zondags 's middags als het mooi weer was, namen wij stoelen en zetten die dan voor het huis langs de straat. Daarop gingen we dan zitten en meestal kwamen er dan al snel enkele buurters. Dat was algemeen gebruikelijk in Udenhout. Nog een verhaal: 's Avonds kwamen er jongens buurten. Soms kwamen er jongens vragen of we nog buurters konden gebruiken als het huis al vol zat. Dan werd er door onze ouders tegen die jongens gezegd, dat ze maar op een andere keer terug moesten komen. Dat was heel normaal. Op zondagavond ging men ook wel kaarten maar om een uur of half tien was het afgelopen. Dan was het bedtijd.

Op zondag mocht er alleen gewerkt worden, als het noodzakelijk was. Iedereen deed wat de pastoor bepaalde zonder daar vragen over te stellen. Haken mocht wel, maar breien niet. Een gezegde luidde: een zondagssteek houdt nog geen week. *Ons moeder snapte dat niet dat er op zondag wel gehaakt mocht worden en niet gebreid. Zij vroeg aan een pater Kapucijn of er inderdaad niet gebreid mocht worden. Die antwoordde dat er gerust gebreid mocht worden op zondag, als het daarna maar weer uitgehaald werd.*

B. Het huwelijk

Meestal trouwde men in mei. Omdat de koeien dan al buiten waren, kon er op stal gefeest worden. In die periode was het wat rustiger met werk. Ook hield dit verband met de pacht want die begon in mei en als een pas getrouwd stel ging boeren op een pachtbedrijf, dan kon men direct aan de *gang* (slag). Drie weken voor het trouwen moest men aantekenen. De avond daarvoor werd de bruid *losgeschoten*. De vrijgezelle buurjongens schoten dan met carbid en melkbussen zolang tot de bruid ze binnenriep. Van te voren werd het bier aangezegd. In feite werden ze uitgenodigd. Het niet voldoen aan dit gebruik gold als een zware aantasting van de gewoontes in de buurt. Men was bang voor represailles in de vorm van een bord voor de deur met de tekst: "offer hier voor de man die geen bier betalen kan". Voor de bruiloft versierde de familie de stal helemaal. Met papier dekte men het plafond af en de groepen legde men dicht met planken. Er kwamen lange rijen met tafels in en zelfs de *drinksbekskes* (drinkbakken) van de koeien waren met bloemen versierd. *Een normale bruiloft werd bij ons in één dag afgewerkt. Maar bij een zilveren bruiloft was het bijna een week feest. De eerste dag was voor de familie. De tweede dag voor de buurt. De derde dag voor de neven en nichten en de jongelui uit de buurt. Dit was de zogenaamde meskesspinning. Er werd dan gedanst en later op de avond dan ging men door de buurt dansen in lange rijen. Er bleven er dan wel eens een paar achter bij een heg of achter een schuurtje, ge wit wel hoe dè ging. Dan als laatste werden de kleine kinderen uitgenodigd op den overschot. Wij noemden dat de knöllekesspinning. Voor de maaltijd huurde men kokkinnen in. Die kwamen dan aan huis koken, de dames Liebrechts, Sjaan van Heijst en ook Gon Pèèn uit Berkel.*

C. De begrafenis

Als iemand was overleden, hadden de burens de plicht om dat "aan te zeggen" bij familie. Dit aanzeggen werd onderling aanbesteed. Degene die het verzorgde kreeg er dus een vergoeding voor. Bij de overledenen sloot men de vensters van de woning en over de spiegel hing men een laken en men zette de klok stil. Voor het huis kwam *een strooike* te staan. Woonde men wat verder van de kerk, dan bracht men de overledene op de hoogkar naar de kerk. Achter deze hoogkar volgden de dragers, familie en bekenden. De kist plaatste men zo op de kar dat de overledene met de voeten naar voren lag. Dan ging men op weg en nam het kerkepad dat de overledene gewoon was te nemen. Bij elke heul onder de weg stond men stil. Blijkbaar deed men dat omdat een heul samen met de weg een kruis vormt. Indien het pad te smal was om met een hoogkar over te gaan dan droeg men de overledene. Dat was bijvoorbeeld nodig vanuit de Mortel naar de Groenstraat. Dichter bij het centrum haalde men de kist van de kar, zette die op de baar en droeg het lijk verder. De stoet kwam daar achteraan.

D. De boerenovertrek

Als een boer ging verhuizen, kwam de nieuwe buurt het gezin ophalen met karren. Op de terugweg namen ze alle huisgerei mee en legden aan bij elk café waar men langs kwam. Dit was de

boerenovertrek. Het was een vorm van welkom heten aan de nieuwe burenen. Als de oogst nog op het oude adres stond, gingen de nieuwe burenen in de oogsttijd die ook mee ophalen. Het gebeurde wel dat de oude buurt de verhuizende burenen wegbracht. Men zei dan, dat men hen graag kwijt was.

E. Kleding

Een typische klederdracht van Brabantse boerenvrouwen was vroeger de poffer. Dit hoofddeksel was een vrij kostbaar bezit. De luxere exemplaren waren dan ook meer in gebruik bij de rijkere boeren. Meerdere streken hadden een eigen soort poffer, maar in elke plaats kwamen wel meerdere variaties voor. Meestal bleef een vrouw trouw aan de poffer van het dorp waar ze geboren was. Er waren ook rouwpoffers en poffers speciaal voor feesten, voorzien van mooie bloemen. Er waren geen typische Unentse poffers, maar wel Unentse mutsen. *In elke dorp was wel een vrouw die mutsen waste. Er was nogal verschil in, ze konden dat niet allemaal even goed. Ik moest van ons moeder altijd de poffer naar Helvoirt brengen. Naast gewassen en gestreken werd de poffer daar ook gerepareerd indien nodig.* De dames Witlox uit Helvoirt waren bekend als mutsenmaaksters. Als mutsenwasters stonden mevrouw Van Heijst uit de Slimstraat en mevrouw Kolsteren uit Enschoot bekend.

Naast de poffer pronkte men ook met het goud. Het leek wel, hoe meer goud men droeg hoe meer aanzien. Dat goud bestond uit hele lange kettingen met een horloge, medaillon of een hanger zoals een rijk bewerkt kruisje. Ook gouden oorhangers waren in de mode. De meisjes kregen bij de plechtige communie hun eerste goud. Dat ging over van de moeders op de dochters. Bij iemands dood, droeg men als rouw een zilveren ketting.

Als jas droegen de vrouwen een kapmantel, neusdoeken, een pellerientje of in de rouwtijd wat langer geleden een falie. Dat laatste was een zwarte doek die een aantal weken over het hoofd gedragen werd. Met uitzondering van de witte poffers en mutsen was de kleding van vrouwen zwart, donker groen of donker bruin. Buiten de handen en het gezicht was het gehele lichaam bedekt door kleren. De komst van nylons was een grote verandering. Zelfs tot na de oorlog was het verplicht voor vrouwen om met een hoofddeksel in de kerk te komen.

De mannen droegen een klebroek met daarop een gestreept lefke (strak katoenen hemd), flanelen hemden en boezeroentjes (soort kiel) met een klein opstaand boordje. Men had broeken van zogenaamd Turks leer; dat was een dikke stof, maar geen echt leer. Het was een werkbroek die heel sterk was. Manchesterse broeken droeg men ook veel. Dat waren stevige dikke ribbroeken. Waren die kapot, dan werd er een lap op gezet en soms wel eens een lap op een lap. *Bij ons kwam altijd een naaister aan huis. Dat was een oude vrouw die naaide dan heel de dag en maakte van alles. Ze had soms wel een paar dagen te werken.*

Zondags droegen de mannen de zondagse broek waar ze jaren mee deden. Verder hadden ze onder een jas een wit frontje met een strikske. *Ik weet nog goed dat onze vader altijd mopperde op de frontje want dat was moeilijk dicht te maken.* Boeren droegen meestal klompen maar er werden ook wel schoenen gedragen. *Er was een gezin in Udenhout waar ze maar één paar schoenen hadden en waar ze allemaal samen mee deden. Aan de kerk was het dan telkens wisselen.* Schoenen gemaakt door een schoenmaker waren zo sterk, dat die bijna nooit versleten, maar dat kwam natuurlijk ook, omdat ze relatief weinig gedragen werden. *Wij brachten altijd een boomstam naar de klompenmaker en lieten dan voor het hele huishouden klompen maken, van allerhande maten, zowel groot als klein, wel voor een man of tien. Eenmaal per jaar werden er klompen naar de schilder gebracht om zwart te maken. Zondags werden zwarte klompen gedragen vooral in de winter. Met schoenpoets werden die zwart gehouden.*

De kinderkleding was heel eenvoudig. Onder het jaar hadden de kinderen, zowel jongens als meisjes een zelfde jurkje aan. *Pas met één jaar kregen de jongetjes een broekje aan, zo was toen de mode, gek hè.*

Periode 1935-1950

A.5. Crisis, oorlog en wederopbouw

De crisistijd in de dertiger jaren

In het begin van de twintigste eeuw verbeterden de landbouwmethodes onder andere door het gebruik van kunstmest. Het aantal hectaren landbouwgrond steeg ook door ontginningen. De productie van landbouwproducten nam toe met als gevolg een toename van het aanbod op de wereldmarkt. De geschiedenis van de landbouwcrisis rond 1880 herhaalde zich. Vanaf 1925 daalden de prijzen van de meeste landbouwproducten. Nederland was een vrijhandelsstaat en kon onbeperkt importeren. De grote klap kwam door de beurskrach op maandag 24 oktober 1929 in New York. De aandelenkoersen zakten met 40%. Dit had grote gevolgen voor de wereldhandel en vooral voor de prijzen van landbouwproducten. Van 1929 tot 1931 daalde de tarweprijs met 55% en Nederland werd overspoeld met goedkoop buitenlands graan. Voor de veehouderij was dat voordelig en het had tot gevolg, dat de rundveestapel in enkele jaren groeide met 20% en het aantal varkens met 35%. Dat leidde uiteindelijk tot een prijsdaling voor alle sectoren.

De overheid kwam onder druk te staan om maatregelen te nemen en de agrarische bevolking te hulp te komen. De regering kwam als eerste de akkerbouwers tegemoet met een zogenaamde tarwewet waarin een garantiëprijsregeling zat voor broodgraan. Hierdoor breidde het areaal tarwe in Nederland zich sterk uit. De maaldertijen verplichtte men inlands graan bij te mengen. De prijs van de importtarwe daalde verder en de Nederlandse tarwe die bijna twee keer zo duur was, moest voor evenwicht zorgen, zodat de consument niet meer ging betalen. De kwaliteit van het brood ging achteruit, omdat Nederlandse tarwe eigenlijk niet geschikt is voor broodgraan.

Vanaf 1932 kwamen er crisiswetten die tot doel hadden dat de varkenshouderijen gingen inkrimpen.

Op basis van een bepaalde inventarisatiedatum kreeg iedere varkenshouder een aantal varkens toegewezen dat hij mocht fokken of mesten. Dit gebeurde met behulp van biggenmerken. Ook de melkveehouderij kreeg in 1932 met beperkende maatregelen te maken. Dat deed men door het toewijzen van een aantal kalverschetsen. De opfok beperkte men tot 1 à 2 vaarskalveren. Er kwam veel kritiek op beide maatregelen. Van de andere kant was er ook wel begrip, want bij een krimpemde export kon de veestapel niet blijven groeien.

Om te controleren, was een landelijk werkend apparaat nodig met plaatselijke kantoren waar de boeren aanvragen konden indienen. Aan het hoofd van zo'n bureau stond de Plaatselijke Bureau Houder (PBH) die voor uitvoering van de regeling moest zorgdragen. Er werden plaatselijke commissies van boerenbestuurders ingesteld, die de Bureauhouder konden adviseren bij de uitvoering van de regelingen. De bureauhouder en deze commissies waren belast met de toewijzing van de biggenmerken en de kalverschetsen. Zij hadden daar een moeilijke taak aan.

De boerenorganisaties vormden een gesloten front, maar toch bleek de NCB niet bij machte om effectief invloed uit te oefenen op het crisisbeleid van de regering. Dat leidde ertoe, dat de lokale boerenbestuurders ongewenste overheidsmaatregelen moesten uitvoeren. Met het toezicht op de uitvoering van de wet belastte men namens de overheid de Crisis Controle Dienst (CCD). De ambtenaren kwamen regelmatig op de boerenbedrijven controleren.

Crisistijd in Udenhout

Marinus van Rijswijk uit Berkel kreeg de aanstelling tot bureauhouder (PBH) voor Udenhout. Hij moest de crisismaatregelen in goede banen leiden. De verplichte meitelling werd ingevoerd en elk jaar moesten de boeren bij hem opgave doen van aantallen vee en de verschillende teelten op het land. Iedereen kreeg een zogenaamd organisatienummer van de NCB dat later in de oorlog ook voor registratie diende. De bureauhouder had een dossier op organisatienummer en daarin nam hij alle verplichte opgaven van de meitellingen op. Ook alle registraties over toewijzingen en verleende toeslagen aan het betrokken bedrijf op planten en dieren noteerde hij daarin.

Uit de notulen van de Boerenbond blijkt, dat men in 1933 begon met het denatureren van granen.

Boeren kregen dan overheidssteun van ongeveer f 4,50 per 100 kg. Bij het denatureren bewerkte men

het graan onder controle met een blauw kleurmiddel zodanig, dat het niet meer voor menselijke consumptie geschikt was. Het graan was nog wel geschikt als diervoeder. Consumptieaardappelen maakte men ook ongeschikt door er gaatjes in te prikken, met een stamper. Hier kreeg de boer ook een premie voor.

De opbrengsten van alle agrarische producten liepen sterk terug. Zo liep de melkprijs terug van 8 naar 2 cent per liter. De inkomsten van de boeren gingen sterk achteruit. Hoe slecht de tijd was blijkt wel uit het verslag van de Boerenbond waarin staat, dat in 1933 op het Pakhuis vlees in blik werd gedistribueerd aan kleine boeren.

Ook de Boerenleenbank in Udenhout was zich bewust van de moeilijke omstandigheden in die tijd. Uitstel van betaling gaf boeren de mogelijkheid om tijdelijke problemen op te lossen. In 1936 riep de bank een crisisfonds in het leven. Dit fonds was bedoeld voor uitkeringen aan noodlijdende leden. Jaarlijks onttrok de bank een bedrag van f 100,- tot f 200,- aan de winst om in het crisisfonds te stoppen. In 1937 volgde de eerste uitkering. De bank keerde een bedrag van f 70,- uit om achterstallige rente van een noodlijdende boer te voldoen. In de daarop volgende jaren volgden nog diverse uitkeringen.

Ondanks de zeer sterke daling van inkomsten hebben boeren geen honger geleden. Zij konden zichzelf bedruipen met betrekking tot de eerste levensbehoeften.

De mobilisatie

Bij de mobilisatie in september 1939 gaf de NCB zijn leden de boodschap: “voedselvoorziening voorop”. De algemene mening was, dat boeren niet hoefden te vrezen, want de overheid was goed voorbereid en kon gebruik maken van de ervaringen van de landbouwcrisisorganisatie. Vele boerenzons werden onder de wapenen geroepen. Ook vorderde het Nederlandse leger paarden. Er kwam een verbod op de aflevering en vervoer van landbouwproducten met uitzondering van hooi, stro, hakvruchten en ruwvoer. Op het dorsen van graan op boerderijen kwam ook een verbod. Daarna volgden regels voor het gebruik van veevoeder en voor het reserveren van producten voor eigen gebruik en ontstond er een stelsel van vergunningen, toewijzingen en vervoersbewijzen. Tenslotte volgden maatregelen om de veestapel in te krimpen, zaaigoed en kunstmest te distribueren en het scheuren van grasland te bevorderen.

De oorlogstijd

10 mei 1940 vielen de Duitsers Nederland binnen. De eerste dag zagen de Udenhouters heel veel vliegtuigen overkomen. In de nacht van 11 op 12 mei kwam de 9e Duitse Pantser Divisie over de Heusdensebaan Udenhout binnen. Vervolgens reed die langs de spoorlijn, over de tegenwoordige Kreitenmolenstraat en Schoorstraat naar Loon op Zand.

Aanvankelijk veranderde er niet veel voor de landbouw. De Boerenbond moest wel de net gekochte vrachtwagen afstaan. Het Pakhuis en de kluis werden aanvankelijk verzegeld maar na tien dagen weer vrijgegeven. Veel mensen zijn onzeker. Dit blijkt onder andere uit het feit, dat verschillende mensen hun gehele spaartegoed opvragen bij de bank. De kerken zijn ook vol, blijkt uit dagboeken van Udenhouters uit die dagen. Al snel krijgen ook Udenhouters met Duitse bezetters te maken. Zij rijden boerenerven op en zonder iets te vragen, maken ze direct kwartier voor manschappen en paarden en pakken daarbij wat ze denken nodig te hebben.

Al vrij snel moest er toestemming gevraagd worden voor openbare vergaderingen. De persoonlijke vrijheid veranderde ook, want vanaf september 1940 moest iedereen een identificatiebewijs bij zich dragen. Vanaf augustus 1941 moest iedereen in het bezit zijn van een persoonsbewijs met pasfoto en vingerafdruk om te allen tijde zijn of haar Nederlanderschap aan te kunnen tonen. In 1941 veranderde er nog meer. In augustus 1941 stelde de Duitse bezetter de KNBT en zijn instellingen onder het beheer van NSB-commissaris Otto Damave. Alle leden van de NCB, de Jonge Boerenstand en de Boerinnenbond beëindigden daarna hun lidmaatschap. Met deze leegloop hielden deze verenigingen op te bestaan. Heel het landbouworganisatiewerk lag vanaf dat tijdstip dus in feite stil. De economische instellingen bracht men onder in de handel-maatschappij “Het Zuiden”. Hiermee konden

de economische instellingen van de NCB tijdens de oorlog hun taken blijven verrichten. Nog geen maand later riepen de Duitsers de Nederlandse Landstand in het leven. Alle boeren en hun gezinsleden moesten hier verplicht lid van worden. De Landstand kreeg nauwelijks voet aan de grond. Op aansporing van de geestelijkheid weigerde 55% van de boeren om contributie aan de Landstand te betalen.

Ook in Udenhout was er stil verzet te merken. De Boterfabriek in Udenhout had niet gestaakt, maar er was wel 13.000 liter melk niet geleverd. Langer dan één dag hadden de leveranties niet gestagneerd. Met een telegram dreigde de bezetter direct, dat repressieve maatregelen zouden volgen, als de leveranties niet normaal zouden plaatsvinden. De plaatselijke voorzitter en secretaris van de Jonge Boerenstand zouden worden aangehouden. Het bestuur van de Boterfabriek was er zich van bewust, dat de fabriek in grote moeilijkheden kon komen. Daarop verspreidde het bestuur op 2 mei 1943 een circulaire onder de leden waarin het oproept weer normaal melk te leveren.

Minder productie bij de boeren

Uit de statistieken van de Boterfabriek en Boerenbond blijkt, dat de leveranties flink daalden tijdens de oorlog:

	geleverde melk	geleverde eieren
1930	5.600.000 kilo	1.700.000 stuks
1935	4.400.000 kilo	1.500.000 stuks
1940	3.900.000 kilo	2.100.000 stuks
1945	1.800.000 kilo	100.000 stuks
1950	4.700.000 kilo	2.100.000 stuks

De daling van de geleverde melk lag deels aan daling van het aantal melkkoeien en deels aan illegale verkoop aan particulieren. Ze verwerkten ook melk clandestien op het eigen bedrijf tot boter. Daarnaast was er een tekort aan krachtvoer waardoor de veestapel inkromp. Het aantal kippen daalde flink van 37.000 kippen bij het begin van de oorlog tot 5.000 in 1944. De oorzaak hiervan was vooral het gebrek aan krachtvoer. De eieren werden meestal niet geleverd maar óf gevorderd door de Duitsers óf verkocht aan particulieren óf gebruikt voor ruilhandel.

Zorgelijke tijd

Voor veel boeren is de oorlogstijd een tijd van veel zorgen geweest net zoals voor de rest van Nederland. Boeren hadden wel het voordeel, dat ze voor hun eigen voedsel konden zorgen. Voor alles was een vergunning nodig, zoals voor dorsen, koren malen, slachten en veevervoer. Voor alle vergunningen was het organisatienummer nodig. Van alles kwam op de bon, ook landbouwbenodigdheden. De landbouw kreeg met tekorten te maken bij veevoerders en kunstmest. Uitkeringen van zogenaamde “scheurpremies” moesten ertoe leiden, dat boeren grasland gingen scheuren om daarna de plantaardige productie te verhogen. Volgens aanwijzing moesten boeren hun teelten aanmerkelijk wijzigen. Boeren met veel land waren verplicht koolzaad te telen. Dat was oliehoudend en die olie was nodig voor de inlandse consumptie. *Het dorsen van het koolzaad gebeurde 's morgens vroeg op het land. Het zaad viel er makkelijk uit en als het 's morgens dauwde dan was dat wat minder. Voorzichtig brachten we het koolzaad met de hand tezamen en overal lagen doeken om het zaad op te vangen. We hielden ook nogal eens een voorraadje koolzaak achter dat we clandestien maalden en persten* Voor eigen gebruik werd ook tabak geteeld. *Rondblad leverde de grootste oogst en spitsblad de beste tabak.* De tabaksplanten oogstte men in het najaar en dan reeg men de bladeren aan ijzerdraad, die dan in een kippenkooi of schop te drogen werden gehangen. De teelt van hennep kwam sporadisch voor. *Wij noemden hennep toen kemp. Hennep gebruikten we om touw te maken. De hennep werd in het water gegooid om te rotten en daarna werd ie gedroogd in een hete oven na het brood bakken. Dan werd het gebraakt om de vezels los te maken. Daar was een speciaal werktuig voor. De hennep werd geleverd aan touwslagers in Helvoirt. We maakten er touw*

van, bijvoorbeeld voor kophalsters voor de koeien. Dorsen van graan mocht alleen maar op aanvraag en onder strenge controle. Ook het rooien van aardappelen werd gecontroleerd. Het leveren was verplicht, maar de boer ontving daar wel geld voor. Alle veehouders moesten verplicht een veeboekje bijhouden dat regelmatig gecontroleerd werd. Slachten kon alleen op aanvraag en moest overeenstemmen met wat de gemiddelde burger aan rantsoenen in de vorm van vleesbonnen ontving. *Er werd nogal eens wat melk achtergehouden om zelf te karnen. Dat gebeurde dan dagen achterelkaar om zodoende niet te veel schommelingen te krijgen in de leveranties.* Het zelf karnen was streng verboden. Voor melk gold een leveringsplicht aan de Boterfabriek, zodat een controle van de productiestroom plaats kon vinden.

Dan was er ook nog het gevaar dat de bezetter paarden vorderde. Als een boer met een paard aan het werken was of het paard gebruikte bij het ophalen van melkbussen, was de kans op vordering klein. Maar als een paard niet in gebruik was, bestond die kans wel. Daarom verstopten de boeren hun paarden nog al eens in een bos. Ook waren er boeren die speciaal om het vorderen te voorkomen een jong paard aanschafte. De Duitsers hadden het liefst wat oudere paarden, want die waren rustiger en beter te vertrouwen.

Controle en leveringen

Voor alle oorlogsmaatregelen was een ambtelijk apparaat en een controledienst nodig. De in de crisisjaren geformeerde diensten zoals de Plaatselijke Bureauhouder en de Crisis Controle Dienst breidden in de oorlog flink uit en werkten onder de nieuwe benaming VVO, dat Voedselvoorziening in Oorlogstijd betekende. Daarnaast waren er in alle gemeenten zogenaamde distributiekantoren die voor de hele bevolking de distributie van voedingsmiddelen en gebruiksartikelen regelde. In de wandeling noemde men dat "het bureau". Voor Udenhout was de gehele oorlog Marinus van Rijswijk uit Berkel de bureauhouder (PBH) en zijn assistenten waren Willem van Rijsewijk en Willem Bertens. Marinus was een man van weinig woorden, maar van grote daden voor de voedselvoorziening in de regio. De boeren kregen regelmatig controle, maar de controle gebeurde nogal eens door mensen, die zelf uit de landbouw kwamen. Die wilden wel eens wat door de vingers zien. Er waren echter ook vervelende controleurs die zich waar wilden maken bij de Duitsers. Soms vergezelden NSB'ers de controleurs. Dan was het oppassen geblazen. *Bij ons kwam een controle en toen werd er gevraagd waar de kaasvorm was. Mijn vader zei: "dat weet ik niet". Een klein broertje van mij zei toen enthousiast: "dat weet ik wel" en moest toen aanwijzen waar die verborgen lag. Mijn vader kreeg daar een boete voor van f 300,-, een hoop geld toen.*

Voedselvoorziening

Zonder de NCB en zonder in het gareel te lopen van de Landstand kenden de boeren hun verantwoordelijkheden op het gebied van de voedselvoorziening. Er was veel nood en veel boeren boden de helpende hand. Vooral in de laatste twee jaren van de oorlog, toen de schaarste van voedsel groeide. Veel burgers hadden hun vaste adressen waar ze terecht konden voor etenswaren. Boerengezinnen vielen onder de zelfvoorzieningsregelingen, die aansloten bij de distributie, die golden voor alle burgers. Er ontstond steeds meer ruilhandel. Boeren ruilden voedsel tegen bonnen voor textiel, schoenen en dergelijke. Als er schoenen nodig waren, ruilden ze in Oisterwijk of Loon op Zand. *Als Udenhouters iets van textiel moesten hebben, gingen ze naar Tilburg. Vooraf werd dan een lever of een ham weggebracht, vaak door een ouder kind, want die werd niet zo makkelijk aangehouden. Later werd dan het benodigde opgehaald. Zo kwam men dan aan een pak of zelfs aan communiekleren en nog veel meer.* De laatste jaren van de oorlog kwamen vanuit Tilburg dagelijks mensen in Udenhout om eten te bemachtigen. *Bij ons kwam om de paar weken altijd een klein manneke uit Rotterdam, wij noemden die Stappertje Stap. Hij kwam met de trein en had koffers vol bij zich met allerlei spullen om te ruilen tegen voedsel.* In de zomer van 1944 kwamen de Tilburgers vaak te voet. Voor aardappelen gebruikte men kinderwagens of bolderwagens en kleine porties etenswaren vervoerden de stedelingen in platte zakjes in of onder de kleding.

Onderduikers en inkwartiering

Voor jonge mannen was het ook oppassen. Al hadden ze een “Ausweis”, ze konden er nooit zeker van zijn, dat ze niet in Duitsland te werk zouden worden gesteld. De in de ogen van de bezetter overtollige arbeidskrachten in de landbouw zetten ze verplicht in voor de aanleg van verdedigingswerken en er kwam een verplichte Arbeidsdienst voor jongeren. Anderen dwongen ze te gaan helpen op Duitse landbouwbedrijven omdat de daar aanwezige arbeidskrachten door het leger waren opgeroepen. Vaak moest men onderduiken om aan de “Arbeitseinsatz” te ontkomen. Als men ondergedoken was, kreeg de familie geen bonnen meer voor de betreffende persoon. Verder leefden de onderduikers vaak in angst voor verraad en voor razzia’s. *Vooraf na dolle dinsdag (5 september 1944) kwamen er veel Razzia’s.* Elke dag konden Duitsers of NSB’ers komen en naar onderduikers zoeken. In vele boerengezinnen waren burgeronderduikers opgenomen. Dan was er een kans om betrapt te worden met alle risico’s van dien.

Boeren hadden regelmatig te maken met inkwartiering zeker als de boerderij vanuit militair oogpunt strategisch lag. *Op het laatst van de oorlog wilden boeren wel eens een bord plaatsen waarop stond: “besmet bedrijf Mond- en Klauwzeer”.* Hiermee probeerde men inkwartiering te voorkomen. *In het begin hielp dat wel want de Duitsers waren bang van ziektes.* Tegen het eind van de oorlog kregen vele boeren te maken met deserteurs van het Duitse leger. Aan het onderdak geven aan deze mensen zaten grote gevaren.

De bevrijding van Udenhout, 26 oktober 1944

Bij de komst van de bevrijding zaten bij ons nog Duitsers ingekwartierd. Zij hadden overal munitie liggen, levensgevaarlijk. Toen ze moesten vluchten, namen ze wel het een en ander mee maar een eindje verderop richting Den Brem lieten ze alles achter en gingen te voet verder.

De bevrijding liet in Udenhout en Biezenmortel een spoor van vernieling achter, vooral veel boerderijen brandden af. *Het is een wonder dat onze boerderij bij de bevrijding niet is afgebrand. Er zaten bij ons nog Duitsers op het laatst. Toen die vertrokken zaten wij met zijn allen in de schuilkelder. Mijn vader ging eruit en ontdekte dat bij het vertrek de Duitsers stro in brand hadden gestoken. Hij heeft het op het nippertje nog uit kunnen maken maar de zolder hing nog de hele dag vol rook.*

Hieronder een overzicht van de boerderijen in Udenhout en Biezenmortel die bij de bevrijding zijn afgebrand:

Datum	Adres	Bewoond door
18 oktober 1944	Biezenmortelsestraat B 50	B. van den Brand
26 oktober 1944	Kreitemolenstraat	M. Mathijssen
	Groenstraat C 31	J.J. Jonkers
	Groenstraat C33	M.J. Simons
	Mortel C 136	A. van Wagenberg
	’t Endeke B 59	M.A. Swaans
	’t Endeke C 40	A.A. van de Plas
	Gijzelsestraat C 71	A. P. Brekelmans
	Kreitemolen C 186	J.C. Bronner
	Winkelsestraat C 128	Adr. van Iersel
27 oktober 1944	Gommelsestraat B 58	W. Berkelmans
27-30 oktober 1944	Zandkant B 31	C.J. Verdaasdonk
	Zandkant B 28	J.C. de Jong
	Schoorstraat A 137	W.H. Verschuren
	Knijperij B 22	J.A. Pijnenburg
29 oktober 1944	Zandkant B 32	F. van Balkom
	Knijperij B 21	W. van Balkom

Tot aan 10 mei 1945

Tot aan de bevrijding van de rest van Nederland was er geen sprake van een normaal leven. Allereerst was er de inkwartiering van de geallieerden. Daarnaast was het de tijd dat de V1's over kwamen die her en der dood en verderf zaaiden. Bovendien lagen er nog overal mijnen en munitie die een groot gevaar vormden. Voor nagenoeg alle producten en artikelen bestonden er regelingen ter registratie, distributie, levering, vervoer en gebruik. Door schaarste, oorlogsschade, verordeningen en lage prijzen konden boeren onmogelijk hun gewone bedrijfsvoering hervatten.

De wederopbouw: de periode tot 1950

Na afloop van de oorlog stond de ontwikkeling van het boerenbedrijf in het teken van de wederopbouw. De behoorlijk ingekrompen veestapel moest weer op peil komen. Er was een extreme schaarste op allerlei gebied waardoor de prijzen enorm stegen. Door de grote vraag naar arbeidskrachten voor herstelwerkzaamheden van de oorlogsschade, stegen de lonen en hiermee ook de lonen van de arbeiders in de landbouw. De lonen in de landbouw komen dan op een zelfde niveau als die in de fabrieken. De pachtprizen daarentegen daalden door overheidsingrijpen. In de jaren 1946 en 1947 kwamen er misoogsten door het slechte weer waardoor het herstel vertraagde. Rond 1950 had de landbouw zich nagenoeg geheel hersteld.

Uit Amerika kwam financiële hulp. Het Marshallplan was een initiatief van de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken George Marshall. Het plan van 5 juni 1947 hield een hulpprogramma in tot herstel van de Europese economie.

De opvatting over de rol van de Staat in de economie veranderde. Voortaan garandeerde de overheid de bestaanszekerheid van een "economisch verantwoord" landbouwbedrijf. De belangrijkste landbouwproducten kregen zogenaamde bodemprijzen. Dat waren prijzen die waren gebaseerd op een kostprijberekening van deze producten in een gemiddeld landbouwbedrijf. In organisatorisch opzicht kwam er ook een grote verandering. Er werden Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisaties (PBO's) opgericht zoals het Landbouwschap. De minister erkende dit landbouwschap als belangenbehartiger van de agrarische sector. Dit schap kon met goedkeuring van de Sociaal Economische Raad (SER) zelf wetten uitvaardigen die voor de aangesloten leden zouden gelden. Voorbeelden daarvan zijn de georganiseerde ziektebestrijding voor rundvee (TBC en Abortus Bang) en de wet op de aardappelmoetheid.

Al deze ontwikkelingen vormden de basis van de stormachtige ontwikkeling die de landbouw daarna zou gaan doormaken.

Enkele bijzonderheden uit die tijd

Door de oorlog waren vele huwelijken uitgesteld. Direct na de oorlog kwam er een inhaalslag, ook in de boeregezinnen. Een grote geboortegolf volgde.

Uit cijfers van het CBS van 31 mei 1947 blijkt dat 38,6 % van de beroepsbevolking in Udenhout werkzaam is in de landbouw. Dat gaat dan over 461 mannen en 226 vrouwen. Van de 461 mannen waren er 239 zelfstandige bedrijfshoofden en 100 knechten. De rest waren meewerkende kinderen. Uit een enquête die de Boerenbond zelf in die tijd hield, blijkt dat toen voor 60 jonge boeren in Udenhout geen bedrijf beschikbaar was. Mede hierdoor kwam er een emigratiegolf op gang.

Vermeldenswaard is ook dat op 4 januari 1947 het eerste exemplaar van het weekblad "Boer en Tuinder" uitkwam. Dit weekblad was een uitgave van de KNBTB (Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond) met als bijlage een gewestelijke NCB-editie. Dat was een voortzetting van het weekblad van de NCB. Boeren lazen "Boer en Tuinder" nauwgezet en de zondagmiddag was daar nog al eens de aangewezen tijd voor. Dit vakblad deed jarenlang verslag van de veranderingen in de agrarische sector. Later is dit blad samengegaan met andere landbouwbladen van de georganiseerde landbouw onder de naam "Oogst" met als inlegblad "Zuidland" voor Noord-Brabant en Zeeland.

Periode 1950-1980

A.6. Mechanisatie en schaalvergroting

Inleiding

Na de oorlog kwam de mechanisatie op gang. Aanvankelijk nog langzaam, want de boeren waren voorzichtig met investeringen, van de andere kant enigszins gedwongen, omdat het aantal arbeidskrachten in de landbouw terugliep. De boeren-ondernemers wilden de zekerheid, dat het in machines geïnvesteerde geld terug te verdienen was. Eind jaren vijftig kochten de boeren op grote schaal tractoren met bijbehorende machines. In de bedrijfsvoering bracht dat echter nog geen grote veranderingen. Het maakte het werken wel wat makkelijker. Maar in de jaren zestig kwamen de veranderingen in een stroomversnelling. Rond 1967 verschenen de eerste ligboxenstallen en daarmee veranderde de manier van werken totaal. Er kwamen melkkoeltanks en het aantal stuks rundvee nam snel toe. Een aantal bedrijven specialiseerde zich in fokvarkens, mestvarkens of pluimvee. De meeste Udenhoutse boeren kozen echter voor melkvee. Bedrijven die niet mee veranderden, kregen het langzaam aan moeilijker.

Achteraf bezien zijn vooral de jaren zestig en zeventig voor vele boeren gouden jaren geweest.

I. Het begin van de mechanisatie

A. Het bedrijf van 1950 tot 1965

De NCB verwachtte begin vijftiger jaren nog, dat kleine gemengde bedrijven als “wezenlijke kern van de boerenstand” reden van bestaan zouden houden. Dat optimisme was van korte duur. Het ging slecht op de wereldmarkt met de prijzen. De NCB propageerde betere arbeidsmethoden toe te passen en de beschikbare arbeidskracht productiever in te zetten. Daarna ontstond er een overschot op bepaalde producten, zodat de prijzen nog verder daalden. Minister Mansholt zag in het kleine bedrijf de zondebok en deed vergaande voorstellen tot bedrijfsvergroting en overwoog vestigingseisen te stellen, die de georganiseerde landbouw zwaar bevocht. De minister wilde hiermee een adequaat garantielijvenbeleid bereiken. Het werd duidelijk, dat er niet viel te ontkomen aan de uitstroom van een deel van de agrarische beroepsbevolking.

De situatie in Udenhout

Ook in Udenhout worden wel pogingen ondernomen om over te gaan op andere sectoren en intensievere teelten waardoor meer mensen werk kunnen vinden in de landbouw. Directeur van Oss van de Landbouwschool in Udenhout was er voorstander van om de pluimveehouderij verder te ontwikkelen. Aanvankelijk met succes, totdat de prijzen begin zestiger jaren inzakten. De heer Vinkenvleugel, tuinbouwvoorlichter in de regio, pleitte voor tuinbouw en Guus van Erp probeerde de fruitteelt te bevorderen. Maar in Udenhout kregen die sectoren niet echt voet aan de grond. De Udenhoutse boeren bleven een voorliefde voor vee houden.

Bijna alle Udenhoutse bedrijven zijn in deze periode nog gemengde bedrijven. Het meest voorkomend is een rundveebedrijf met daarnaast varkens. Er zijn enkele gespecialiseerde pluimveebedrijven waaronder de kuikenbroederij van Pieter Robben en het pluimveevermeerderingsbedrijf van Pieter Bertens. Echt gespecialiseerde varkensbedrijven kwamen pas op in de jaren zestig. In de loop van de vijftiger jaren steeg het aantal stuks vee gestaag, vooral het aantal varkens en kippen. Maar de kleine bedrijven boekten financieel geen vooruitgang. Het prijsniveau was niet rooskleurig. Lage prijzen, hoge productiekosten, overproductie, verzadigde markt en exportbeperkingen domineerden de vijftiger jaren. De daaruit voortvloeiende lage inkomens bedreigden het voortbestaan van de kleine boerenbedrijven. Door de verouderde structuur waren de kleine bedrijven onrendabel geworden. Het Ministerie ontwikkelde daarop voorstellen om tot bedrijfsvergrotingen te komen.

Het vee

In die tijd was bijna al het vee in Udenhout roodbont en maar een enkel bedrijf had zwartbont. Buitenlandse rassen waren er nog niet. Het vee verbeterde langzaam door intensieve voorlichting en verbeterde fokmethoden waarbij de Fok- en Controlevereniging een belangrijke rol speelde. In 1946 richtte de Boerenbond samen met de Fok- en Controlevereniging, de Kunstmatige Inseminatie (KI) vereniging op. Dat was één van de eerste verenigingen voor kunstmatige inseminatie bij runderen in Brabant.

Na de oorlog kwam er een dierenarts. Aanvankelijk was dat Jos Leermakers uit Helvoirt, maar in 1955 kreeg Udenhout zijn eigen dierenarts: Jo Claessens. Hij werkte samen met Leermakers. De veeverloskundige verdween van het toneel. Geregeld bedrijfsbezoek door een dierenarts kwam steeds meer voor. De overheid stelde tuberculose-onderzoek (TBC) van de koeien verplicht. De koeien kregen een spuit en als er na enkele dagen een verdikking was, kon men daaruit afleiden dat de koe besmet was en dan moest deze worden opgeruimd. TBC bij runderen werd bestreden, omdat die ziekte op mensen kan overgaan. Daarom was de agrarische sector ook extra vatbaar voor TBC. Om die reden had de NCB een Tbc-fonds om boeren en hun gezinsleden, die deze ziekte kregen, te helpen. *Als de veearts op stal kwam, werden alle koeien direct onrustig. Ze roken op afstand dat de dierenarts er was en deinsden terug als er gespoten moest worden.*

Ook mond- en klauwzeer (MKZ) bestreed men. Een tijdlang was er een entingsplicht maar later is die weer afgeschaft. In 1965 riep de Boerenbond de leden op de varkens te laten enten tegen MKZ. De oproep was geen succes. De entingskosten van f.2,50 per varken waren te hoog voor de varkenshouders. Na rijp beraad besloot de Boerenbond de tweede enting voor zijn rekening te nemen voor die leden die hun voer van de Boerenbond betrokken. Binnen één week waren 90 % van de varkens geënt en was de actie wel een succes.

De gewassen

Na de oorlog kwam in Udenhout de teelt van suikerbieten en aardappelen op. Dit ging ten koste van rogge en haver. Udenhout had goede grond voor aardappelen. Het handwerk in de aardappelen was toen al wel minder. Het onkruidvrij houden van de aardappelen gebeurde door er eerst met een onkruideg overheen te gaan en door de aardappelen aan te ploegen. In die tijd komen de eerste bestrijdingsmiddelen tegen ongedierte. Voor sommige plagen stelde de overheid een verplichte bestrijding voor met chemische middelen zoals tegen de coloradokever in de aardappelen. *Wij spotten parathion met een handspuit. Dat werkte goed. Als je één keer het perceel over was geweest dan zag je de beestjes al dood liggen waar je begonnen was, maar zelf gebruikte je geen enkel beschermingsmiddel. Toch onvoorstelbaar dat we daar niet meer over nadachten.*

Op advies van landbouwvoorlichter Piet van Rijswijk richtte men een poter(teelt)combinatie op. Via het Pakhuis kocht men elitepootgoed aan, al was dat in die tijd erg duur. Enkele mensen leidde men op om zelf de selectie te doen. De selecteurs van de poters waren Ad Vermeer, Jan Bergmans uit Den Brem in Berkel en Segers uit Tilburg. Men heeft zelfs overwogen om een eigen afzetcoöperatie op te richten voor consumptieaardappelen. Er was al een goede naam bedacht: de Udenhoutse Kwaliteits Aardappel (UKA).

In de jaren vijftig telen nog veel bedrijven graan. Na de roggeoogst zaaide men nog steeds de stoppelknollen, maar de gele winterwortelen waren al verdwenen. Dit kwam onder andere door de zwaardere bemesting van het land waardoor de rogge beter gedijde en daardoor kregen de winterwortelen geen kans om zich te ontwikkelen. Een tijdlang zaaide men wel haver en gerst door elkaar. Deze mengteelt gaf het voordeel, dat het haverstro voldoende lang was om de schoven te binden. Stro van gerst was daarvoor te kort.

Het gras

Udenhout had te weinig grasland in verhouding tot het areaal bouwland en vooral de hoeveelheid mest (en dus vee!) dat nodig was om de productie op peil te houden. Veel boeren pachtten hooiland in de polders en ze schaarden jongvee uit. Toen de Noordoostpolder was drooggevallen, zijn daar vanuit Udenhout kalveren naar toe gegaan. Door de gezamenlijke Udenhoutse boeren is overwogen om een eiland in de Biesbos te kopen om het vee te weiden. Kees van der Meijden, Marinus van Rijswijk en

Piet van Rijswijk zijn er op uit geweest om daar 300 ha weiland te kopen. Het is uiteindelijk niet doorgegaan. Na 1960 nam het aantal ha grasland toe ten koste van aardappelen en bieten. De voederwinning van gras was aanzienlijk makkelijker. Ook de conservering kreeg men beter in de hand. In het begin kuilde men vrij jong gras in. Om de gewenste zuurgraad te krijgen, voegde men AIV-zuur toe, dat de Boerenbond leverde in grote groene flessen in een mand. Later voegde men melasse toe, een restproduct van de suikerindustrie, en soms zelfs *zuiers* (ondermelk). Een goede zuurgraad voorkwam boterzuurvorming en dat is nodig om de kwaliteit van het kuilvoer goed te houden. *Als een boer slecht kuilvoer had, was dat te ruiken als hij in de kerk kwam. Hij zelf was wel aan de reuk gewend. Maar hij kon nog zo goed zijn best doen om de reuk te verdoezelen, dat lukte hem niet.*

Het toepassen van wisselbouw

In die tijd was er ook aandacht voor nieuwe activiteiten. Zo was het bedrijf van Antoon van de Ven in de periode 1947 tot 1959 een wisselproefbedrijf. Instituten vanuit Wageningen begeleidden de proeven op het bedrijf. Zo bestudeerde men de invloed van kunstweiden op de vruchtwisseling. De grond was dan eerst drie jaar in gebruik voor akkerbouw en dan drie jaar als grasland. De wisselbouw paste men snel algemeen toe.

De mechanisatie

Het Ministerie van Landbouw breidde het aantal gespecialiseerde consultants en landbouwvoorlichters sterk uit. Zij verstrekten gratis adviezen aan boeren om tot productieverhoging en rationalisatie van de bedrijfsvoering te komen. Er kwam nieuwe landbouwmethoden die door de voorlichting gepropageerd werden. Onder andere zocht Wageningen het bedrijf van Harrie van Gorp aan om als voorbeeld voor mechanisatiebedrijf te fungeren.

Vanaf 1947 werden in Liempde jaarlijks de werktuigendagen georganiseerd. Vele boeren gingen daar naar de nieuwste werktuigen kijken. Die stonden er niet alleen tentoongesteld, maar er waren ook demonstraties. Daar kwamen ook nieuwe stallen en stalrichtingen aan bod. Menige boer kreeg daar ideeën om bedrijfsaanpassingen te doen. Ook in Udenhout was er veel belangstelling voor de mechanisatie. Begin jaren vijftig organiseerde de NCB bij het kasteel in Udenhout een landbouwwerktuigententoonstelling.

In het midden van de vijftiger jaren begon op veel plaatsen de echte mechanisatie met de aanschaf van een melkmachine. In de winter had de melkmachine een vaste plaats op stal maar in de zomer verschenen er melkkarren in de wei. In zo'n kar stond de benzinemotor van de melkmachine en rondom kon men de koeien vastzetten om ze te melken. De meeste melkmachines waren van de types Surge Melotte en Alfa-Laval. De Surge had een hangende ketel, bevestigd aan een singel (riem) die over de koe gegooid werd. Alfa-Laval daarentegen had een staande ketel. Vanaf toen kon één persoon het melken voor zijn rekening nemen ook nog toen het aantal koeien uitbreidde.

Voor het oogsten van koren gebruikte men in het begin een grasmaaimachine waaraan een aflegapparaat was bevestigd. Daarna kwam de zelfbinder, maar in Udenhout waren niet veel boeren die zo'n machine hadden. Dit waren allemaal nog werktuigen met paardentractie. Rond 1955 verscheen de eerste combine (zelfrijdende maai- en dorsmachine) al in Udenhout.

Er kwam in Udenhout een landbouwwerktuigencoöperatie, gefinancierd vanuit de stierhouderij. Men kocht machines, die bij bestuursleden werden neergezet en die door leden tegen een beperkt tarief konden worden gehuurd. De eerste aanschaf was een Hardeland inkuilmachine.

Rond 1950 kwamen de eerste trekkers in Udenhout. Dat was een behoorlijke omschakeling. Auto's waren er nog nauwelijks dus men was helemaal niet gewend om met zo'n voertuig te rijden. *Een van mijn burens bestuurde de eerste keer een trekker en riep op het eind van het perceel ho, ho, ho maar hij reed wel in de sloot.* In 1955 waren er 14 trekkers verzekerd bij de Boerenbond. In verhouding werden trekkers in het begin weinig gebruikt, omdat men er relatief weinig werktuigen bij had. Al snel kochten veel boeren een mestverspreider, want dat vereenvoudigde het werk nogal. Die eerste

trekker was op veel plaatsen een van de volgende merken: Farmall later Mc Cormick, David Brown (Heesters), Ford (Verbunt Dongen), Fiat (C. Coppens) of Ferguson (Sprangs smidje).

Loonbedrijven

Loonwerk begon vaak als een bijverdienste of om een zwaardere trekker rendabel te maken, maar sommigen specialiseerden zich hierin. Voor de oorlog waren er al enkele boeren die een dorskast hadden en daarmee gingen dorsen bij anderen. Andere boeren die zelf een zaaimachine hadden, gingen daarmee bij anderen zaaien, zoals Joske Verhoeven. Met de komst van de zwaardere trekkers begonnen de eerste echte loonbedrijven zoals Henk van Berk en Jaones van Iersel. Zijn voormalige knecht Wim Mallens startte in 1968 zijn eigen loonbedrijf. Ploegen, gierrijden, aardappelen rooien en allerlei graaf- en grondwerk, waaronder kuilen onderstoppen, waren de werkzaamheden die loonwerkers deden.

Veranderingen van arbeidsmethoden

Door al deze ontwikkelingen verdween de burenhulp voor een groot gedeelte. Na de mechanisatie was het melken bijna uitsluitend aan de mannen voorbehouden. Toch had de periode tot 1965 op de bedrijven nog veel van de vooroorlogse tijd. De grote veranderingen moesten toen nog komen en die kwamen snel. Aan de aanzet tot de nieuwe ontwikkelingen had de Boerenbond een belangrijke bijdrage. *In het bestuur zaten toen een aantal zeer vooruitstrevende boeren. Er werden veel bijeenkomsten georganiseerd door de Boerenbond voor studie waar men kennis kon maken met nieuwe ontwikkelingen. Gezamenlijk gingen wij kijken naar elkaars gewassen. Het was een soort competitie in Udenhout onder de jonge boeren. Maar al met al liep Udenhout toen voorop met nieuwe ontwikkelingen, vooral gestimuleerd door de actieve Boerenbond.*

B. Het gezin van 1950 tot 1965

In de vijftiger jaren hadden vele boeren grote gezinnen. De Kerk verkondigde, dat een groot gezin de grootste trots was die een moeder kon hebben. Geboortebeperving was niet toegestaan. Maar voor de bedrijfsopvolging gaven die grote gezinnen wel problemen. De boerderijen waren meestal te klein om te splitsen en er kon maar één zoon op het bedrijf komen. Gebruikelijk was dat de oudste zoon het eerst daarvoor in aanmerking kwam. Andere zonen die goed konden leren, stuurde men naar een kostschool. Doorleren kon in het begin eigenlijk alleen maar, als je priester wilde worden. De Udenhoutse Boerenbond richtte in 1956 een priesterstudiebeurs op ter ondersteuning van priesterstudenten. Doorleren voor andere beroepen kwam in de vijftiger jaren nog weinig voor. Toch was er al enige verandering op komst en een goed vak leren kwam meer en meer voor. Men zag wel in, dat niet iedereen werk kon vinden in de agrarische sector.

Emigratie

Waren er meerdere zonen die interesse hadden in een boerenbedrijf, dan was emigratie een alternatief. De onstabiele situatie in Europa in het begin van de vijftiger jaren speelde daar ook een rol bij. Verschillende boeren en startenden boeren uit Udenhout emigreerden naar Canada, Australië, Nieuw Zeeland en Frankrijk. Al in 1945 organiseerde de Boerenbond Udenhout een bespreking over emigratiemogelijkheden met een toelichting op voor- en nadelen van de verschillende landen. In 1950 hield Ir J. Wellen, de toenmalige secretaris van de NCB, een lezing over emigratie. Op de gezinsdag van 1953 was pater van den Elzen (niet Van den Elsen, de boerenapostel) als spreker uitgenodigd. Hij sprak over emigratie en beroepsmogelijkheden voor de jongeren. Hij voorzag, dat een groot gedeelte van de kinderen niet in de landbouw kon blijven werken en pleitte voor een vakopleiding. Twee maanden later was hij weer terug om een lezing met lichtbeelden te houden over emigratie. Die lezing hield hij voor 125 leden van Boerenbond, Boerinnenbond en Jonge Boerenstand. In ieder geval zijn er Udenhoutse mensen enthousiast geraakt voor emigratie. In die periode zijn tientallen Udenhouters geëmigreerd. Daarbij was Canada de meest favoriete bestemming. Nelis Stokkermans was de eerste die ging.

Enkele Udenhoutse boeren trokken naar de Zuiderzeepolders. Het was moeilijk om daar aan een (erf)pachtboerderij te krijgen, want er waren per boerderij wel 100 gegadigden. Toch lukte het onder andere de Udenhouster Jos Verhoeven uit de Kuil om daar een bedrijf te bemachtigen.

Werk buiten het boerenbedrijf

Was het opstarten van een boerenbedrijf niet mogelijk en emigreren geen alternatief, dan was de derde optie om een baan te zoeken bij een bedrijf dat nauwe relaties had met de agrarische sector. Dat kon de plaatselijke Boerenbond, de Melkfabriek of Boerenleenbank zijn of bedrijven die agrarische machines verhandelden en soms ook bedrijven of instellingen van de NCB. In die tijd was het zeker niet gebruikelijk, dat dochters een boerenbedrijf overnamen als er zonen waren die interesse hadden. Meisjes gingen werken als meid bij een ander boerengezin. Het doorleren bij jongens was al redelijk zeldzaam, maar bij boerendochters kwam het nog minder voor. Het bezoeken van een kostschool zoals de landbouwhuishoudschool in Lierop, kwam een enkele keer voor bij meisjes die goed konden leren.

Het huishouden in de vijftiger jaren

In het huishouden was niet veel veranderd. Door de grote gezinnen was er steeds veel werk. Het schoonmaken gebeurde met stoffer, handveger en blik, een bezem, mattenklopper en een dweil. Er was geen douche of badkamer. Het gezin moest zich wassen aan de gootsteen in de keuken of met behulp van een lampetkan op de onverwarmde slaapkamer. De kinderen werden eenmaal in de week gewassen en verschoond. Dat wassen gebeurde om de beurt in een zinken teil. In de winter zette men de teil voor de kachel. Alle meisjes sliepen doorgaans op één slaapkamer. Waren er meer meisjes dan er op één kamer konden, dan hadden die de tweede slaapkamer ook in gebruik en sliepen de jongens op de open zolder.

De eerste grote verandering was de komst van de elektriciteit. In 1953 werd een groot deel van het buitengebied in Udenhout voorzien van elektriciteit; de onrendabele gebieden volgden eind jaren vijftig. Na de komst van de elektriciteit worden veel wasmachines al snel voorzien van een elektromotortje. De was over een roefel halen verdween.

In 1955 kwamen in het buitengebied van Udenhout de eerste telefoonaansluitingen. In 1959 werd de waterleiding in het buitengebied van Udenhout aangelegd, maar op moeilijk te bereiken plaatsen duurde dat nog een kleine 10 jaar.

Het inkomen was in die periode laag. Men kon rondkomen, omdat er nauwelijks grote uitgaven werden gedaan. Kleren maakte men zoveel mogelijk zelf. Breien, stoppen en verstellen was aan de orde van de dag. Wat men zelf kon, deed men ook zelf. Er was nog weinig luxe in huis. De in 1950 ingevoerde kinderbijslag voor zelfstandigen bood in de meest schrijnende gevallen een uitkomst. De eerste twee kinderen vielen aanvankelijk nog buiten deze regeling. Boeren met een hoger inkomen dan f.2.400,- per jaar kwamen er niet voor in aanmerking.

Werk van vrouwen

In het boerenbedrijf bleven de vrouwen nog hetzelfde werk doen. De tijd, die het verzorgen van varkens, pluimvee en jongvee kostte, nam toe. De vrouwen gingen in die tijd ook vaak mee naar de akkers. Door de opkomende mechanisatie en de komst van andere gewassen veranderde dat werk nogal. Er kwam meer werk in de suikerbieten en aardappelen en minder in het koren.

Naast het schuren van de melkkannen kwam er al snel het reinigen van het melkgerei bij. Dat was een zeer nauwkeurig werk en het was een prestatie om het hele jaar door eerste klas melk te leveren. Dan gaf de Melkfabriek op het eind van het jaar een diploma dat steevast in de keuken hing te pronken. Als men het jaar daarop er weer in slaagde om voortdurend eerste klas melk te leveren, kreeg men er een zegel bij. Boeren met leveringen van de beste kwaliteit kwamen in het jaarverslag van de fabriek te staan. Dat allemaal om te stimuleren een goede kwaliteit melk te blijven leveren.

Gezelligheid

De tijd voor 1965 herinnert zich menigeen als een bijzondere gezellige tijd. Er stond een met kolen en hout gestookte kachel. Dat waren eierkolen of antraciet en 's nachts gooide men er een briket op. 's Morgens haalde men de sintels uit de kachel om ze te zeven en zo de nog niet opgebrande delen opnieuw in de kachel te gebruiken. Als er iets bijzonders te vieren was, spreidde men een krant op de tafel uit waarop men een heel hele zak olienootjes omkeerde. En dan maar peuzelen. Er was nog bijna nergens een tv en er was tijd voor gezelschapsspelen met het hele gezin, ganzenborden, het vlooienspel, pim-pam-pet of mens-erger-je-niet. Met Sinterklaas kregen de kinderen kleren die ze toch nodig hadden, nieuwe sokken, handschoenen, een sjaal. Verder een chocoladepop en als het goed uitviel een speelgoedje, een boek en allemaal samen een nieuw spel.

II. Naar schaalvergroting

A. Het bedrijf van 1965 tot 1980

In de jaren zestig kwam voor de meeste boeren de vraag: specialisatie of niet? De NCB waarschuwde tegen te sterke specialisatie, terwijl de voorlichters van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst vertelden dat een combinatie van alle bedrijfstakken niet vol te houden was. De voormalige secretaris van de NCB, ir. J. Wellen, kwam als directeur-generaal van het ministerie van landbouw met het advies "intensiveren in een bepaalde richting of beëindigen". In 1963 kwam het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de landbouw, als een geesteskindje van Wellen. Hij wilde de pijn verzachten voor de stoppers en de mogelijkheden van modernisering vergroten voor de blijvers. Hiermee werd een doorbraak in het agrarisch denken bereikt. Iedere boer kwam voor de vraag staan: stoppen of bedrijfsontwikkeling. Men moest nadenken over de vraag, of het bedrijf wel sterk genoeg was om aan een opvolger over te dragen. De NCB pleitte voor een redelijk inkomen voor de boer. Zonder politieke maatregelen zouden alle bedrijfstypen in moeilijkheden terecht komen. Het inkomen van de boer moest boven dat van een arbeider zitten, waarbij men uitging bij een gezinsbedrijf van 3.000 arbeidsuren van de boer en 1.500 arbeidsuren van de boerin in het bedrijf. Ter vergelijking: een arbeider die 40 uur per week werkt, maakt ongeveer 1.800 uren per jaar.

Vakopleiding

Nog een grote verandering uit de zestiger jaren was de ontwikkeling binnen de vakopleiding. Alle kinderen die interesse hadden in het agrarisch bedrijf gingen naar het dagonderwijs op een lagere landbouwschool en de betere leerlingen gingen door naar de middelbare landbouwschool in Boxtel. Daar raakten de leerlingen vertrouwd met de nieuwe bedrijfsontwikkelingen op financieel en economisch gebied. Daarnaast kwam er een groot aanbod van vaktechnische en bedrijfseconomische cursussen. De Boerenbond in Udenhout activeerde dat door zelf te zorgen voor een goed aanbod van cursussen. Zelfs voor boerendochters die later boerin wilden worden, waren er speciale cursussen.

Geld lenen

Tot medio zestiger jaren schaften boeren zaken pas aan, als de financiële situatie dat in de eigen portemonnee toeliet. Soms leende men geld bij familie of een bekende. Maar vanaf midden jaren zestig ging men meer investeren met bij een bank geleend geld. Het boerenbedrijf was een echte onderneming geworden. Rond deze tijd ontstond er bij de banken ook nieuwe houding tegenover de boeren. De Commissie Landbouwcrediet kwam tot de conclusie, dat het bestuur en raad van toezicht van de coöperatieve agrarische banken, de klanten vaak de indruk gaven, dat die om een gunst vroegen, terwijl er sprake was van een zuiver zakelijke transactie. *Toen kon je alleen geld krijgen op je achternaam, tegenwoordig ook op je voornaam.* De banken veranderden in hoog tempo hun werkwijze. Er kwam minder gebondenheid aan de agrarisch sector en de dienstverlening werd zakelijker. Daarnaast legden de boeren de schroom af om geld te gaan lenen voor bedrijfsverbetering of bedrijfsuitbreiding. Dit was noodzakelijk, want de behoefte om geld te lenen steeg door investeringen in machines, gebouwen en de veestapel. Omdat de grondprijzen sterk stegen na 1963, nam de kredietwaardigheid van de bedrijven fors toe.

Udenhouters herkennen deze situatie van toen. Als boeren geld wilden lenen van de bank, bekeken ze samen met de kassier wat de financiële mogelijkheden voor zo'n plan waren en beoordeelden of het bestuur van de bank achter zo'n plan zou kunnen staan. Wanneer een boer meer geld wilde lenen dan de plaatselijke bank op grond van de eigen richtlijnen beschikbaar wilde stellen, lag er een taak voor het Borgstellingsfonds voor de landbouw. Dat Fonds, gefinancierd met Marshallgelden, was een landelijke stichting van de overheid en het bedrijfsleven. Deze stichting had tot doel ondernemers te ondersteunen bij nieuwe grotere initiatieven. De financiële specialist van het Borgstellingsfonds was in dienst bij het Rijkslandbouwconsulentschap en bracht samen met de kassier een bezoek aan de ondernemer om met hem en zijn vrouw de plannen door te praten. Hij keek hoe alles reilde en zeilde, zowel in het gezin als in het bedrijf. Ging de specialist van het Borgstellingsfonds akkoord dan moest de plaatselijke bank het meerdere geld verstrekken en zou het Fonds garant staan voor de rente- en aflossingsverplichtingen. Pas na 1968 (bijna 20 jaar na oprichting van dat fonds) maakten de boeren in Udenhout daar veelvuldig gebruik van.

De voorlichting

Een belangrijke rol voor de ontwikkeling in die jaren was weggelegd voor de voorlichting. De voorlichters van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst ondersteunden het geloof in vooruitgang en modernisering. Met behulp van uitgekiende voorlichtingsprogramma's, gesteund door de overheid en het bedrijfsleven, konden zij vele boeren overtuigen, dat vooruitgang een zegening was. Toch vertelden de meeste geïnterviewden, dat aanvankelijk de aanschaf van tractoren door de Rijksvoorlichters sterk werd ontraden. Volgens economische berekeningen was de aanschaf niet aan te raden. Theoretisch was het een andere berekening dan praktisch. *Ik dacht zo: Op de plaats van het paard kunnen twee koeien staan en als de tractor stilstaat dan kost ie niets. Toen heb ik er toch maar ene gekocht, ondanks dat de voorlichting me dat ontraadde, maar het was wel ene tweedehandse.* In 1960 begint de NCB als proef met sociaal-economische voorlichters, in de volksmond de SEV. Het Rijk had de voorlichters van de Rijksvoorlichtingsdienst, die voorlichting gaven op landbouwtechnisch- en technisch-economisch gebied. Maar er was ook behoefte aan sociaal-economische voorlichting. De SEV gaf voorlichting op het gebied van bedrijfsbeëindiging, bedrijfsopvolging, belonen van de toekomstige bedrijfsopvolger, of het wel verantwoord was om het bedrijf uit te bouwen naar twee arbeidskrachten, opleidingsmogelijkheden, enzovoorts. Met groepsgewijze voorlichting door de SEV werden veel tradities doorbroken en vele zaken openlijk besproken, die daarvóór gevoelig lagen. Belangrijkste voorbeeld daarvan was de bedrijfsopvolging. Dat werd voor de komst van SEV vaak door de ouders geregeld zonder de kinderen, die het bedrijf niet overnamen, erbij te betrekken. Dat veroorzaakte menigmaal grote spanningen in gezinnen.

Verbouwingen

Begin jaren zestig waren nog steeds vele gebouwen verouderd en ondoelmatig ingericht. Daarom bouwden veel boeren de Hollandse stallen om tot drijfmeststallen. De grup werd daarbij flink uitgediept en van ijzeren roosters voorzien. Er kwam een verbinding tussen die nieuwe grup en de gierkelder, die men tevens vergrootte. Het stro verdween onder de koeien. De koeien kwamen op rubbermatten te liggen. Dat gaf een behoorlijke verandering want het dagelijkse gesleep met mest naar de mestvaalt verdween. De koeien mestten op de roosters en daarin dreef de mest op het gier. De stalhouten verdwenen en de koeien kwamen aan riemen of kettingen te staan. Binnen enkele jaren bleek, dat dit maar een tussenstap was. Eind jaren zestig kwamen er overal ligboxenstallen. In zo'n stal werd een aparte melkkamer ingericht met een melkkoeltank. De Melkfabriek financierde indien gewenst de melkkoeltanks. De rente en aflossing betaalde men door een inhouding van 1 à 2 cent per liter melk. In zo'n stal kwam een visgraat-doorloopmelkstal met een melkput. Eén man kon meerdere koeien tegelijkertijd melken. Het aantal stuks vee nam aanzienlijk toe en men ging op stal bijvoederen. Het voer reed men met de trekker voor de koeien. De koeien liepen los op stal en hadden aparte ligboxen. Ze bleven ook veel langer op stal. Het melken in de wei verdween snel. Of men de koeien altijd op stal hield, was afhankelijk van de bedrijfssituatie. Was er veel grond aan huis dan was het op stal houden minder nodig. Er verschenen krachtvoerdersilo's van waaruit de koeien het krachtvoer kregen toegediend tijdens het melken. Weer later maakte men hierbij gebruik van een

computer en een koeherkenningsstelsel. De individuele dieren krijgen dan op basis van de hoeveelheid melk die ze geven exact de benodigde hoeveelheid krachtvoer toegediend. Vooral de komst van de ligboxenstal gaf een grote verandering in de rundveehouderij. De arbeidsproductiviteit steeg enorm, terwijl het werken er gemakkelijker op werd. De tijd waarop men moest melken, was niet meer gebonden aan de komst van de melkophaler.

Hoe snel de specialisatie en schaalvergroting in Udenhout plaatsvonden blijkt uit de bouwvergunningen die de gemeente Udenhout verstrekke in de jaren 1969 en 1970 aan de agrarische sector, 59 vergunningen voor nieuwbouw en 34 vergunningen voor verbouw. Het aantal leden van de Boerenbond met een boerenbedrijf was toen 166.

De gewassen

De oppervlakte grasland nam vanaf midden zestiger jaren in Udenhout aanzienlijk toe. Rond 1970 begon de teelt van maïs. In de eerste jaren waren er nog geen echte maïskneuzers. Toen reed men de maïs eerst plat en maakte het met een graskneuzer klein. Dat werkte niet goed. Toen eenmaal de loonwerkers maïskneuzers aanschafte, steeg het aantal ha maïs zeer snel. Dat was ook een gevolg van de sterke uitbreiding van de veestapel en de noodzakelijke bijvoeding in de ligboxenstallen. Deze maïs kuilden de boeren in, in grote sleufsilos vlakbij de stal en op een met beton verharde ondergrond. De komst van de maïs ging ten koste van het koren. De bieten en aardappelen verdwenen geleidelijk en het aantal ha grasland verminderde ook. Wat overbleef was bijna uitsluitend grasland en maïs.

Vanaf 1970 kocht men meer ruwvoer aan. In het begin was dat erwtenloof, later meer voederaardappelen, bietenpulp en bierbostel. Weer later kocht men vooral maïs bij van boeren die geen rundvee meer hadden.

Ruilverkavelingen

Eerder is al aangegeven, dat de boeren in Udenhout veel kleine, verspreid liggende percelen hadden. Voor de oorlog was er al gesproken over de mogelijkheden van een ruilverkaveling in Udenhout. In 1941 diende het bestuur van de Boerenbond een aanvraag daarvoor in. Hier is niets van terecht gekomen. Ook in de vijftiger jaren sprak men om de paar jaar over de mogelijkheden van een ruilverkaveling. De Boerenbond bracht herhaaldelijk schriftelijk en mondeling bezwaren over aan de gemeenteraad ten aanzien van ruimtelijke ordeningsplannen die een wettelijke ruilverkaveling in de weg zouden staan. Het is in Udenhout nooit tot een wettelijke ruilverkaveling gekomen. Toch zijn er meerdere ruilverkavelingen geweest, maar dan op vrijwillige basis. Het ging dan om een beperkt aantal deelnemers in een klein gebied. Dat was aantrekkelijk, want hierop kreeg men subsidie bijvoorbeeld op de grondwerken als dat gebeurde in overleg met de Cultuur Technische Dienst van het Ministerie van Landbouw. Bij een goedgekeurde ruilverkaveling kon de overdracht van de gronden bij de notaris ook tegen een veel goedkoper tarief geregeld worden.

Enkele voorbeelden van wat grotere vrijwillige ruilverkavelingen:

- Brabantse Hoek en Kreitenhei, medio vijftiger jaren zonder subsidie, in verband met leemwinning door de steenfabriek;
- De Molenstraat, 1962/1963;
- De Hemeltjes, 1964;
- Winkel en Hooghoutse akkers, initiatieven 1964 zijn niet doorgestaan;
- Gijzelsestraat, 1965 zonder subsidie ondanks bemiddeling Heidemij;
- Berkelse Akkers, 1969, vanaf den Berkhoek tot aan Quatre Bras;
- Hengstven, 1971, niet doorgestaan zoals oorspronkelijk bedoeld, later wel kleine ruilingen;
- Zeshoeven, 1985, samen met eigenaren uit Berkel.

De mechanisatie kwam in een stroomversnelling

Vooral door de komst van de kuilvoersnijder en het op de hefinrichting binnenhalen van kuilvoer waren aanzienlijk zwaardere trekkers nodig. Voor het stikken en tillen van blokken kuilvoer was veel

vermogen nodig. Daarom schaften boeren zwaardere trekkers aan waar allerlei voorzieningen op zaten, zodat die niet meer te vergelijken waren met de eerste eenvoudige trekkers. Ze waren voorzien van een voorlader en een veiligheidscabine met een luxe stoel. De daarbij benodigde machines moest men ook aanschaffen. Het hele arsenaal om te maaien, te hooien en te kuilen, opraapwagens, giertonnen, spuitapparatuur enzovoort. Het werken werd door al deze machines veel gemakkelijker en er was veel minder mankracht nodig. Toch kocht men veel trekkers met meer vermogen dan strikt nodig was voor het bedrijf. De trekker was het moderne paard geworden en daarmee presenteerde het bedrijf en de boer zich ook op straat.

Veranderingen in Udenhout

In het dorp Udenhout veranderde er ook veel. De wijken Zeshoeven en Achthoeven kwamen van de grond. Voor de leefbaarheid van het dorp was het een vooruitgang, maar er ging wel veel goede landbouwgrond mee verloren. Eind jaren zeventig kwam in samenwerking met Berkel-Enschot Den Besterd tot stand. Later kwamen daar nog bij de Mussenhoek, Hubertushof, de Kuil en het eerste deel van het industrieterrein. De gevolgen voor het areaal landbouwgrond zijn te zien in onderstaand staatje.

De oppervlakte cultuurgrond in ha in Udenhout

	1950	1960	1970	1976	1977	1990
Akkerland	825	858	342	534	542	470
Grasland	1170	1200	1703	1518	1432	1208
Tuinbouw	38	57	68	61	minimaal	minimaal
Totaal	2033	2115	2113	2113	1974	1678

Verder laat deze tabel zien dat het areaal grasland met de komst van de ligboxenstallen flink toenam. Na 1970 nam dat weer af door de komst van de maïs, waarmee het aantal ha akkerland weer toenam.

B. Het gezin en de veranderingen van 1965 tot 1980

In de zestiger jaren veranderde er van alles in de samenleving. In de Rooms Katholieke Kerk was het de tijd van de populaire paus Johannes de XXIII (1958-1963), een boerenzoon. Hij kondigde het tweede Vaticaans Concilie aan dat in 1962 begon en duurde tot 1965. Dit was het begin van een reeks veranderingen. In de kerkdiensten verving het Nederlands het Latijn. De priester stond voortaan tijdens de kerkdienst met zijn gezicht naar de mensen. De persoonlijke biecht werd niet meer gepraktiseerd en voor het te communie gaan hoefde men niet meer nuchter te zijn. Dit zijn maar enkele voorbeelden.

In die tijd was Monseigneur Bekkers Bisschop van 's Hertogenbosch (1960 –1966). Hij kwam uit Sint Oedenrode, was een boerenzoon en was daar trots op. Van 1948 tot 1957 was hij geestelijk adviseur geweest bij de NCB en dus bij de boeren een goede bekende. Als geestelijk adviseur was hij een grote stimulator van de boerengezinsdagen. Hij wilde vooral de boerinnen een hart onder de riem steken en hen betrekken bij de boerenorganisatie. Ook in Udenhout zijn er al vanaf 1953 gezinsdagen gehouden. Op die dagen kwamen godsdienstige-, sociale- en maatschappelijke vraagstukken aan de orde en daarna was er ontspanning. De dagindeling was ongeveer als volgt: eerst een Heilige Mis, daarna een inleiding door een spreker en vervolgens een gezamenlijke koffietafel. 's Avonds een toneelstuk, opgevoerd door jonge boerinnen of de Jonge Boerenstand. Deze dagen voorzagen in een behoefte en werden dan ook druk bezocht.

Zowel de paus als deze bisschop lieten een nieuwe wind waaien door de kerk. Maar alle vernieuwingen konden de ontkerkelijking niet voorkomen. Het agrarisch karakter van Udenhout was toen nog sterk en daardoor kwam de ontkerkelijking langzamer op gang. Boeren zijn vaak wat traditioneler en het katholieke geloof had in hun leven en in de boerenorganisaties altijd een belangrijke rol gespeeld.

Toch veranderde Udenhout geleidelijk aan. Het aantal kinderen per gezin daalde aanzienlijk, zeker ook in de boerengezinnen. Maar het was niet alleen de kerk die veranderde. In veel boerengezinnen kwam de eerste auto en de tv. Men stimuleerde kinderen, dat ze gingen doorleren. De zo hechte boerengemeenschap werd opengebrouwen. De agrarische jongeren gingen steeds meer uit op plaatsen waar ook andere jeugd kwam. Daarbij kwam dan ook nog eens de grote uitbreiding van Udenhout waardoor het dorp veel nieuwe inwoners kreeg van buiten, zonder agrarische achtergrond. Udenhout veranderde volkomen tussen 1965 en 1980.

In huis verdwenen de laatste vooroorlogse elementen. Het werd tijd voor een douche, een bad, een wc, warm water en centrale verwarming. Het Heilig Hartbeeld maakte plaats voor de tv en de stolp voor een pick-up. Het kruisbeeld bleef.

Periode 1980-2000

A.7. Zoeken naar nieuwe wegen eind 20e eeuw

Het boerenbedrijf na 1980; specialisatie, beperkingen en veel regels

De invoering van het melkquotum in 1984 was het begin van een tijd van beperkingen in de agrarische sector. Daarmee kwam een eind aan een gouden periode voor vele boeren. Ondanks felle protesten was het tij niet te keren. Nederland verstedelijkt en de landbouw verliest geleidelijk de belangrijke positie die het jaren had. Het “groene front” brokkelde langzaam af. Een groot aantal boeren besloot te stoppen. Maar inventief als boeren zijn, werden ook vele bedrijven aangepast door nog verder te specialiseren. Anderen zochten en vonden alternatieven met een nevenactiviteit of schakelden over naar de biologische landbouw. Langzaam kwam het besef, dat de boerenorganisaties meer aan public relations zouden moeten doen. Boeren waren het beu alleen in de publiciteit te komen met mest en ziektes. Boeren leverden immers nog steeds een belangrijke bijdrage aan de economie in Nederland. Zij hebben in het verleden het cultuurlandschap gemaakt in Nederland en het gaat zeker de boeren aan het hart, als dat verloren zou gaan door industrie en verstedelijking. Ze willen graag hun bijdrage blijven leveren om dat landschap in stand te houden, ook in Udenhout, maar ze willen daar dan een reële vergoeding tegenover zien.

De keuze

Begin tachtiger jaren kwamen er grote veranderingen voor de boeren. Vanaf 1980 was het verplicht om melk te bewaren in melkkoeltanks. De levering van melk ging vanaf toen altijd via tankwagens van de RMO (Rijdende Melk Ontvangst). Daardoor verdwenen de melkbussen die zoveel jaren bij boerderijen aan de straat hadden gestaan. Het moeten investeren in een tank was voor vele kleinere rundveehouders een reden om te stoppen met melken. Vanaf dat moment zien we steeds meer bedrijfjes die zich toeleggen op vleesvee. Buitenlandse koeienrassen verschijnen in de weilanden. In Udenhout zagen we naast de vertrouwde roodbonte koeien voortaan ook witte, licht bruine, donker bruine en helemaal zwarte koeien. Voor anderen is de verplichte melklevering via een tank een reden om nog meer te specialiseren. Varkensboeren met nog wat rundvee stootten dat rundvee af en gingen zich helemaal toeleggen op de varkenssector. Koeienboeren met nog wat varkens, stootten de varkens af en breidden de rundveestapel uit om de investeringen nog rendabeler te maken. De ene boer koos voor varkens en de andere voor koeien. De keuze was vaak afhankelijk van de bedrijfssituatie. Had men voldoende grond dan kon men zich specialiseren naar een rundveebedrijf. Was dat niet het geval dan kon men proberen grond bij te krijgen of zich te richten op varkens. Grond erbij krijgen viel niet mee, want die was duur en tot midden jaren tachtig was er in Udenhout nauwelijks landbouwgrond te koop. Dan was het makkelijker zich te specialiseren in varkens. Van de andere kant bepaalde de interesse van de betreffende boer de keuze ook wel enigszins. Er waren boeren die niets moesten hebben van varkens en anderen hadden daar plezier in.

De overschotten en invoering van quota

In die zelfde tijd kwam de rijksoverheid steeds vaker tegenover de boeren te staan. Het groene front, de wijdvertakte overlegstructuur van landbouworganisaties en overheid, begon scheuren te vertonen. Al in 1973 werd het eerste grote boerenprotest georganiseerd. Er zouden er nog heel veel volgen. Boeren produceerden veel meer dan de markt vroeg. De EEG had het Nederlands systeem van garantieprijzen overgenomen. Brussel kocht overschotten op tegen een vaste minimumprijs om de boeren te beschermen tegen al te grote schommelingen in de markt. Het gevolg was een Europese boterberg en een melkplas. Maar ook andere zuivelproducten en vlees werden beschermd. De EEG moest jaarlijks vele miljarden bijpassen. Elk voornemen om de garantieprijzen te verlagen leidde tot heftige protesten. De landbouwministers durfden niet met te lage prijzen uit Brussel terug te komen. De minimumprijzen bleven te hoog om kleine boeren te laten stoppen. Nederland kreeg op deze manier van de EEG meer geld uit Brussel dan de kosten waren. De overheid voerde een “medeverantwoordelijkheidsheffing” in. De boeren moesten meebetalen aan het wegwerken van de

overschotten. Dit systeem werkte echter niet. In 1984 kon het zo niet langer: de overschotten waren te groot geworden. De EEG voerde daarom het “quoteringsstelsel” in. Elke veehouder kreeg een quotum melk toegewezen op basis van de leveringen die in 1983 (referentiejaar) waren gedaan, verminderd met 8,65 %. Produceerden ze meer, dan moesten ze over het meerdere een boete betalen: de zogenaamde superheffing. Voor vele boeren kwam deze beperking als een donderslag bij heldere hemel. De invoering hiervan veroorzaakte een storm van protesten. Deze wet betekende een radicale breuk met de lijn van meer-meer-meer. De productie werd gestabiliseerd, terwijl de kosten per bedrijf eerder toe- dan afnamen.

Inmiddels zien boeren in, dat de invoering van de melkquota een goede zaak is geweest, mede omdat de aan een bedrijf gebonden melkquota op de markt verhandelbaar zijn. Bedrijfsontwikkeling en sanering konden doorgaan. Aangezien een melkquotum een schaars product is, vertegenwoordigt het een hoge waarde en levert daarmee een belangrijke bijdrage aan de vermogenspositie van een bedrijf. Voor stoppers is de waarde van het melkquotum een oudedagsvoorziening geworden. De invoering van het melkquotum leidde ertoe, dat het aantal koeien in Nederland tussen 1980 en 1995 met ongeveer 40% is afgenomen. Tegelijkertijd is de gemiddelde melkproductie per koe flink gestegen, van 3.000 kg in 1919 tot 4.390 kg in 1970 en tot 7.500 kg in 2002. *Dit zijn gemiddelde cijfers. Een koe met meer dan 10.000 kg is geen uitzondering meer. 25% van de stijging komt door de verbetering van de fokkerij en 75% door betere voeding. Ook het vetgehalte steeg van 3,3 naar 4,5.*

De vernieuwingen zijn ook in de negentiger jaren doorgegaan. De moderne boer tuurt steeds vaker naar een beeldscherm. Hij moet veel tijd besteden aan zijn administratie van de koeien en allerlei gegevens controleren en invoeren. Het is verplicht een financiële boekhouding en een mineralenboekhouding bij te houden. De computers controleren de hoeveelheid voer dat een koe gebruikt en vergelijken dat vervolgens met de melkproductie. Indien nodig past de computer het voer aan om een exact juiste dosering en samenstelling krijgen.

De romantische voorstelling van het “boer zijn” is inmiddels wel verdwenen. Boeren klagen over de overheid en vervloeken de vele opgelegde regels. De boeren voelen zich in de beklagdenbank gezet. De eens zo volgzaam bevolkingsgroep lijkt moe geprotesteerd. De laatste grote protestactie was “We zijn het zat”. Een aantal boeren zijn het inderdaad zat en stoppen, maar er zijn ook vele boeren moderne ondernemers geworden die hun bedrijf professioneel managen.

De varkenssector

De varkenssector heeft niet stilgezeten en is in Udenhout uitgegroeid tot een belangrijke sector. In de begin zeventiger jaren werd op veel plaatsen de basis al gelegd voor de latere groei. In de tweede helft van de zeventiger jaren wordt er flink geïnvesteerd en groeien de bedrijven behoorlijk. Een gedeelte van de gespecialiseerde varkensbedrijven kwam voort uit de traditionele gemende bedrijven die het rundvee hadden afgestoten. Vervolgens moderniseerde men de traditionele varkenshokken. Toen het laatste rundvee weg was, bouwde men alle schuur- en stalruimtes om tot varkensstal. *In 1976 begon ik samen met mijn broer in een maatschap. Wij hadden het bedrijf van thuis overgenomen. In 1983 hebben we het bedrijf gesplitst. Mijn broer ging verder met rundvee en ik met de varkens. Dat was vanaf het begin duidelijk, want ik had altijd al meer belangstelling voor de varkens.* Het ander gedeelte van de varkensbedrijven is opgestart als een nieuw bedrijf. Boerenzonen kochten een perceel grond van minimaal 1 ha en bouwden daarop een varkensstal. Vaak was het een perceel van het ouderlijk bedrijf. Langzaam breidden ze het uit tot een volwaardig bedrijf. Het kwam nogal eens voor, dat ze een opleiding hadden gehad in een andere richting en een dienstbetrekking hadden. Bij de opstart van het bedrijf bleven ze in loondienst. Na de uitbreiding konden ze dan op het eigen bedrijf blijven. Later bouwden ze een woning vóór de stallen op een daarvoor gereserveerd gedeelte van het perceel. *Ik werkte eerst bij een hoveniersbedrijf en nam een gedeelte van het varkensbedrijf van thuis over. Ik had liever een zelfstandig bedrijf dan dat ik in loondienst moest blijven. In 1981 bleef ik volledig thuis en het bedrijf groeide langzaam. In 1993 nam ik het varkensbedrijf van mijn vader daarbij over.*

Zo verschijnen er vanaf de tweede helft van de zeventiger jaren op veel plaatsen nieuwe grote varkensstallen met daarbij een aantal opvallende voersilo's voor de verschillende soorten voer. *Mijn*

vader had een klein varkensbedrijf. Ik nam dat over, toen mijn vader vroeg stierf en werkte daarnaast op Huize Assisië. In 1979 bouwde ik een nieuwe stal en toen ben ik permanent thuis gebleven. De modernisering in deze sector gaan in de tachtiger jaren enorm snel.

Aanvankelijk liggen alle varkens in stro, maar vanaf de zeventiger jaren komen de varkens op betonroosters te liggen. Later volgen de draadroosters. Toen het stro verdween, werden de biggen eerst bijverwarmd met gaskappen. Al snel gaat men over op verwarming met een cv installatie. De zeugenhokken krijgen vloerverwarming, zodat de biggen het niet koud hebben op de betonvloer. De hokken zijn dan onderverdeeld in afdelingen.

De specialisatie in de varkenssector

In Udenhout zijn enkele bedrijven die zich hebben gespecialiseerd in de topfokkerij zowel met het Nederlands Landvarken als de Yorkshire. Dit zijn raszuivere stamboekvarkens waaraan zware eisen worden gesteld. Daarnaast zijn er enkele subfokkers, die vermeerderingsbedrijven hebben en het Nederlands Landvarken kruisen met de Yorkshire. Dit levert een zogenaamd F1-varken op. Zodra een F1-varken gekruist wordt met een derde lijn, levert dat een zogenaamd F2-varken op. Dat kruisen gebeurt om een sterke big te krijgen. Tegenwoordig eist men zuivere lijnen, zodat een geleverde toom varkens uniform is. Sommige vermeerderingsbedrijven mesten zelf ook de varkens af. Als het fokken en mesten op één bedrijf gebeurt, spreekt men van een gesloten bedrijf. Is het geen gesloten bedrijf dan heeft men vaak vaste afnemers. Er zijn ook bedrijven die zich gespecialiseerd hebben in vleesvarkens. Zij zorgen voor het afmesten. Vaak hebben die weer vaste leveranciers en vaste afnemers om het aantal contacten te verminderen, waardoor de kans op ziekteverspreiding zo klein mogelijk blijft.

De voeding en het varkensvoer

Het voederen van de varkens is totaal veranderd. Vroeger ging de boer met een kar langs de hokken. Hij gooide een aantal scheppen in de bak naar gelang het aantal varkens dat in het hok zat. Tegenwoordig heeft de computer het voeren helemaal overgenomen. Dat was noodzakelijk, omdat de voersamenstelling een hele verandering heeft ondergaan. Die is volledig afgestemd op de individuele wensen van de boer. Alle soorten varkens hebben apart voer, van zeugen, biggen, opfokgelten tot vleesvarkens. In het kader van de mineralenwetgeving (Minas) moet de varkensboer rekening houden met wat hij de varkens te eten geeft. De kwaliteit van het voer is sterk verbeterd om daarmee een optimale conversie van voer naar vlees te krijgen. Sommige varkensboeren nemen restproducten af van de voedingsmiddelenindustrie en voeren dat aan de varkens, zoals bierbostel, restproducten van de aardappelindustrie, maar ook brood. De mengvoederleverancier maakt een aanvullend speciaal mengsel, zodat de varkens toch alle benodigde voedingsstoffen krijgen.

Van ouds was de Boerenbond een belangrijke leverancier. *De Boerenbond Udenhout is groot geworden door de varkensboeren. Er was nogal eens wat discussie, want de varkensboeren waren voorstander van kwantumkorting. De traditionele rundveeboeren waren lang niet zulke grote afnemers en hadden daar geen behoefte aan. Daar kwam nog bij, dat vele jaren de varkensboeren aanzienlijke betere bedrijfsresultaten hadden dan de rundveeboeren, terwijl die zelfde rundveeboeren toch de varkensboeren enigszins tweederangsboeren vonden. Toch was de verhouding tussen de varkensboeren en de andere boeren niet slecht te noemen.* Naast de boerenbond leverden ook Toon Coppens in de Biezenmortel en “De Voorzorg” in Udenhout veel. Ieder had zijn eigen klanten. *Er was een gezonde concurrentie. Hendrix had een goede naam op het gebied van biggenkorrels. Ik nam biggenkorrels af van Hendrix terwijl ik de rest van het voer van de Boerenbond betrok.* Tegenwoordig komen er nog meer leveranciers in Udenhout. De omschakeling is echter door het afgestemde voer er niet gemakkelijker op geworden, want bij wisseling moet de voersamenstelling voor het bedrijf opnieuw ingeregeld worden.

De kunstmatige inseminatie bij varkens

In het begin van de zestiger jaren is bij de varkens KI begonnen. De KI had zelf inseminatoren die de boer op gingen. Een aantal bedrijven had daarnaast zelf ook nog een beer. Later kwamen er inseminatiecursussen. Veel varkensfokkers gingen daarna het door de KI geleverde sperma zelf bij de zeugen inbrengen. Na de laatste varkenspestuitbraak is de KI als tussenschakel er volledig uitgehaald. De kans op ziekte overbrenging door de inseminator achtte men te groot. *Tegenwoordig is het allemaal "doe-het-zelf"-KI. Wel hebben de fokkers nog een beer, omdat de reuk daarvan de bröstigheid van de zeugen bevordert. De beer wordt ook als snuffelbeer gebruikt om daarmee de bröstige zeugen te kunnen opsporen.*

De kennis in de varkenssector

In de winter van 1973/74 werd de studieclub varkenshouderij opgericht. Het initiatief ging uit van de Boerenbond. Het was een neutrale vereniging, dus ook de niet afnemers van de Boerenbond konden daaraan deelnemen. Door kennisuitwisseling en bedrijfsvergelijkingen heeft deze studieclub veel bijgedragen aan de ontwikkeling van de varkenssector in Udenhout. *Er werden in de studieclub geen resultaten uitgewisseld per verschillende voerleverancier. Dat lag te gevoelig.*

De problemen in de varkenssector

De varkenssector heeft gouden tijden gekend, maar ook diepe dalen. De prijzen speelden daarbij natuurlijk een belangrijke rol. Er waren nogal wat ziektes waar de sector mee te kampen heeft gehad: de Snuffelziekte, Virus Diarree, Abortus Blauw, de ziekte van Aujeszky en natuurlijk de varkenspest. De ene ziekte is nog besmettelijker dan de andere. Vooral de laatste jaren hebben de varkensbedrijven het moeilijk. Anno 2002 hebben varkensboeren het gevoel zich te moeten verdedigen tegen "mest en pest".

Het mestprobleem is een rechtstreeks gevolg van de enorme groei van de veestapel die zoveel mest ging produceren, dat deze niet meer langs natuurlijke weg te verwerken is. Van oudsher reed de boer mest uit op het land, maar de grote hoeveelheden zorgden voor aantasting van het grondwater. Bovendien leverde de vrijgekomen ammoniak een bijdrage aan de zure regen. In eerste instantie deed de overheid daar niets aan. Pas in 1987 legde de overheid beperkingen op aan het uitrijden van mest en verplichtte de boeren tot een mestboekhouding. Boeren die een mestoverschot hadden, zouden moeten gaan betalen. Dat leverde veel protesten op. In 1997 volgde de grote varkenspestepidemie waardoor de publieke opinie zich tegen de varkensboeren keerde. De varkenssector maakte in zijn algemeenheid geen beste beurt, omdat bleek dat veel varkensboeren het door de overheid ingestelde identificatie en registratiesysteem boycotten. Dit systeem was opgezet om snel te kunnen handelen bij het uitbreken van besmettelijke ziektes. Op het laatste moment probeerden boeren nog varkens te vervoeren, waardoor het virus zich nog verder verspreidde. Uiteindelijk brak in Nederland op 400 bedrijven varkenspest uit en moesten zeven miljoen varkens worden afgemaakt. Dit bracht een geweldige discussie op gang. De vraag was of het nog wel op deze manier kon doorgaan. Voor de publieke opinie zijn de mest en de pest de bewijzen, dat de grens bereikt is. De laatste jaren zijn de inkomsten van varkenshouders niet best. Vaak kan men het hoofd alleen boven water houden, omdat men inteert op reserves.

De varkenspest in 1997 trof ook Udenhout zwaar. In februari brak de varkenspest uit in Venhorst in de Peel. Half mei bleek de ziekte uitgebroken te zijn op een varkensbedrijf op de Berkelse Heikant. Als gevolg daarvan moest er bij 7 bedrijven uit voorzorg worden geruimd waaronder ook 3 Udenhoutse. Op 21 mei breekt de pest uit op een bedrijf aan de Schoorstraat. In de wijde omtrek treedt een vervoerverbod in werking. Bijna avond aan avond zijn er voorlichtingsbijeenkomsten waarop informatie wordt gegeven over het preventief ruimen. Uiteindelijk worden op 31 mei 1997 zeven bedrijven geruimd op 't Hoog Schoor. Het is een erg ingrijpend en emotioneel gebeuren. Het was een rampdag voor de Udenhoutse boeren. *De vergoeding die gegeven werd, was achteraf gezien niet slecht. Die werd gegeven conform de marktprijs. Het bedrijf echter lag stil en daar stond geen vergoeding tegenover. Wij werden ook op 31 mei geruimd en op 5 augustus konden we weer varkens opzetten. De inkomsten komen pas weer bij het leveren van die varkens, maar tegen de tijd dat het*

zover was, waren de prijzen erbarmelijk slecht. We hadden beter nog een tijd kunnen wachten met het opzetten, maar dat weet je niet van te voren.

De mond en klauwzeer (MKZ) van 2001

Na de varkenspest van 1997 kreeg de landbouw begin 2001 een nieuwe klap te verwerken. Op de Veluwe brak MKZ uit. Ook in Brabant waren verdachte bedrijven. Omdat MKZ een zeer besmettelijke ziekte is, werden alle boerenbedrijven hermetisch afgesloten voor buitenstaanders. Er verschijnen overal ontsmettingsbakken en bijeenkomsten waar boeren bij elkaar komen worden afgelast en veemarkten worden verboden. Ook krijgen boeren weer te maken met een vervoersverbod en dus met overvolle stallen. Met man en macht probeert de overheid het virus onder controle te krijgen. Om de export te beschermen zijn honderdduizenden dieren afgemaakt. De overheid wil Nederland MKZ vrij houden zonder enten. Gelukkig bleef Udenhout de ramp van een MKZ uitbraak bespaard. Maar de discussie hoe het nu verder moet met de boeren, kwam in alle hevigheid terug.

De regelgeving

De druk op de boeren is sterk toegenomen: aanhoudende schaalvergroting, de daarmee gepaard gaande investeringen, steeds ingewikkelder administratie, het goed regelen van de opvolging, om maar enkele problemen te noemen.

Overzicht van de quota en beperkingen waar boeren mee te maken hebben

1970	In Udenhout: "Bestemmingsplannen Buitengebied" waarbij de Gemeente wettelijk verplicht
1978	was om de bevolking inspraak te geven. Gronden werden aan een striktere regelgeving voor het gebruik als landbouwgrond gebonden.
1979	Verscherping van de hinderwet met de beruchte afstandstabel voor de veehouderij
1980	Wet bodembescherming
1984	Invoering melk quoteringsstelsel
1984	Interimwet tijdelijke bouwstop varkensstallen
1985	Bepaling gebruik dierlijke meststoffen
1986	Provinciale verordening dierlijke meststoffen
1987	Richtlijn ammoniak en veehouderij
1993	Convenant terugdringen gewasbeschermingsmiddelen met 60% in 2000
1995	Verplichte mestboekhouding
	Invoering fosfaatrechten met korting van 30% die later is teruggedraaid
1997	Omzetting fosfaatrechten naar varkensrechten met een korting van 10%
1998	Herstructureringswet varkenshouderij
2001	Procedure loopt voor het landinrichtingsplan buitengebied "De Leije"
200?	Toekomst: invoering welzijnswet dieren

Daarnaast kreeg de landbouw de laatste vijftientig jaar steeds meer te maken met zich wijzigende visies en standpunten op het landelijk buitengebied. Denk daarbij aan de inzichten van de Brabantse Milieu Federatie, Vereniging tot Natuurbehoud, Stichting Natuur en Milieu, Brabants Landschap enzovoort.

De Waterschappen ondergingen ook een gedaanteverandering. Vanouds waren de besturen samengesteld uit eigenaren-gebruikers van landbouwgronden. De boereninvloed was dus groot. Het waterschap had aanvankelijk als hoofdtaak om de waterafvoer te regelen. Thans is het takenpakket uitgebreid en moeten alle disciplines uit de maatschappij in het bestuur zijn vertegenwoordigd. Naast waterafvoer hebben zij nu ook de zorg voor kwalitatief goed oppervlaktewater. Het schap kan eisen stellen aan de lozing van afvalwater en wateronttrekking voor de landbouw. De invloed van de landbouw is hierin voortaan beperkt.

De toekomst

In 2000 kwam het Ministerie van Landbouw in overleg met het landbouwbedrijfsleven met de eerste opkoopregeling van fosfaatrechten die gepaard ging met een sloopregeling van stallen. Bij de financiering hiervan betrof men de provinciale besturen. In Udenhout maakte een viertal bedrijven van deze regeling gebruik om te stoppen. In oktober 2001 werd een tweede opkoopregeling opengesteld. Er zijn weer veel aanmeldingen voor gedaan. Bij de uitgifte van dit boek is nog niet duidelijk hoeveel boeren er daadwerkelijk gebruik van kunnen maken.

Nu in 2002 zijn er in Udenhout en Biezenmortel nog 28 koeienboeren en 22 volwaardige varkensbedrijven. Gevraagd naar de toekomst geven de geïnterviewden aan, dat zij verwachten dat het aantal koeienboeren over tien jaren in Udenhout en Biezenmortel is gedaald tot een tiental. Ook in de varkenssector zijn de vooruitzichten niet rooskleurig. In 2008 gaat de welzijnswet voor dieren volledig gelden. De investeringen die nodig zijn om daaraan te voldoen, zullen vele varkenshouders doen besluiten om te stoppen. Buitenlands varkensvlees zal dan goedkoper op de Nederlandse markt gebracht kunnen worden dan Nederlands varkensvlees. Men verwacht dat maar de helft van de varkensboeren in Udenhout verder kan na 2008.

Overzicht

Onderstaand een overzicht van de omvang van de veranderingen in de veestapel die hebben plaats gevonden in Udenhout.

	1950	1960	1970	1977	1980	1990	2002
Aantal rundveebedrijven	256	222	188		121		30
Aantal runderen	2462	3912	5961	6964	8044	7217	
Gemiddeld	9,6	17,6	31,7		66,5		
Aantal varkensbedrijven	378	258	170		121		22
Aantal varkens	2493	7263	24493	21.864	48083	30099	
Gemiddeld	6,6	28,2	144,1		397		
Aantal pluimveebedrijven	341	299	70		15		4
Aantal pluimvee	32205	58401	153563	134718	242695		
Gemiddeld	94	195	2194		16180		

Nieuwe uitdagingen

Uit de animo voor de opkoopregelingen blijkt, dat vele boeren zich oriënteren op de toekomst. Een aantal van hen zien de ontwikkelingen in de landbouw niet als een bedreiging, maar als een kans en zoeken een uitdaging in een nieuwe richting. Ook in Udenhout zijn er vele boeren die met iets nieuws zijn begonnen, soms als nevenbedrijf maar vaak ook als hoofdactiviteit. In de afgelopen 25 jaren zijn in Udenhout een kleine 30 boeren gedeeltelijk of geheel omgeschakeld naar een nieuwe activiteit. Daaronder zijn boomkwekerijen, biologische landbouwbedrijven waaronder een melkgeitenhouderij, kaasmakerijen, boerderijwinkels, minicampings, vleesveebedrijven, paardenpensions, een schapenhouderij, een champignonbedrijf, een graszodenkwekerij, een forellenkwekerij, een zorgboerderij en een hondenkennel. Ook zijn enkele boeren een hoveniersbedrijf als nevenbedrijf begonnen. Hieruit blijkt, dat boeren als echte ondernemers blijven zoeken naar nieuwe mogelijkheden.

Biologische landbouw

Sommige jonge boeren kozen een nieuwe richting, omdat het oude bedrijf onvoldoende mogelijkheden bood. Anderen kozen uit overtuiging voor de biologische landbouw. Zij zagen, dat het niet door kon gaan met steeds meer van hetzelfde, terwijl de markt daar geen behoefte aan had. Mede bepalend was daarbij ook de extra zorg die deze boeren voelden voor de natuur, de omgeving en het welbehagen van het vee.

Het was een grote omschakeling. Ik heb er veel over nagedacht. Ik was ervan overtuigd, dat het niet door kon gaan zoals het al 30 jaar na de oorlog was gegaan met alleen aandacht voor kwantiteit. Er bestond nauwelijks aandacht voor de schadelijke neveneffecten van de landbouw. Er was een grote verschraling. In een weiland bevond zich voort één soort gras zonder kruiden. Terwijl daarvoor honderden jaren was geboerd zonder de natuur schade toe te brengen. Mijn conclusie was dat we terug moesten naar de oorsprong. Mijn vader zei wel : “gaode gij de klok terugzetten?”.

In 1973 begon Piet van der Meijden met zijn kaasmakerij “De Zwaluw”. Vanaf 1983 werkte hij op biologische grondslag. Hij en zijn vrouw Joke waren pioniers op dat gebied. Hij had ook contacten met de Kleine Aarde in Boxtel. Deze instelling was een autoriteit op het gebied van alternatieve landbouw, die timmerde aan de alternatieve en biologische weg met praktijkproeven, lezingen en publicaties.

De biologische landbouw vraagt om een totaal andere aanpak. De kringloopgedachte moet zo dicht mogelijk benaderd worden. Men richt zich erop, dat de landbouw eeuwigdurend moet zijn dus zonder schadelijke neveneffecten voor de natuur. *In de traditionele landbouw ging het erover hoeveel ton drijfmest per ha de snijmaïs kon verdragen. In de biologische landbouw is de vraag met hoe weinig mest kan ik een goede mineralenvoorziening in de grond krijgen om nog een goede oogst te krijgen. Vooral in het begin liepen we tegen allerlei problemen aan. Er waren geen goede rassen te krijgen. Er was behoefte aan rassen die ziekteresistent waren. De rassen die wel te krijgen waren, hadden behoefte aan zware bemesting.* Inmiddels is er al veel geleerd door ervaring en door uitwisseling van kennis binnen studieclubs. De Rijkslandbouwvoorlichting speelt hierop in, want inmiddels hebben zij ook in deze regio een eigen biologische voorlichter. *In het begin heb ik nogal eens aan mijn vader gevraagd hoe men vroeger iets deed. Ik kon daar veel van leren. Wij werken nu ook met mechanische onkruidbestrijding en doen voortdurend aan teeltwisseling.*

Biologische landbouw verschilt van de traditionele landbouw op de volgende punten:

Geen bestrijdingsmiddelen, geen kunstmest, biologische veevoerders, beperkt krachtvoer, weidegang verplicht en voldoende stalruimte waarin ook voldoende ventilatie is. De opbrengst van de biologische landbouw is per ha minder en de kostprijs daardoor natuurlijk hoger. De biologische boeren hebben zich ook vanaf het begin zelf moeten bekommeren om de afzetmarkt. Dat is anders dan in de traditionele landbouw, waarvoor de afzetkanalen traditioneel waren bepaald. Anderen houden zich daar met de afzet bezig. De biologische boeren moeten het vooral hebben van afzet via natuurwinkels. Mensen die daar kopen zijn bereid meer te betalen voor de biologische producten. In de supermarkten winnen de biologische producten de laatste jaren terrein.

Sinds 24 augustus 2000 is er een Europese richtlijn, waarin bepaald is waaraan biologische boeren moeten voldoen. Daarvóór waren er landelijke richtlijnen. De Stichting Controle Alternatieve Landbouw (SKAL) controleert regelmatig of de biologische boeren ook werken volgens die richtlijnen. Voldoen zij daaraan, dan ontvangen ze een certificaat en kunnen dan als biologisch bedrijf leveren.

Aanvankelijk stonden de traditionele boeren nogal sceptisch tegenover de biologische landbouw. *Een studente van Wageningen deed als afstudeerscriptie een onderzoek naar de houding van de traditionele boeren in Udenhout tegenover de biologische boeren. Zij ondervroeg daarvoor 12 traditionele boeren. De uitkomst was, dat er enkelen waren die er erg negatief tegenover stonden. Zij gaven als antwoord dat de biologische landbouw geen kans van slagen had, omdat het onkruid veel te hoog zou komen te staan en omdat de koeien geen melk meer zouden geven. Zij voorspelden, dat de biologische boeren niet te eten zouden hebben en failliet zouden gaan. Anderen waren meer afwachtend en er waren er ook enkelen die voor de biologische landbouw een markt zagen naast de traditionele landbouw. Tot slot waren er enkele die zeiden: “een omschakeling is gewaagd en het getuigt van durf”.*

Inmiddels heeft de biologische landbouw zich een plaats verworven. Het is zelfs zo, dat er al kennis vanuit de biologische overgenomen wordt in de traditionele landbouw. *De biologische landbouw is op bepaalde gebieden trendsetter voor de gangbare landbouw geworden.* Bijvoorbeeld in grasland komen weer steeds meer grassoorten in grasmengsels voor en er zit ook weer klaver in. *Er is veel belangstelling voor ons biologisch bedrijf, want in de topjaren kwamen er wel 70 excursies op een*

jaar. Aan mensen die uit Oosteuropese landen en ontwikkelingslanden komen, is het moeilijk uit te leggen waarom wij deze weg kiezen, want zij zitten nog in een andere ontwikkelingsfase van de landbouw. Toch kunnen zij hiervan ook leren namelijk dat aandacht voor de omgeving ook belangrijk is en dat kwantiteit alleen niet zaligmakend is.

Melkgeitenhouderij

Sinds vijf jaar is er een biologische melkgeitenhouderij gevestigd in Biezenmortel.

Mijn vrouw en ik hadden tien jaar geleden de boerderij van mijn ouders overgenomen. Het was een traditioneel bedrijf op de zandgrond met koeien en zeugen. Na vier jaar moesten wij een keuze doen. Het bedrijf zat door de regelgeving min of meer op slot. De zeugen waren niet mijn liefhebberij en een uitbreiding in de melkkoeien vergde een grote investering. Wij zijn toen hier en daar eens gaan kijken en toen we op een geitenbedrijf kwamen, waren we eigenlijk direct verkocht. We besloten binnen een paar maanden om met melkgeiten te beginnen en wel op biologische basis. De keuze voor biologisch kwam mede, omdat er op dat moment een ledenstop was bij Almathea. Die ledenstop was er, omdat het aantal geitenhouders sneller groeide dan de afzetmogelijkheden. Ik kwam toen in contact met een biologische geitenhouder uit Alphen die zelf ook kaas produceerde. Ik kon daar melk leveren en toen konden we omschakelen. Alles van het oude bedrijf werd verkocht en we begonnen helemaal opnieuw. Inmiddels hebben we bijna 600 melkgeiten en we kunnen nog wat verder uitbreiden.

Bij zo'n omschakeling komt heel wat kijken. Naast verbouwingen en aanpassingen moet de boer ook nieuwe kennis opdoen. Vooral de studieclub van biologische melkgeitenhouders was daarbij van grote betekenis. Momenteel is men in deze studieclub bezig met het opzetten van een ketenplan. Daar moeten dan alle schakels in de keten aan meedoen, zodat de kwaliteit van het begin tot het eind van de keten gewaarborgd is. Op meer plaatsen in de landbouw is men daar trouwens mee bezig. *Van de omschakeling hebben wij geen spijt. Dit bedrijf past wel in zijn omgeving. Het is ook een mooi gezicht als de kudde in het voorjaar weer buiten gaat. Het zijn echte kuddedieren, ze zijn dan wel enkele dagen bezig om de rangorde weer te bepalen.*

Geiten zijn geen koeien. Bij geiten werkt KI nog niet goed. Geiten hebben wat stress nodig en als de bok achter de geiten kan jagen dan worden ze makkelijker rits. Bovendien werkt de reuk daarin mee, de geiten reageren op de bok en op elkaar. De bok heeft het er in bepaalde periodes erg druk mee. Wij hadden de KVO eens op bezoek en die vrouwen stonden wat te gniffelen en verwonderde zich erover dat de bok zo rustig lag met zo'n grote kudde geiten om zich heen. De oorzaak daarvan was dat het net in zijn toptijd was en op een bepaald moment is hij helemaal afgebrand en uitgeblust.

Boomkwekerij

In Udenhout en Biezenmortel zijn er de laatste vijftientig jaar een tiental bedrijven bijgekomen die boomkwekerij als hoofdactiviteit hebben. Boomkwekerij Udenhout is al verschillende generaties bezig. Daarnaast zijn er nog enkele bedrijfjes die als nevenactiviteit op enkele percelen boomkwekerijgewassen telen.

Mijn vader had een klein gemengd landbouwbedrijf. Midden jaren zeventig was hij bij Harrie van Iersel, de boomkweker, gaan werken om wat bij te verdienen. Hij stierf jong en ik was toen pas 17 jaar. Ik was thuis de oudste en ik werd er al vroeg voor gezet. Ik volgde de Middelbare Agrarische School in Breda en deed daar de richting boomteelt. 's Zaterdags had ik een bijbaantje bij boomkwekerij Moonen aan de Heusdensebaan. In 1985 ben ik begonnen met het opzetten van een eigen boomkwekerij. Ik had toen 3 ha in gebruik en een breed assortiment bomen, heesters, vaste planten en coniferen. In 1996 is het bedrijf omgegooid en zijn we begonnen onder glas om per ha meer te kunnen produceren. Inmiddels hebben we 1,2 ha glas. Hiermee kunnen we nu zowel binnen als buiten kweken. We hebben ons nu gespecialiseerd in heesters. Door die specialisatie kun je een bepaald volume naar je toe trekken en dan weten ze je ook te vinden voor bepaalde planten. Alles is nu pot- en containerteelt en dan op doek. Wij hebben ook aandacht voor de natuur want al het water dat op ons bedrijf gebruikt wordt, wordt gerecycled. We passen geïntegreerde bestrijding toe en de basis is biologisch. De potgrond die aangeleverd wordt is al voorzien van langzaamwerkende mest. Sinds midden jaren negentig is er ook handel bijgekomen. Dat was meer bij toeval. Wij hadden een

agent op drie landen en soms had die een tekort. Dan kochten wij voor hem aan en zo is dat begonnen. Wij leveren nu in Engeland, Ierland en Scandinavië. Inmiddels komt 65% van onze omzet uit de handel. Wij kweken voor de institutionele markt en een beetje voor de veiling, dus niet voor particulieren. Wij werken met een éénjarige cyclus. Wij moeten een jaar van te voren weten welke planten moeten worden opgezet. Om dat te kunnen, moeten we de markt anderhalf jaar van te voren in kunnen schatten.

Op de vraag of hij zich nog een boer voelt zegt hij nee. *Ik zit tegenwoordig de hele dag op het kantoor. Maar wij zijn net als boeren ook bezig met grond en gewassen. Ik ben wel lid van de ZLTO en zit dus wel in dezelfde vakorganisatie als de boeren.* Sommige regels waar boeren mee te maken hebben, gelden ook voor boomkwekers. Er mogen bijvoorbeeld geen kassen meer worden bijgezet in Udenhout. In het kader van het streekplan van de provincie worden kassen geconcentreerd in bepaalde gebieden in Brabant en Udenhout hoort daar niet bij.

Ecologisch composteren

In Biezenmortel ligt, verscholen achter hoge geluidswallen, het bedrijf “Van Iersel Compost”. Dat bedrijf produceert op ecologische wijze groencompost uit houtsnippers en andere organische afvalstoffen. Het is een moderne bereidingswijze van een bodemverbeteraar. Het productieproces is enigszins afgekeken van de mestproductie, zoals die tot in het begin van de 20e eeuw in de oude potstallen op de boerderijen van Udenhout en Biezenmortel plaatsvond. Vroeger stond op de boerderij het vee in de potstal temidden van hun uitscheidingsproducten. De boer produceerde daar de mest om zijn akkers te kunnen bemesten. De boeren vulden de koeienmest steeds aan met stro, afgemaaide heide, heidezoden en allerlei ander organisch materiaal. In het voorjaar haalde men de potstal leeg, waarbij de mest naar het land werd gereden en op hoopjes gestort. Daarna brak men de mest en ploegde deze onder. Tot dat moment was er nauwelijks afbraak van het organisch materiaal, vanwege het gebrek aan zuurstof. Zodra de mest op het land was ondergewerkt, trad voldoende zuurstof toe en konden de aanwezige micro-organismen in de bodem beginnen met de afbraak van de organische stof. De uitscheidingsproducten van de micro-organismen zijn de voor plant en dier toegankelijke voedingsstoffen. De zogenaamde instabiele humus komt niet tot afbraak. Dat had tot gevolg dat in onze streken in de loop der eeuwen bolle akkers met een dik humusdek zijn ontstaan. Een gelijksoortig effect is op versnelde wijze te bereiken met groencompost. Groencompost wordt in Biezenmortel geproduceerd uit allerlei soorten groenafval, voornamelijk houtgewas en bermgras. Uit dit groenafval wordt in ongeveer drie maanden tijd groencompost geproduceerd. Humusrijke grond heeft de eigenschap bepaalde anorganische stoffen te binden en deze later af te geven aan planten. Tevens ontstaat daarin een betere waterhuishouding. Deze combinatie is een ideale voedingsbodem voor landbouwgewassen, tuinplanten en houtopstanden.

Duinboeren

In 1992 nam de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij een ingrijpende beslissing. Hij verleende aan de Loonse en Drunense Duinen en enkele omliggende natuurgebieden de status van ‘Nationaal Park in oprichting’. Landbouw en natuur hebben dan al de nodige strijd achter de rug over de precieze begrenzing van de Ecologische Hoofdstructuur, het netwerk van natuurgebieden in onder andere de provincie Noord-Brabant. Bij de presentatie van het Nationaal Park bleek, dat er ook mogelijk sprake is van een buffer rondom deze Ecologische Hoofdstructuur. In die bufferzone moeten maatregelen gaan gelden die het Nationaal Park beschermen. Kortom, de landbouw rond de Loonse en Drunense Duinen krijgt te maken met verregaande beperkingen. Hoewel er nog veel vragen waren, leek één ding zeker: geen boer in het gebied zal zijn bedrijf nog op dezelfde wijze kunnen uitoefenen. Deze boeren moeten naar nieuwe wegen zoeken.

In juni 1992 richtten een aantal boeren het Overlegplatform Duinboeren op. Het doel van het Overlegplatform is het verbeteren van het economisch perspectief van de agrariërs met respect voor omgeving, natuur en landschap. Er is vanaf het begin een sterke band met de NCB.

Vertegenwoordigers van de NCB-afdelingen waren vóór 1992 al verschillende keren bij elkaar geweest om de komst van het Nationaal Park te bespreken. In 1995 werden de Duinboeren officieel

een stichting. De vier afdelingen van de NCB in het gebied zijn vertegenwoordigd in het bestuur van de Duinboeren. De overige drie bestuursleden zijn agrariërs uit het gebied zonder formele binding met de NCB. Het bestuur stelde in datzelfde jaar een projectcoördinator aan voor ondersteuning van het bestuur.

Het Overlegplatform Duinboeren heeft de komst van het Nationaal Park Loonse en Drunense Duinen nooit ter discussie gesteld. De Duinboeren behartigen zelfs de belangen van de agrarische sector in het Overlegorgaan van het Nationaal Park Loonse en Drunense Duinen. Daardoor hebben zij met succes de beperkende bufferzone rond het Nationaal Park grotendeels kunnen voorkomen. In plaats van zich af te zetten tegen de komst van het Nationaal Park proberen de Duinboeren van de mogelijke bedreiging een kans te maken.

Niet alle boeren konden leven met de komst van het Nationaal Park. Enkelen besloten het bedrijf te beëindigen of te verplaatsen. Veel van de boeren die hebben besloten te blijven, hebben hun bedrijfsvoering aan de veranderende omstandigheden aangepast. In het begin waren er zo'n 100 mensen die deelnemen aan activiteiten van de Duinboeren. Anno 2002 heeft het Overlegplatform bijna 200 leden. Dit is ruim tweederde van het aantal agrariërs in het gebied. Momenteel werken er op het kantoor van de Duinboeren vier betaalde krachten die de activiteiten begeleiden en het bestuur ondersteunen.

Het werkgebied van de Duinboeren waren aanvankelijk de gemeenten rond de Loonse en Drunense Duinen: Helvoirt, Udenhout en gedeelten van de gemeenten Drunen en Loon op Zand. Later werd het gebied uitgebreid met Tilburg Noordoost en een deel van de gemeente Vlijmen. Uitgangspunt blijft wel, dat boeren een band moeten hebben met het Nationaal Park: "ze moeten zand tussen de tenen hebben".

Vanaf het begin probeert het Overlegplatform Duinboeren woorden om te zetten in concrete daden. Uitgangspunt zijn steeds geweest de wensen en ideeën van de boeren in het gebied. Zo zijn er projecten opgezet rond kavelruil om de verkaveling van de landbouwbedrijven te verbeteren en tegelijkertijd de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur te versnellen. Ook voert het Overlegplatform projecten uit om verdroging van het gebied tegen te gaan, om het mineralenoverschot te verminderen door gericht te bemesten en om het bestrijdingsmiddelengebruik terug te brengen. Dit zijn projecten die primair zijn gericht op de agrarische bedrijfsvoering. In 2000 begint een groot project (PANFA) dat de boeren in het gebied begeleidt bij het halen van de steeds strengere milieunormen op het gebied van mest en mineralen.

Daarnaast worden er steeds meer projecten uitgevoerd die andere functies van de landbouw in het gebied stimuleren, zoals agrarisch natuur- en landschapsbeheer, recreatie en toerisme. Veertien bedrijven in het gebied die agrarische activiteiten combineren met een of andere vorm van recreatie op de boerderij, verenigden zich in het netwerk 'Goed bekeken, bij de Duinboeren achterom'. Zij doen de promotie gezamenlijk. Dit zijn onder andere bedrijven met minicampings of met logies en ontbijt, bedrijven die excursies verzorgen voor groepen recreanten en toeristen en bedrijven die producten uit de streek verkopen. In 2001 onthulde Commissaris van de Koningin, Houben, het label 'Brabants Streekproduct van de Duinboeren'. De producenten die aan huisverkoop doen, hebben zich verenigd onder dit label en afspraken gemaakt over gezamenlijke afzet en promotie. Op twee locaties - in Helvoirt en Drunen - zijn streekwinkels opgericht die het hele assortiment aan streekproducten verkopen.

De ontwikkelingen in de landbouw zullen de komende jaren snel gaan. Er staat een ingrijpende reconstructie van het platteland voor de deur, de milieunormen van de overheid worden strenger, de concurrentie binnen de Europese landbouw neemt toe. Het Overlegplatform Duinboeren blijft zoeken naar nieuwe wegen om het economisch perspectief van de landbouw te versterken en tegelijkertijd oog te hebben voor de omgeving. Een sterke en rendabele agrarische sector is belangrijk voor de toekomst van het platteland. De uitdaging daarbij is, dat boeren naast het telen van agrarische producten van hoge kwaliteit, ook een inkomen krijgen uit de andere diensten, zoals agrarisch natuur

en landschapsbeheer, recreatie en toerisme, zorgverlening, waterbeheer en levering van duurzame energie.

Het gezin in de tachtiger jaren

Het agrarisch bedrijf werd een echte onderneming. Het agrarisch gezin staat midden in de maatschappij. De verschillen tussen een agrarisch gezin en een gezin buiten de agrarische sector zijn minimaal geworden. Nog steeds voelen agrariërs in Udenhout en Biezenmortel zich verbonden met elkaar, vooral door de eigen organisaties zoals de Katholieke Vrouwen Organisatie, de Katholieke Plattelands Jongeren en de Stichting Isidorus.

DEEL B

De Boerenstand

Kees van Kempen, Piet Naalden en Annie van Roessel-Kolen

B.1. De Boerenbond

B.2. De Boerinnenbond (Katholieke Vrouwen Organisatie KVO)

B.3. De Jonge Boerenstand (Katholieke Plattelands Jongeren KPJ)

B.1. De Boerenbond

De Boerenbond was in de twintigste eeuw de standsorganisatie van de boeren, waarin zij zich verenigden om hun belangen gezamenlijk te behartigen. Deze belangenorganisatie werd opgericht op 9 december 1902.

De Boerenbond van Berkel-Enschot

In 1896 kwam onder leiding van burgemeester Brenders van Berkel-Enschot de oprichting van de Boerenbond van Berkel-Enschot tot stand. Op dat moment miste Udenhout een bezielende voorman om de belangen van de boeren op te pakken. Burgemeester van Iersel was oud, pastoor van de Wal was druk doende met het bouwen van een jongensschool en kasteelheer Le Mire was op dat moment vooral cultureel betrokken bij de gemeenschap. Pater van den Elsen zocht vaak deze voorlieden op om plaatselijke Boerenbonden op te richten. Het zat er kennelijk niet in, dat er snel een Boerenbond in Udenhout zou komen en daarom sloten vele Udenhoutse boeren zich aan bij de Boerenbond van Berkel-Enschot. In het jubileumboek van de Boerenbond Berkel-Enschot van 1996 kunnen we lezen: “Maandelijks togen veel boeren van Udenhout naar Berkel om daar gezamenlijk de meest op de voorgrond tredende belangen te bespreken”. Er waren ook vier Udenhoutse boeren lid van het bestuur van de Berkelse bond, namelijk Kobus van Roessel, Hannes Willems, Willem Verhoeven en Martien van Rooij. Een van de eerste activiteiten was de aanvoer van Amerikaanse lijnkoek. Dat kwam aan op het station van Udenhout, waar de goederentreinen konden rangeren. De Amerikaanse lijnkoek werd afgereden van het spoor naar de Kuil waar bij Hannes Willems een koekbreker was opgesteld; een paard dreef, lopende in een manege, de koekbreker aan. De gebroken koek was algemeen bekend onder de naam “klötjes”. In 1902 werden op deze wijze 22 wagons of 220.000 kg omgezet.

De Udenhoutse boeren zien in Berkel de voordelen van georganiseerde belangenbehartiging. Het eerste wapenfeit voor de Udenhoutse boeren is niet het oprichten van een eigen Boerenbond. De eerste actie was het oprichten van een eigen Boerenleenbank om kredieten te kunnen verstrekken voor financiering van hun bedrijven en voor het beleggen van hun vermogen. Dat gebeurde op 3 december 1899. Niet op *törp*, maar bij Kobus van Roessel in zijn boerderij in den Berkhoek. Zonder burgemeester, zonder pastoor, zonder notabelen uit het dorp, maar wel met twaalf zeer gemotiveerde boeren en in aanwezigheid van de witheer pater Gerlacus van den Elsen.

De Udenhoutse boeren van het eerste uur waren:

- Kobus of Kubke van Roessel (1854-1932) uit den Berkhoek, eerst vice-voorzitter naast burgemeester van Heeswijk en daarna tot 1928 voorzitter van de Boerenbond;
- Jan van Joosje Verhoeven (1864-1909) uit de Kuil;
- Martien van Rooij (1860-1925) uit “den Duin”;
- Joost van Heine Bertens (1849-1931) uit den Biezenmortel;
- Janus Schapendonk (1857-1917), in de volksmond Janus Boerkes;
- Hannes Willems (1866-1929) uit de Kuil, kassier van de Boerenleenbank;
- Willem Verhoeven (1868-1949) uit den Berkhoek;
- Jan Martens (1853-1925) uit de Bus aan de Gommelsestraat;
- Jan van Gorkum (1864-1908) uit de Loonse Molenstraat;
- Jan Verhoeven (1845-1911) uit de Houtsestraat;
- Kees van Rooij (1845-1930) uit den Brand;
- Tinus Heijmans (1870-1948) uit de Groenstraat, jarenlang lid van het kerkbestuur.

De oprichting van de Udenhoutse Boerenbond

In 1900 legde burgemeester van Iersel zijn ambt om gezondheidsredenen neer. De nog jonge zeer energieke Henricus van Heeswijk volgde hem op. Hij bleek een man van de wereld te zijn. Hij zou zich in de loop der jaren ontplooiën als lid van Gedeputeerde Staten. Eerder al was hij lid van de Raad

van Advies van de Centrale Boerenleenbank, waar hij pater van den Elsen ontmoette, en later voorzitter van de Raad van Bestuur van de Bossche Bank. Burgemeester van Heeswijk nam zijn verantwoordelijkheid en ontpopte zich in Udenhout als een boerenvoorman.

Op de jaarvergadering van de Boerenleenbank van 1902 besloten de aanwezige boeren om een eigen Boerenbond Udenhout op te richten, afgescheiden van de Boerenbond Berkel-Enschot. Burgemeester van Heeswijk zou de eerste voorzitter worden.

Antoon van den Bersselaar, secretaris/zaakvoerder schreef 50 jaren later (in 1952):

“Zoals wij in het begin al hebben opgemerkt was Udenhout aangesloten bij de Boerenbond van Berkel. Burgemeester van Heeswijk, die toen nog in Vught woonde, had reeds getoond een echte boerenvriend te zijn en hij was hier nog maar pas als burgemeester woonachtig of hij nam al contact op met voormannen van de boerenbeweging, die hij op de vergaderingen in Eindhoven, waar hij lid was van de Raad van Toezicht der Centrale Boerenleenbank, ontmoette. Onder deze was ook ons aller apostel Pater van den Elsen die destijds niet meer of minder dan inspecteur van de Centrale Bank was. Ook hier in Udenhout zocht burgemeester van Heeswijk contacten met enkele boerenvoormannen en hij wist het zover te brengen, dat op 9 december 1902 de boerenvoormannen bijeen kwamen om met Pater van den Elsen en de burgemeester te komen tot de oprichting van een Boerenbond als een zelfstandige afdeling van de NCB. Wij kunnen ons voorstellen dat zo'n overgang wel degelijk was overwogen en dat de besprekingen wel geruime tijd in beslag zullen hebben genomen, maar feit is, dat vóór men uiteenging de Boerenbond van Udenhout, in principe was opgericht.”

De verslagen en verhalen spreken elkaar tegen waar de oprichtingsbijeenkomst is gehouden. Sommige bronnen vermelden de Pauluszaal, maar die is pas in 1903 gebouwd en op 31 januari 1904 ingezegend. Het moet op 9 december 1902 dus opnieuw de boerderij van Kobus van Roessel in den Berkhoek zijn geweest, waar de pioniers bijeenkwamen.

Op de eerste algemene vergadering van de Boerenbond, gehouden op 12 januari 1904, sloten zich maar liefst 214 boeren uit Udenhout en Biezenmortel aan. Vier maanden later telde de bond 269 leden. In die periode waren er in Udenhout en Biezenmortel 180 volwaardige landbouwbedrijven, waarvan de helft in pacht. Ook kleine boeren, landarbeiders en burgers met een enkele koe of geit sloten zich aan bij de Boerenbond.

Het doel is belangenbehartiging van de Boerenstand

In het eerste notulenboek van de Boerenbond met verslagen over de algemene vergaderingen staan volledig handgeschreven de statuten. De statuten tellen 33 artikelen. We vermelden hier de eerste vier artikelen om een beeld te geven van wat de oprichters voor ogen stond.

Artikel 1

De vereeniging draagt de naam van Boerenbond. Zij is gevestigd in de gemeente Udenhout, en strekt haar werkkring uit over deze gehele gemeente. Zij is aangegaan voor de tijd van 29 jaren, te rekenen vanaf de dag van oprichting, zijnde 9 december 1902.

Artikel 2

Haar doel is de zedelijke en stoffelijke belangen van den boerenstand te bevorderen, welk doel zij tracht te bereiken:

- 1 door lid te zijn van den Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond, en zo veel mogelijk aan zijn instellingen deel te nemen;*
- 2 door het gezamenlijk aankopen voor de leden van landbouwbenodigdheden;*
- 3 door het verbeteren van den veestapel en wat tot het landbouwbedrijf behoort;*
- 4 door het oprichten en steunen van verenigingen tot het verzekeren van de leden en hun goederen;*
- 5 door het bestrijden van woeker, het stichten en steunen van leenbanken;*
- 6 door het verbeteren van sociale misstanden en het bestrijden van slechte gewoonten;*

- 7 door strijdige belangen te verzoenen, processen te voorkomen, vrede en eendracht te bevorderen.;
- 8 door hulp te bieden aan noodlijdenden en onschuldig vervolgd boeren, vooral aan weduwen en wezen;
- 9 door het verbreiden van voor den boerenstand nuttige kennis;
- 10 door het begunstigen, het stichten of steunen van andere verenigingen, welke den landbouwer of zijn bedrijf ten goede komen.

Artikel 3

Er zijn werkende leden, ereleden en contribuerende leden.

Artikel 4

Om werkend lid te kunnen zijn, wordt vereist:

- 1 dat men in de Christelijke geest God, huisgezin en eigendom erkent en eerbiedigt;
- 2 dat men geen ergerlijk leven leidt;
- 3 dat men minstens een hectare bouwland of een halven hectare tuingrond in bezit, gebruik of beheer heeft, ofwel minstens een melkkoe of zoveel weide bezit als voor het onderhoud daarvan nodig is;
- 4 dat men meerderjarig is of hoofd van een gezin;
- 5 dat men in den kring woont aangeduid in artikel 1;
- 6 dat men geen bedrijf uitoefent waardoor de algemene belangen der boeren worden benadeeld;
- 7 dat men Rooms Katholiek is en zijn godsdienstplichten waarneemt.

De eerste voorzitter, burgemeester van Heeswijk

Het is boeiend vast te stellen, dat burgemeester van Heeswijk in het notulenboek nimmer een handtekening heeft gezet op de daarvoor bestemde plaats onder de verslagen van de vergadering van het bestuur en van de algemene vergaderingen. In de praktijk zal burgemeester van Heeswijk niet zo vaak bij vergaderingen aanwezig zijn geweest en indien hij aanwezig was het voorzitterschap hebben overgelaten aan Kobus van Roessel. De notulen zwijgen erover wie de vergaderingen voorzat. In 1908 schrijft de burgemeester: *Beter successievelijk als voorzitter voor alles bedanken en als Burgemeester geen werkzaam aandeel hebben. Het bestuur moet onderling functies verdelen en een andere voorzitter maken. Als Burgemeester past mij het Eerevoorzitterschap beter. Bovendien heb ik absoluut niet de tijd om voldoende te vergaderen, een en ander te controleren, enz. Ik mag geen voorzitter blijven wanneer ik er niet meer aan doe, want de leden vertrouwen op mij.* Toon van den Bersselaar noemde vijftig jaar later deze notitie van de burgemeester *een mooie getuigenis van onbaatzuchtigheid*. Het zou nog tot 1918 duren, voordat hij werkelijk de voorzittershamer zou neerleggen en zou worden benoemd tot ere-voorzitter.

Een lange rij verdiensten

De Boerenbond was er om de belangen van de boeren in Udenhout en Biezenmortel te behartigen. En dat is op grote schaal gebeurd. We gaan in vogelvlucht door de tijd.

1903-1910

De Boerenbond ontplooidde in de eerste jaren vele activiteiten. Zo kwam er in 1903 een brandverzekering, veeverzekering, hagelverzekering, enzovoorts. Men benutte de jaarvergaderingen voor het overdragen van kennis. Ir. Huizenga, rijkslandbouwconsulent, hield op de algemene vergadering van 1904 een lezing over voeding van het vee. In Biezenmortel werd een proefveld aangelegd om ervaring op te doen met de bestrijding van knolvoet bij onder andere stoppelknollen en koolrapen en met de bestrijding van rogge-aaltje (ook wel reup genoemd).

De bouw van het Pakhuis in 1906 was een belangrijke gebeurtenis. Tot dan toe moest iedere keer als er een vooraf bestelde wagon met veevoer aankwam, de wagon worden gelost en moesten de boeren het veevoer meteen afhalen en contant betalen. In 1904 gebeurde dat 38 keer op deze manier. Na de bouw van het Pakhuis werden de goederen eerst daarheen vervoerd en de leden konden al dan niet

direct hun goederen daar afhalen. Wat overbleef, konden andere leden alsnog kopen. Op het Pakhuis werkten naast de zaakvoerder drie medewerkers, namelijk de boekhouder Martien van Rooij en de arbeiders Jan Kroot en Hannes Kuipers. De boekhouder verdiende 3 gulden per week, de arbeiders f.1,10 per dag. In 1907 plaatste de Boerenbond een beeld van de heilige Isidorus in de gevel van het Pakhuis. Het ledental van de Boerenbond groeide naar 320, waarmee Udenhout de op drie na grootste Boerenbond van Noord-Brabant werd. Men stimuleerde het gebruik van kunstmest in sterke mate. In 1910 kocht men een vaandel voor de prijs van f.126,50.

1911-1920

Het aantal initiatieven nam gestaag toe. Men zette f.100,- opzij voor de eerste kosten van een stoomzuivelfabriek. Men gaf een subsidie aan de Landbouwwinterschool in Boxtel. De Boerenbond abonneerde zich op het blaadje "Rust Roest", geschreven en uitgegeven door pastoor Roes uit Deurne. In 1912 begon men met de aankoop van pootaardappelen. Er werden twee handzaaimachines aangekocht ten behoeve van de leden. In 1918 startte de Boerenbond een landbouwcursus en in 1920 een boerinnencursus.

Op 18 mei 1917 ging de nieuwe Boterfabriek in productie. Steeds waren er moeilijkheden in de totstandkoming van een coöperatieve zuivelbereiding totdat kapelaan Mooren in Udenhout kwam en als geestelijk adviseur aan de Boerenbond werd verbonden.

De Eerste Wereldoorlog liet diepe sporen na in Udenhout. Jonge boeren werden opgeroepen om het land te verdedigen en thuis moesten anderen (familieleden of burens) het werk overnemen. In de periode van de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918, diende het Pakhuis als opslagruimte van distributiegoederen voor het leger en ook voor inkwartiering van soldaten. Voor de daarvoor ontvangen gelden kocht de Boerenbond later een kettingegge, 2 zaaimachines, 2 cultivators en een veewagen voor verhuur aan de leden. Tijdens de oorlog, voor het laatst in 1918, eiste de overheid vee op ten behoeve van de voedselvoorziening. De maatregel stond bekend als "de opvordering van vee". In een extra algemene vergadering besloten de boeren mee te werken aan die overheidsmaatregel. Ook nam de Boerenbond en met name de kersverse zaakvoerder Graard Bergmans in 1919 initiatief tot de opvang van ondervoede Weense kinderen, om die hier bij pleegouders weer op krachten te laten komen. Secretaris Bergmans van de Boerenbond kreeg voor zijn activiteiten later de Zilveren Eremedaille van het Zwitserse Rode Kruis uitgereikt.

1921-1930

De NCB predikte in de jaren twintig een drie-eenheid, bestaande uit een goed boerenleven, het Rooms Katholieke geloof en het bijzondere karakter van de Brabantse cultuur. Er was in die jaren sprake van een katholieke opleving. In 1921 kaartte de geestelijk adviseur de problematiek aan van de steeds hogere pachtprizen. Het jaar 1922 was een slecht jaar voor de boeren. Het bestuur besloot om wekelijks een H. Mis te laten opdragen. De Boerenbond begon in 1923 met de verkoop van steenkolen. Een jaar later sloot de eivereniging zich aan bij de Eiermijn CRE te Roermond. In 1926 was er een grote mussenplaag. De Boerenbond subsidieerde het Wit Gele Kruis en droeg bij aan een standbeeld voor pater Gerlacus van de Elsen. In 1928 bouwde Huub van Doorne een korenloods en een constructieloods achter tegen de Boterfabriek aan. In dat jaar werd een zeven maanden durende landbouwhuishoudcursus gegeven in de Pauluszaal. Ook in 1928 is de Boerinnenbond opgericht met mevrouw Le Mire als presidente. Op de algemene vergadering besloten de boeren zich bezig te gaan houden met het collectief bestrijden van de runderhorzel, een soort grote vlieg die eieren legt op de huiden van runderen en paarden en waarvan de larven zich invreten in de huid en veel last en schade veroorzaken aan de veestapel. In 1930 kocht de Boerenbond voor het eerst een auto, een truck met aanhangwagen.

Op de algemene vergadering van 1920 en later op twee algemene vergaderingen in 1921 was er volop discussie en onrust in de Boerenbond. Het was blijkbaar zo erg, dat er via de geestelijk adviseurs sprekers naar de vergaderingen kwamen die opriepen tot samenwerking en die het belang van een

goed georganiseerde boerenstand benadrukten. Het draaide allemaal rondom een statutenwijziging op het gebied van aansprakelijkheid van de leden, die werd vastgesteld op 200 gulden per werkend lid. In 1922 volgde er een statutenwijziging bij de NCB, die de aansprakelijkheid van de afdelingen vaststelde op 25 gulden per lid, hetgeen vooral zwaar telde voor de kleine boeren en landarbeiders. Er was ook volop commotie in 1924 toen bleek dat een bestuurslid van de Boerenbond niet bij de Boerenbond inkocht, maar bij zijn zwager, die molenaar was in Helvoirt. Hij moest aftreden.

Een discussie over het oprichten van een waterschap riep minder emoties op, hoewel men met het eerste ontwerp niet akkoord ging. Men meende dat bij voldoende afwatering en ontginning in Udenhout vele nieuwe boerderijen zouden verrijzen.

In 1925 ontstond een conflict tussen de Boerenbond en de molenaars in het dorp, Teurlings en Coppens. Na enkele jaren van tariefsverhogingen door de molenaars was er wrevel bij de Boerenbond, met name over de afhankelijkheid van de molenaars. In 1925 nam de Boerenbond het besluit om zelf veel meer te vermalen en minder uit te besteden aan de molenaars. Vervolgens ging het niet meer zo goed met de molenaars, hetgeen leidde tot diverse conflicten, soms met tussenkomst van de molenaarsvereniging Sint Victor uit Tilburg en een enkele keer met tussenkomst van pastoor van Eijl. In 1935 nog werd vergeefs een beroep gedaan op de Boerenbond om niet zelf te malen, maar dat geheel uit te besteden aan de molenaars.

Het jaar 1927 was een jubileumjaar. De Boerenbond Udenhout vierde het 25 jarig bestaan. Dat vierde men met zeer veel trots en groots. Er was een prominent erecomité met burgemeester de Goeij, pastoor van Eijl, rector W. van Kessel hoofdadviseur van de NCB en de edelgrootachtbare W.J. Versteijnen lid van de Staten van Noord-Brabant. Het feestcomité bestond uit secretaris en zaakvoerder Graard Bergmans, kapelaan Verhagen en Frans van Roessel, de voorzitter van de Jonge Boerenstand. Het jubileum kreeg diverse feestelijke tintjes. Zo waren er maar liefst vijf leden al 25 jaar bestuurslid van de Boerenbond, te weten voorzitter Kobus van Roessel, Adrianus Vermeer, Petrus Verhoeven, Engelbert van Vught en Willem Verhoeven. Tot veler verrassing besloot pastoor van Eijl -vanwege dit jubileum- zelf geestelijk adviseur van de Boerenbond te worden. Tot dusver had hij dat overgelaten aan zijn kapelaans, omdat hijzelf wellicht van huis uit weinig affiniteit had met het wel en wee van de boeren.

1931-1940

Na de varkensfokvereniging volgde in 1931 de heroprichting van de fokvereniging voor rundvee. Gezamenlijk bepaalde men de fokrichting, en wel het roodbonte Maas-Rijn-IJssel-vee. Als eerste stier kocht men "Doel van Gassel" voor de prijs van f.700,-. In 1932 vroeg de burgemeester aandacht voor de vele branden in het dorp. In 1933, het dieptepunt van de crisisjaren, brandden op één nacht enkele boerderijen af in Udenhout en aangrenzende gemeenten. De beangstigde boeren organiseerden een vrijwillige nachtwacht. In 1933 startte de lagere Landbouwschool. In 1934 is de rijvereniging St.-Lambertus opgericht. Voortdurend organiseerde de Boerenbond lezingen over nieuwe ontwikkelingen zoals in 1935 over het ensileren (inkuilen) van voer en in 1936 over de coloradokever. In 1939 kocht de Boerenbond, tezamen met de afdelingen van Helvoirt, Haaren en Berkel-Enschot, voor het eerst een aardappelstomer. Aanvankelijk was dat geen succes, maar na 1945 nam het aardappelstomen een grote vlucht.

De crisisjaren waren al merkbaar op de jaarvergadering van 1932. Men verlaagde de lonen met 5%. In 1933 bracht de Landbouwcrisiswet onrust. De regering had importbeperkingen afgekondigd ten aanzien van grondstoffen en granen. Er waren in die jaren vele extra vergaderingen nodig met voorlichting over de werking van de Tarwewet, de Roggesteunwet, de Rundvee centrale, de tuinbouwteeltvergunningen, de toewijzing van biggenmerken, het kalverschetsen en de Denaturatiewet voor erwten. Dat het een slechte tijd was, bleek uit het feit, dat het Pakhuis vlees in blik distribueerde aan hulpbehoevende boeren.

In 1936 meldde de Boerenbond zich aan als lid van de Stichting CLO “De Schothorst” te Hoogland, een instituut van de gezamenlijke landbouworganisaties ter controle op grondstoffen en veevoeding. Het was in deze tijd, dat men nog voeders handmatig mengde door de grondstoffen op de grond te storten en ze daarna met de bats om te zetten. Het CLO-instituut nam op z'n tijd monsters om de kwaliteit te toetsen. Dat was nodig, omdat de eisen aan het veevoer steeds strenger werden. De Boerenbond Udenhout scoorde regelmatig in de hoogste kwaliteitscategorie.

Zaakvoerder Bergmans was een spil in de boerenorganisatie. Hij was namens het bestuur belast met de aan- en verkoop van goederen, voerde het secretariaat van verenigingen, trof voorbereidingen voor het stichten van onderafdelingen, ging te rade bij de NCB, regelde reglementen en statuten, leidde de onderwerpen in tijdens vergaderingen, etc. etc. Op jaarvergaderingen waren er altijd wel leden die kritische vragen stelden, want per slot van rekening was Bergmans een werknemer van de boeren. Vaak waren het vragen over de balans of de verlies- en winstrekening, soms over een investeringsplan, een enkele keer over een verzekering. Sommige leden wilden dan weten, hoeveel Bergmans voor al die werkzaamheden uitbetaald kreeg. Een keer staat in een verslag van een algemene vergadering te lezen dat een lid zich ergerde dat Graard Bergmans 's morgens eerst naar de H.Mis ging en pas daarna naar de Boerenbond. Twee keer botste het echt. In 1932 had Bergmans een aanbieding gekregen om directeur te worden van de Streekpakhuisen van de CHV te Tilburg. Bergmans koos ervoor beide functies naast elkaar uit te oefenen. In 1937 bleek een deel van de leden zich zorgen te maken over het feit, dat de zaakvoerder ambtenaar van de Coöperatieve Handelsonderneming te Veghel was geworden, waardoor bij sommigen de vrees ontstond, dat dit het begin was van de afbrokkeling van de zelfstandigheid van de Udenhoutse Boerenbond.

1941-1950

Precies op de dag dat in Nederland de Tweede Wereldoorlog uitbrak, 10 mei 1940, was zaakvoerder Graard Bergmans 25 jaar in dienst van de Boerenbond. Er was geen reden voor een feest. Het Pakhuis werd door de bezettende macht gesloten en verzegeld. Door bemiddeling van de heer Paul von der Stein kon men na tien dagen het magazijn weer openstellen. Om aan de greep van de Duitsers te ontkomen, werd de Gewestelijke Organisatie de NCB van binnenuit ontmanteld. Bestuurders en leden van plaatselijke boerenbonden gaven massaal gehoor aan het herderlijk schrijven van 14 september 1941 van de Aartsbisschop en de Bisschoppen in Nederland om het lidmaatschap van hun organisatie op te zeggen. Slechts op enkele plaatsen deed een kleine minderheid dit niet en gaf zo blijk van sympathie met de Landstand, een door de Duitsers goedgekeurde organisatie. Ondanks de leegloop van de NCB-afdelingen bleef het werk toch op een of andere manier via bijeenkomsten van onderafdelingen informeel en in alle stilte doorgaan. Van belang was natuurlijk, dat de economische activiteiten zoals de aan- en verkoopactiviteiten door konden draaien. Voor het oog van de wereld en de bezetter verbrak men de banden van alle economische instellingen met de NCB-organisatie. Zo werd de CHV van de NCB met al zijn bezittingen ondergebracht in de N.V. Handelsmaatschappij “Het Zuiden”, een lege Vennootschap van de Centrale Coöperatieve Boerenleenbank. Ook de roerende en de onroerende goederen van de plaatselijke afdelingen kwamen daarin terecht. Vanuit “Het Zuiden” volgde op 21 november 1941 de oprichting van de Coöperatieve Centrale Handels Vereniging (CCHV) als voortzetting van de CHV van de NCB. Via deze weg kon men plaatselijke Coöperatieve Aankoop Verenigingen (CAV) oprichten en het economisch gebeuren voortzetten. Voor Udenhout stonden de goedgekeurde statuten van de plaatselijke CAV gepubliceerd in de Nederlandse Staatscourant van woensdag 6 mei 1942 onder no. 87.

Voor de door de Duitse bezetter in het leven geroepen verplichte boerenorganisatie “Landstand” kreeg je een krant thuisgestuurd, “de Boerenkrant”. Dat was meer een propagandakrant dan een landbouwblad.

In de loop van de oorlog liep de omzet van het Pakhuis tot een minimum terug.

Ook aan de Boerenleenbank was de oorlog niet ongemerkt voorbij gegaan. In mei 1940 was het druk bij kassier Tinus Simons. Sommigen vroegen hem en het bestuur om raad, anderen vroegen niets en

haalden het spaargeld van de rekening om het met angst en beven de hele oorlog viereneenhalf jaar lang thuis te bewaren.

Op 19 december 1944 hervatte de N.C.B als Gewestelijke organisatie met alle onderhavige instellingen zijn werk. In een brief vroeg men alle Boerenbonden en alle plaatselijke onderafdelingen voor zover mogelijk het werk te hervatten. Onder de boeren was er onvrede over diverse in crisistijd en oorlogsjaren ingevoerde regeringsmaatregelen. Dat leidde tot een brief vanuit Udenhout aan het hoofdbestuur van de NCB. Het ging over te lage graanprijzen, de beschikbaarheid van kunstmest, de prijs van de aardappelen, de verplichte levering van varkens, de controlediensten, het bonnenstelsel op pootgoed, de paardenregeling en de toewijzing van varkens en kippen. In 1947 was de onrust nog niet weg. Er werden op grote schaal processen-verbaal uitgedeeld, omdat boeren niet voldeden aan de verplichte graanlevering. Ook waren er rapporten van de Vleeskeuringsdiensten van Breda en Boxtel over het percentage afgekeurde varkens, hetgeen snel leidde tot het verplicht stellen van keuringen voor huisslachtingen.

De algemene vergadering van 1949 besloot, zodra mogelijk de zaken weer te doen onder de oude naam R.K. Boerenbond en de in de oorlog noodgedwongen opgerichte CAV te liquideren.

De Boerenbond Udenhout publiceerde gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over de beroepsbevolking van Udenhout. Uit een gehouden enquête in de eigen gelederen bleek, dat er voor ongeveer 60 jonge boeren in Udenhout geen bedrijven beschikbaar waren. Het antwoord was: emigratie. Pater van de Elzen hield tweemaal een lezing over dit onderwerp om de leden aan te sporen de emigratiemogelijkheden te bestuderen. Er werd ook gesproken over het inschrijven op bedrijven in de nieuwe Noord-Oost-Polder, maar daar had uiteindelijk maar één boer interesse in. Des te meer kozen Udenhoutse jonge boeren en hun gezinnen voor emigratie vooral naar Canada.

1951-1960

De Boerenbond subsidieerde in 1951 een cursus Engels, georganiseerd door de Jonge Boerenstand. Praten over emigratie was zeer actueel. Een cursus Engels was een eerste stap. Op de jaarvergadering van 1952 stond de verpachting van de jacht op de agenda. Het ging over het kunnen afschieten van wild dat schade berokkende aan de gewassen. In 1953 droegen de boeren bij aan een cadeau voor de jubilerende pastoor Prinsen. In dat jaar was er bijzondere aandacht voor schoon drinkwater. In 1954 werd de voormalige garage omgebouwd tot poterbewaarplaats. Het zelf telen van aardappelpootgoed door de potertelerscombinatie begon een grote vlucht te nemen. In 1955 bouwde de Boerenbond een nieuwe kunstmestloods. Het bestuur adviseerde de jonge boeren meer aandacht te besteden aan het lezen van vakbladen, zoals het weekblad "Boer en Tuinder". In 1956 werd een priesterstudiebeurs gesticht met een beginkapitaal van f.1.000,-. De Boerenbond bouwde voor het eerst een graan-opslag-silo. De bouw was gegund aan de firma Pellikaan voor een bedrag van f.111.400,-. In 1957 begon de Boerenbond een ophaal- en besteldienst. Daar hoe langer hoe meer boeren hun graan al op het veld lieten maaidorsen, begon de Boerenbond in 1958 met de opslag van graan voor haar leden en ook met het drogen van te nat gedorste granen. In de vijftiger jaren werden in het buitengebied woningen en bedrijfsgebouwen eindelijk aangesloten op elektriciteit, waterleiding, telefoon en later ook op aardgas.

In 1952 vierde de Boerenbond op grootse wijze zijn gouden feest. Hier volgt een citaat uit een verslag dat zaakvoerder Toon van den Bersselaar heeft geschreven. *"Om half tien zou de Plechtige H.Mis van dankbaarheid aanvagen en reeds vanaf negen uur was het te zien dat het voor de Boerenstand feest was. Een drukte als 's zondags voor de Hoogmis was op straat waarneembaar en toen om half tien de Zeereerwaarde Heer Pastoor het altaar betrad om met assistentie van de beide Heren Kapelaans het H. Misoffer op te dragen, was de Kerk bijna geheel gevuld. De wisselende gezangen werden uitgevoerd door het kerkkoor onder leiding van J. Haen, terwijl de vaste gezangen werden uitgevoerd door het knapen- en kerkkoor onder leiding van Frater Victricius. Na het evangelie hield de Zeereerwaarde Heer Rector W. M. Bekkers vanaf de preekstoel de feestpredicatie. Met de bekende*

welsprekendheid feliciteerde de gewijde spreker de Boerenbond met het gouden jubileum, herdacht de werkers van het eerste uur en spoorde bestuur en leden aan om mede te werken tot een goede verstandhouding tussen de standen onderling en waar nodig elkaar behulpzaam te zijn en de grootst mogelijke samenwerking te betrachten.” Na de H.Mis was er een feestelijke bijeenkomst met een lange rij sprekers, waaronder de voorzitter, de burgemeester, de pastoor, de oud-presidente van de Boerinnenbond mevrouw Le Mire, pater Gardiaan uit Biezenmortel, de voorzitter van de NCB Jos Zegers, rector L.W.J. van Teeffelen, Guus van Erp die namens diverse plaatselijke organisaties cadeaus aanbood, Graard Bergmans oud-zaakvoerder en Nelis Simons uit Helvoirt namens de omliggende Boerenbonden. Na een receptie werd de revue “Kruis en Ploeg” opgevoerd.

Bij het bespreken van gezamenlijke activiteiten van NCB, Boerinnenbond en R.K. Jonge Boerenstand kwam in het begin van de jaren 50 het idee aan de orde om een keer per jaar een Gezinsdag te organiseren. Het idee was geopperd door de geestelijk adviseur van de NCB, de latere bisschop Bekkers. De nadruk zou niet moeten liggen op technische- en economische onderwerpen, maar op godsdienstige, sociale- en maatschappelijke vraagstukken, gevolgd door een ontspanningsgedeelte. Zo’n dag zou kunnen beginnen met een gezamenlijke H.Mis, een vergadering of inleiding, een koffietafel, daarna wat toneelstukjes of reidansen, uitgevoerd door jonge boerinnen en jonge boeren. Het idee sloeg aan bij alle afdelingen, ook in Udenhout. Hier in het dorp werd voor het eerst een Gezinsdag gehouden in 1953. Die groeide uit tot een jaarlijks terugkerend evenement, waaraan steeds meer boeren en hun gezinsleden deelnamen.

1961-1970

Het bestuur van de Boerenbond tekende bezwaar aan tegen het “ontwerp streekplan natuurschoon en recreatiegebieden” en diende een bezwaar in bij Gedeputeerde Staten, omdat daardoor een aantal leden in de toekomst in hun bedrijfsvoering belemmerd zouden worden. In 1963 kwam de eerste vrijwillige ruilverkaveling tot stand op de Molenstraat, die nog door vele andere gevolgd zou worden. In 1965 nam de mond- en klauwzeer in Brabant een verontrustende omvang aan. De Boerenbond adviseerde haar leden het vee te laten enten. In 1966 maakte de Boerenbond een begin met bulkvervoer voor veevoerders. Vele leden schaften kunststof silo’s aan voor de opslag van veevoer. Het zakkentransport nam sterk af. Voor het vervoer van granen van het boerenbedrijf naar de Boerenbond schafte men graankisten aan. In 1967 werd de vereniging voor bedrijfshulp opgericht. In 1968 klaagden leden over de kwaliteit van het veedrinkwater uit de Zandleij. Uit onderzoek bleek, dat ingelanden (inwoners in het gebied) van het waterschap zich schuldig maakten aan het lozen van fecaliën op het oppervlaktewater.

Het kringbestuur van de NCB pleitte al in 1947 voor een concentratie in de zuivelwereld. Er waren teveel kleine fabrieken en men wilde grotere regionale coöperaties van de grond krijgen. In 1949 stond het onderwerp vaak op de agenda. De Boerenbond overlegde later intensief met het bestuur van de Melkfabriek “om te voorkomen dat de fabriek in willekeurige handen kan overgaan”. De Melkfabriek van Udenhout zou zelfstandig blijven tot 1965. De fabriek is via CTM later verkocht aan DMV te Veghel. DMV en de Boerenbond hebben in de jaren daarna nog flink gesteggeld over gronden achter de fabriek.

In deze jaren deed de Boerenbond enorme investeringen in haar Pakhuis annex winkel, een doe-het-zelf-zaak met een duidelijk agrarisch tintje. Het paste bij de enorme groei van die jaren. Het bestuur gaf in 1963 aan de firma J. Brekelmans opdracht tot het bouwen van een mengvoederloods en aan de firma van Opstal tot het leveren en plaatsen van machines voor malen, mengen, persen en melassen. Voor de verdere uitbouw werd in 1964 aan de firma J. Brekelmans opdracht gegeven voor de bouw van een nieuw kantoor en winkel alsmede een aantal silo’s. Op 25 februari 1965 had de officiële opening plaats van het nieuwe kantoor en de nieuwe winkel door burgemeester Verhoeven. In 1969 werd in eerste instantie weer volop geïnvesteerd: gereedproductsilos f.167.000,-; machine-installatie voor gereedproductcellen f.212.400,-; persenkoeler f.29.291,90; centrale bedieningskast f.30.136,-. De geldelijke omzet bereikte een recordhoogte van f.5.000.000,-.

Maar op zaterdag 29 november 1969 10 uur 's avonds voltrok zich een ramp. Het gehele bedrijf, waaraan reeds 60 jaar was gebouwd en verbouwd en dat over ongeveer 1 maand klaar zou zijn, brandde totaal af. De schade taxeerde men op f.2.100.000,-. Zondagvoormiddag kwam het personeel bij elkaar, 's middags het bestuur. Maandag daarna zou de CHV beginnen met levering van mengvoeders. Ook naburige Boerenbonden verleenden hulp. Hoewel de CHV adviseerde geen productiebedrijf meer te bouwen, meende het bestuur, na ingewonnen adviezen van neutrale zijde en de Centrale Boerenleenbank, de algemene vergadering te moeten voorstellen tot herbouwen van het productiebedrijf. Burgemeester Hoefsloot opende het nieuwe complex op 29 november 1971, precies twee jaar na de fatale brand.

Rond 1970 ging de specialisatie en schaalvergroting in de Landbouw heel snel. De sterke uitbreiding van de boerenbedrijven, door middel van nieuwbouw en verbouw, was een gevolg van de goede jaren in de land- en tuinbouw, mede onder invloed van het EEG markt- en prijsbeleid. De ruimere investeringsmogelijkheden maakten de bouw van ligboxenstallen, melkmachines en melkkoeltanks bij de stallen en de toepassing van nieuwe inzichten in de ruwvoederwinning (verbouw van snijmaïs) mogelijk.

De schaalvergroting in de landbouw en veeteelt had gevolgen voor het aantal boerenbedrijven, ook in Udenhout. De sanering sloeg hard toe. Dat blijkt ook uit de ledenlijst van de Boerenbond. Deze tabel laat zien, dat het totale aantal leden niet sterk afneemt, maar wel dat het aantal "werkende leden" (hoofdberoep in de landbouw), in 30 jaar tijd met 47 % is gedaald.

	Werkende leden	overige leden	totaal
1946	268	10	278
1955	245	21	266
1966	220	50	270
1970	166	83	249
1974	143	103	246

1971-1980

Op de jaarvergadering 1972 kwam een nieuw probleem in de agrarische wereld aan de orde, namelijk "milieubeheer en stankbestrijding". Het jaar 1976 was er een van uitzonderlijke droogte. Er werden H. Missen gelezen om regen. De Boerenbond kocht elders ruwvoeder in en een aantal leden kon gebruik maken van de "Rijksgroepsregeling Zelfstandigen".

Van 9 tot en met 11 december 1977 vierde de Boerenbond haar 75-jarig bestaan. Het feestprogramma startte op vrijdag 9 december met een eucharistieviering, voorgegaan door de geestelijk adviseur, pastoor Karel Gevers. De gezangen werden verzorgd door een koor, gevormd uit leden van de organisatie en de KVO onder leiding van Antoon van de Ven als dirigent en Hein Brekelmans als organist. Na deze dienst begaf men zich naar de bedrijfshal aan de Kreitenmolenstraat 151. Deze was omgebouwd tot een prachtige feestzaal. De in "Brabants bont" gedekte tafels, de wand- en ruimtelijke versiering en de muzikale begeleiding op de achtergrond brachten iedereen in feeststemming. Hoogtepunten van de bijeenkomst waren het uitreiken van de zilveren speld van de NCB aan Tinus Simons door Ir. Latijnhouwers, de uitreiking van de gouden medaille van de orde van Oranje Nassau door de burgemeester aan de voorzitter Jos Vermeer en de huldiging van vier leden, die 50 jaar lid waren van de standsorganisatie, namelijk mevrouw Bertens-Wagenberg uit de Gommelsstraat, mevrouw de Bakker-Smits uit de Groenstraat, Jan Vermeer uit de Kreitenmolenstraat en Kees Weijtmans uit de Berkelseweg. Voorts kreeg de organisatie namens alle onderafdelingen een gedenksteen om in te metselen in de voorgevel van de Boerenbond.

1981-1990

Om een inzicht te krijgen over de vele activiteiten van de Boerenbond Udenhout vermelden we hier eens alle onderwerpen, die in de bestuursvergaderingen van de Boerenbond in het verslagjaar 1980/1981 aan de orde kwamen:

- Opstellen van een winterprogramma in overleg met KVO, KPJ, studieclubs van rundvee- en varkenshouderij, SEV en Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst;
- Investerings in bulkwagen – vetdoseerinstallatie – stofafzuiging stortput – verbouw winkel – geluidsafscherming hamermolen – heftruck – automatisering productieproces – kopieerapparaat – vouwmachine – betonnen keerwanden – lineaire programmering;
- Lonen, pensioenen, premierestitutie Interpolis, CAO;
- Subsidies, oogstdankgave, jubilea, kindervakantieweken, Lourdesreis, middenkadercursus, ontspanningsavonden, gezinsdag, zaalvoetbal, enquête, gespreksgroep huwelijksgoederenrecht, open dag;
- Accountantsrapport, halfjaarlijkse cijfers, algemene vergaderingen, lidmaatschap, contributie, landbouwschap, bestuursverkiezing, Boerenbond Deurne, CHV, debiteurenbeleid.

Hield in de voorbije jaren de ruilverkaveling soms meer soms minder de gemoederen bezig, in de jaren tachtig was dat de zogenoemde landinrichting. De nieuwe Landinrichtingswet maakte het voor de overheid mogelijk voor bepaalde gebieden in overleg met alle belanghebbende partijen zoals boeren, gemeentebesturen, waterschappen, natuur- en milieugroeperingen een plan op te stellen om tot herinrichting van zo'n gebied over te gaan. Voor zo'n plan was geen stemming door de in het gebied wonende eigenaren nodig. Een Landinrichtingsplan voor een gebied kwam aan de orde, wanneer naast agrarische belangen ook niet agrarische belangen een rol spelen, zoals natuur en recreatie. Voor Udenhout was dit ook van toepassing, zoals bij de bescherming van de duinen, van den Brand en van een ecologische verbindingzone ter hoogte van de Gommelsestraat.

“Mest is geen heiligheid, maar die doet mirakelen waar men ze leidt”. Dit spreekwoord is al eeuwen oud en heeft aan wijsheid nog niets ingeboet. Maar zoals altijd geldt ook hier “te” is nooit goed. Sinds de sterke intensivering van de veehouderij in de zestiger jaren, met name in de zandgebieden, kwam er meer mest in de bodem dan de planten konden opnemen en werd het oppervlaktewater teveel verontreinigd. Ook in Udenhout, met name bij de sterk gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven, ging het mestoverschot een rol spelen. Een aantal van die bedrijven beschikten over teveel mest en te weinig grond. In 1986 hield de Boerenbond Udenhout een enquête onder de leden over dit probleem. Tot 1 juli hadden zich 40 bedrijven voor de enquête aangemeld, die in totaal 31.000 m3 mest aanboden op jaarbasis. Het aanbod rundvee-drijfmest lag in hoofdzaak in de vorstperiode en in het voorjaar, de traditionele op-stal-tijd. Het aanbod (fok)varkens-drijfmest was verspreid over het hele jaar. In de 80er jaren kregen alle bedrijven op basis van de bestaande situaties zogenoemde “mestproductierechten” voor hun bedrijf toegewezen.

In 1986 kwam de vraag aan de orde om de economische activiteiten van de Boerenbond onder te brengen in een aparte coöperatie en de belangenbehartiging in een plaatselijke afdeling van de NCB. De economische belangen van de leden in het coöperatieve vlak liepen namelijk steeds verder uiteen. De belangenbehartiging van alle leden op sociaal en maatschappelijk vlak vroeg ook steeds meer aandacht. Na veel discussie kwam het besluit om het zakelijk gedeelte van de Boerenbond bestuurlijk en financieel zodanig te organiseren, dat de coöperatieve- en de standsorganisatorische activiteiten werden gescheiden. Daarbij hoorden de volgende besluiten: 1. Aansprakelijkheid, stemrecht en ledenkapitaal bij de coöperatie koppelen aan de omzet per lid, 2. Scheiding van de functies zaakvoerder van de Boerenbond en secretaris van het bestuur en 3. Scheiding van de boekhouding per 1 januari 1988.

1991-2000

Begin jaren negentig kondigde zich een fusie aan van de zelfmengende Boerenbonden van Midden-Brabant. De overheid had afgekondigd dat er voortaan in de mengvoederfabriek slechts één soort

voeder per productielijn mocht worden geproduceerd. Daarnaast was sprake van broodnodige schaalvergroting. Voor de Boerenbond Udenhout betekende dit dat het coöperatieve deel uit de organisatie verdween. Op de algemene vergaderingen van 20 oktober en 29 oktober 1992 waren 119 leden vóór en 2 leden tegen de voorgestelde statutenwijziging, zodat ont koppeling de goedkeuring verkreeg. De officiële afsplitsing van het “standsorganisatorische deel” gebeurde bij notariële acte van 28 december 1992 ten overstaan van notaris Mr. A. Hendrixx te Boxmeer door de gemachtigden, de heren Henk van Gorkom, Rien Pijnenburg en Jan van Roessel. De nieuwe naam van deze vereniging luidde “NCB afdeling Udenhout”. Eveneens werden op 28 december 1992 voor dezelfde notaris verleden de herziene statuten van de vereniging “Coöperatieve Boerenbond Udenhout U.A.”. Als gemachtigden voor deze coöperatie traden op: Jan van Roessel en zaakvoerder Piet Versteijnen. Daarmee was de splitsing van de Boerenbond Udenhout juridisch een feit. De nieuwe coöperatie kon nu zelfstandig gaan onderhandelen over het samen opgaan in de regionaal werkende coöperatie “Brameco”. Dat laatste gebeurde in 1994. Rond de eeuwwisseling is Brameco weer samengegaan met de mengvoedercoöperatie “ZON” (Zuid Oost Nederland) in Eindhoven.

In 1995 is het Overlegplatform Duinboeren opgericht. Deze boeren rond de Loonse- en Drunense duinen wilden het economisch perspectief voor hun bedrijven behartigen in evenwicht met hun omgeving, de natuur en het landschap. In 1997 was Brabant in de ban van de varkenspest. Op 21 mei 1997 werd voor het eerst varkenspest vastgesteld in Udenhout. Vele bedrijven werden preventief geruimd. Het Ministerie van Landbouw kwam in 2000 in overleg met het landbouwbedrijfsleven met een opkoopregeling van fosfaatrechten, gepaard met een sloopregeling voor stallen.

NCB wordt ZLTO

In 1998 ging de NCB op in de ZLTO, de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie. Opnieuw schaalvergroting. De taak voor de Boerenbonden was in de loop der tijd flink uitgehold. Dat gold ook voor de Udenhoutse Boerenbond. De Boerenbond als coöperatie was in regionaal verband ondergebracht bij Brameco. De Melkfabriek en de Landbouwschool waren al tientallen jaren geleden opgegaan in grotere eenheden, evenals verzekeringsactiviteiten, fokverenigingen, etc. Leden met gespecialiseerde bedrijven gingen rechtstreeks met hun problemen naar geprofessionaliseerde diensten van de gewestelijke organisatie in Tilburg. Ook kwamen zij als gespecialiseerde ondernemers steeds meer samen in grotere verbanden, kringsgewijs of gewestelijk. De ZLTO streefde naar een afdeling per gemeente om op die manier lokaal draagvlak te kunnen krijgen ter ondersteuning van het landelijk beleid. Omdat de gemeentelijke herindeling juist achter de rug was en Udenhout als zelfstandige gemeente opging in de gemeente Tilburg, was het logisch dat de voormalige NCB-afdelingen Tilburg, Berkel-Enschot en Udenhout samen zouden gaan in één afdeling van de nieuwe ZLTO. Er lag echter ook een verzoek uit Oisterwijk tot samengaan, zodat het werkgebied van de ZLTO “Tilburg” zich uitstrekt over Tilburg, Udenhout, Berkel, Enscht, Heukelom, Oisterwijk en Moergestel. Biezenmortel ging deel uitmaken van Haaren en de Biezenmortelse leden van de Udenhoutse Boerenbond gingen over naar de ZLTO afdeling “De Leije”, waarvan het werkgebied zich uitstrekt over Biezenmortel, Helvoirt, Haaren, Esch, Vught en Cromvoirt.

De Stichting Isidorus

Na studie en overleg door bestuur en leden besloot men om naast de nieuwe organisatievorm in ZLTO-verband zoveel mogelijk de bijna honderdjarige band tussen de leden te behouden, voor alle boeren van Udenhout en Biezenmortel. Daarom is besloten de “Stichting Isidorus” in het leven te roepen, met als doel de sociale band van de 218 oud-leden van de afdeling Udenhout-Biezenmortel, die reeds 95 jaar bestond, niet te laten verdwijnen. Het stichtingsbestuur bestond uit Jan van Roessel, voorzitter, Kees Brekelmans, secretaris, Christian Vermeer, penningmeester en Cisca van Groenendaal, lid.

Eco-boeren

Sinds medio jaren 80 was er een kentering gaande in de Nederlandse land- en tuinbouw. We zagen het al eerder. Het Ministerie van Landbouw en het landbouwbedrijfsleven beseften, dat men tegen grenzen aanliep. Het mestoverschot met name op de Brabantse zandgronden was daar al een symptoom van. De ideeën van onder andere “De Kleine Aarde” in Boxtel, waar vooral in de boerenwereld begin 70-er jaren wat lacherig over gedaan werd, kregen wat meer bekendheid en een aantal boeren ging zich steeds meer afvragen: “zitten we wel op de goede weg ?” Ook in Udenhout waren er boerenbondsleden die voor wat de toen gangbare landbouw betreft, de traditionele jas uittrokken en een andere outfit aanschafden. Collega-boeren fronsten de wenkbrauwen. Tot de nieuwe pioniers behoorden Ad Vermeer op 't Winkel, Piet van der Meijden en Bertus Mathijssen aan de Waalwijkseweg, die begonnen met zelf kaas te bereiden. Het leidde tot de bekende term “kaasboerderijen”. Later volgden onder andere Cees van Roessel op de Molenhoefstraat en Johan Martens aan de Gommelsestraat, die biologisch gingen werken en begonnen met rechtstreekse verkoop aan winkelbedrijven en met huisverkoop aan consumenten. Tegenwoordig spreken we van eco-boeren. De overheid streefde er naar dat zo'n 10 % van de land- en tuinbouwproductie biologisch geteeld kon worden, en ook afgezet.

Nog 65 boeren-ondernemers

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven in Udenhout is sterk teruggelopen. Aan de hand van het ledenbestand van de NCB-afdeling Udenhout over 1996, dat in februari 2002 nog eens nagelopen werd, bleek dat het aantal boeren is teruggelopen van 145 tot 65. Dat is een afname van 55% in 6 jaar tijd. Dat betekent dat er per jaar gemiddeld 13 bedrijven stopten. Het bestand boeren bestond in maart 2002 uit 30 rundveehouders, 22 varkenshouders, 4 pluimveebedrijven, 2 boomkwekers, 1 aspergetuinder, 1 champignon-teler, 1 schapenhouder, 1 geitenhouder, 1 paardenhouder, 1 graszodenteler en 1 zorgboerderijhouder. Daarnaast waren er nog tientallen bedrijven waarvan het bedrijfshoofd of de echtgenote (deels) buiten de landbouw werkte.

Overzicht van 100 jaar bestuurders van de Boerenbond

Bestuur

	Bestuursleden	Periode
1	H.W.A. van Heeswijk	1902-1918
2	Jac van Roessel	1902-1932
3	J. Martens	1902-1916
4	M. van Rooij	1902-1920
5	Adr. Schapendonk	1902-1917
6	J. van Gorkum	1902-1921
7	Jos Bertens	1902-1915
8	P. Verhoeven	1902-1930
9	E. van Vught	1902-1927
10	F. Kuipers	1902-1923
11	A. Vermeer	1902-1929
12	W. Verhoeven	1902-1945
13	J. den Ouden	1902-1927
14	A. van Iersel	1915-1924
15	W. Heijmans	1916-1921
16	G. Bergmans	1917-1922
17	A. Pijnenborg	1917-1937
18	M. Heijmans	1917-1927
19	A. van Gorkum	1921-1945
20	C. van Balkom	1923-1927
15	W. Heijmans	1923-1929
21	W. Smolders	1924-1945

22	H. Vermeer	1929-1958
23	H.C. Verhoeven	1930-1959
24	Fr. Kuijpers	1930-1945
25	C. van der Meijden	1937-1951
26	Aug. van Erp	1943-1945
27	Adr. van Gorkum	1945-1970
28	Fr. Moonen	1945-1946
29	M.J. Simons	1945-1970
30	J.P. van Rijswijk	1945-1974
31	P.J. van der Ven	1945-1946
32	J. Bertens	1946-1959
33	M. Simons	1946-1970
34	A.M. Vermeer	1951-1981
28	Fr. Moonen	1958-1973
35	W. van den Bijgaart	1959-1984
36	H. Scheepens	1959-1962
37	J.Fr. Vermeer	1962-1989
38	J.F. Bertens	1970-1988
39	C. Burgmans	1970-1991
40	P. van den Aker	1973-1992
42	J. van Roessel	1973-1998
43	Fr. Brekelmans	1981-1992
44	H. van Gorkum	1984-1992
45	A. van den Hoven	1988-1992
46	M. Pijnenburg	1991-1998
47	M. Bertens	1992-1998
48	C. Brekelmans	1992-1998
49	Fr. van Groenendaal-Spierings	1992-1998
50	G. Martens-Liesen	1992-1998

Voorzitters

1902	Burgemeester van Heeswijk
1918	Kobus van Roessel
1932	Janus Pijnenborg
1937	Hendrik Vermeer
1951	Jan Bertens
1952	Jos Vermeer
1981	Jo Vermeer
1989	Jan van Roessel

Erevoorzitters

1918	Burgemeester H.W.A. van Heeswijk
1922	Burgemeester M. de Goeij
1936	Burgemeester A.M. de Klerk
1981	Oud-voorzitter Jos Vermeer

Geestelijk adviseurs

1902	Pastoor van der Heijde
1903	Kapelaan Brekelmans
1906	Kapelaan van Beers
1910	Kapelaan de Raad
1915	Kapelaan Mooren

1923	Kapelaan Vonken
1927	Pastoor van Eijl
1939	Pastoor van der Meijden
1940	Pastoor van Welie
1948	Pastoor Prinsen
1970	Pastoor Ras
1973	Pastoor Gevers
1984	Pastor van Sprang

B.2. De Boerinnenbond (KVO)

Eindelijk een belangenorganisatie voor de boerinnen

Terwijl de NCB al in 1896 was opgericht, duurde het tot 1928 vooraleer er een boerinnenorganisatie van de grond kwam. Wellicht hield dit verband met de traditionele instelling. De vrouw, en zeker de boerin, had vooral thuis een taak. Zij had de zorg voor het vaak grote gezin. Dat was geen sinecure; er was geen gas, elektriciteit, waterleiding of telefoon. De enige huishoudmachines, waarop zij een beroep kon doen, waren de koffiemolen en met een beetje geluk had ze een wasketel boven een heet te stoken oventje (fornuis) met een met de hand te draaien wastrommel. Daarnaast had ze als boerin de zorg voor de groententuin en het kleinvee (kalveren en kippen). Ze moest de sokketel voor het voer voor de varkens en koeien stoken. Het hele jaar door was ze 's avonds bezig met verstellen van kleren en het stoppen van de in de klompen kapotgelopen sajetten sokken. Er was geen radio, geen tv en in veel gezinnen zelfs geen krant. Het leven van de boerin speelde zich af in een klein kringetje. Ook de bisschoppen en de priesters gingen er vanuit, dat een goede vrouw thuis hoorde te zijn. Maar tijden veranderden en met het opkomen van de eerste vrouwenbonden beseften de boerenorganisaties, dat zij ook als taak hadden de boerinnen te helpen door het organiseren van activiteiten.

Het begon met incidenteel georganiseerde cursussen. Zo lezen we in de notulen van de Boerenbond van 25 juni 1920 dat de onderwijzer, die de boerinnencursus verzorgde, van de Boerenbond een aanvullende betaling ontving, zodat hij een bedrag ontving van totaal f 100,-.

In 1928 kwam in Udenhout de oprichting van de Boerinnenbond tot stand. Een citaat uit het verslag van de bestuursvergadering van de Boerenbond van 25 januari 1928: *“De wenschelijkheid van al of niet oprichting wordt besproken en de secretaris opdracht gegeven, zich op de hoogte te stellen in hoeverre het thans voor Udenhout wenschelijk is, vooral in verband met de krachtige actie welke uitgaat van den R.K.Vrouwenbond”*. Het zou vervolgens nog tien maanden duren. Hoe dat allemaal verliep lezen we in het verslag, dat gemaakt werd ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de Boerinnenbond: *“In Udenhout was de oprichtingsvergadering op 22 november 1928 om 2 uur namiddag in de Pauluszaal. Aanwezig waren de Zeererwaarde Heer Pastoor, Mevrouw van Iersel presidente van de Vrouwenbond, de Heer van Haaren secretaris van de NCB, Mej. Ariëns Inspectrice van de R.K.Boerinnenbond, voorzitter, secretaris en bestuur van de Boerenbond; 90 boerinnen en 60 vrouwen en meisjes van de middenstand en werkliedenbond. Den Heer van Haaren zei tijdens deze vergadering: “Udenhout mag toch zeker niet achterblijven. Evengoed als dat bij den Boerenbond hier ter plaatse het geval is, moet ook gij boerinnen met uwen Boerinnenbond in de eerste gelederen komen staan”*.

Maar liefst 68 boerinnen gaven zich die middag op als lid.

In Udenhout was er een Vrouwenbond, waarvan al een aantal boerinnen lid waren. Nu gingen de boerinnen zich nadrukkelijk organiseren. Dat zal wel tot fricties hebben geleid. Op de bestuursvergadering van den Boerenbond van 1 februari 1929 werd een heldere afspraak gemaakt: *“Op verzoek van den voorzitter, deelt de secretaris mede met Mej. Ariëns en Mevr. van Iersel een onderhoud gehad te hebben over de samenwerking tusschen Vrouwen- en Boerinnenbond. Daar is behoudens goedkeuring van het bestuur met de geestelijk adviseur overeengekomen het volgende: Ieder lid van den Boerinnenbond betaald f 0,50 contributie, waardoor de leden dan vanzelf lid zijn van den Vrouwenbond en aan deze van elk lid per jaar f 0,25 zal worden afgedragen. De vakbelangen zullen door den Boerinnenbond, de overige, van meer algemeen belang zijnde zaken door den Vrouwenbond tot stand gebracht worden. In het Bestuur zal wederzijds een afgevaardigde zitting hebben.”*

De Boerinnenbond hield haar eerste algemene vergadering op 7 februari 1929. Er waren nu naast het oprichtingsbestuur 120 boerinnen aanwezig.

Het eerste bestuur van de Boerinnenbond bestond uit mevrouw Le Mire-Claessen voorzitter, mevrouw van Iersel secretaris, Johanna Broeders, mevrouw Bertens-van de Pas, mevrouw M. van de Pas-van

Loon, Johanna van Laarhoven, pastoor van Eijl als geestelijk adviseur en Graard Bergmans als afgevaardigde van de Boerenbond. Voor advies kon het bestuur steeds een beroep doen op de “Centrale” in Tilburg bij mevrouw Ariëns. Zij werd in 1937 opgevolgd door Juffrouw Hoenselaar.

De nog jonge vereniging bruiste van activiteiten

Het doel van de Boerinnenbond stond destijds als volgt in de statuten verwoord: *Het doel van de Boerinnenbond is de katholieke vrouwen en meisjes van het platteland, verenigd in een geest van christelijke samenwerking, de mogelijkheid te bieden tot vorming en uitgroei van haar gehele persoonlijkheid en tot ontwikkeling van een sterk bewust verantwoordelijkheidsgevoel ten aanzien van haar taak als zelfstandige vrouw, echtgenote, moeder en boerin.*

In de eerste jaren waren er cursussen op huishoudelijk gebied, zoals voeding, koken, de slacht, inmaken, zelf kleding maken, verstellen en ziekenverzorging. Ook werden er cursussen gegeven die met het boerenbedrijf te maken hadden zoals: “kuikenopfok”, “voeding van varkens”, “de boerin en haar kippen”, “waar ligt de winst, in de varkensmesterij, bij de kalveropfok of in de melkproductie?” en “zindelijke behandeling van melk”.

Uit die periode stammen de tien geboden voor het melken:

- 1 *Gij zult er voor zorgen dat de plaats waar gemolken wordt, stal of melkplaats in de weide, zindelijk en rustig is.*
- 2 *Gij zult om stofopjaging en stankverspreiding te voorkomen, verbieden dat vlak vóór of tijdens het melken, de stal uitgemest wordt, of dieren gevoederd worden.*
- 3 *Gij zult steeds voor het melken de handen wassen, en een zuivere kiel of schort aantrekken*
- 4 *Gij zult het melkstoeltje en het spantouw steeds zindelijk houden en op een zindelijke plaats bewaren.*
- 5 *Gij zult voor den aanvang den uier en omliggende delen van het lichaam met een schonen en drogen doek afwrijven.*
- 6 *Gij zult metalen emmers (naadloos en goed vertind) gebruiken en er voor zorgen dat deze steeds goed gereinigd worden en voor niets anders gebruikt worden dan voor het melken.*
- 7 *Gij zult regelmatig en krachtig, zoveel mogelijk met de volle hand melken, zodat de melk er zonder trekken en knijpen uitgedrukt wordt.*
- 8 *Gij zult vlug en goed uitmelken.*
- 9 *Gij zult de melk buiten de stal in een frisse stofvrije omgeving teemsen in een naadloze, goed vertinde zindelijke transportkan, deze direct in koud water plaatsen en zo diep en vlug mogelijk afkoelen, ook in de winter.*
- 10 *Volgt een melkcursus.*

De Boerinnenbond organiseerde van meet af aan burenhulp. Er was een groepje beschikbaar om gratis het huishoudelijk werk over te nemen, als de boerinnen naar een cursus waren. Op algemene vergaderingen hield men inleidingen over diverse thema's, zoals “De boerin van voorheen en thans” in 1929. Men sprak onder andere over godsdienst in gezin en kerk, de boerin in het bedrijf en de georganiseerde boerin. Op 24 september 1935 kwam in het bestuur van de Boerenbond ter sprake dat de Boerinnenbond een kastekort had van 37 gulden. Er werd een subsidie verleend van 50 gulden. In 1936 schonk de Boerenbond aan de Boerinnenbond een eigen vaandel.

De bezetter dwong in de oorlogsjaren de Boerinnenbond, evenals de Boerenbond en de Jonge Boerenstand, zich aan te sluiten bij de door de Duitsers gevormde Landstand. De doelstelling van deze Landstand strookte niet met de uitgangspunten van een Katholieke maatschappijopvatting. De Nederlandse Bisschoppen waren er sterk op tegen en dwong ook de Boerinnenbond in Udenhout, evenals alle andere verenigingen, haar activiteiten stil te leggen. Direct na de bevrijding van Nederland nam de Boerinnenbond, na een seintje vanuit het hoofdkantoor in Tilburg, het initiatief om de werkzaamheden weer op te pakken. Er kwam een nieuw bestuur, bestaande uit de dames Mieke Schapendonk - den Ouden voorzitter, Annie Heijmans secretaresse, Piet van de Ven - Schoenmakers, Jans Vugs - van Gorkom en Nolda Jonkers. Er waren 305 leden uit 218 gezinnen

Met volle energie verder

In 1946 waren er zes cursussen: de moederkursus (18 deelnemers), inmaken (21 deelnemers), tafeldekken, tafeldienen, reidans, zangkursus en een breicursus (24 deelnemers). De jaarlijkse moederdag werd gevierd op 11 oktober met een algemene H. Communie en na de middag met een plechtig lof. In 1947 richtte men een sportclub op (onder leiding van Cor van de Ven), waarvoor zich 20 boerinnen opgaven. Twee jaar later kreeg de sportclub een uniform, bestaande uit een witte blouse, een rode rok en een witte alpino. Ook richtte men in 1947 een toneelclub op (onder leiding van juffrouw Vercammen), die in de loop der jaren diverse toneelstukken heeft opgevoerd, zoals: "Had ik mijn muts maar niet verkocht" (1947), "Als de mensen wisten" (1949), "Boerenstrijd" (1950, bij gelegenheid van 50 jaar Boerenleenbank) en "De vrouw van de Peppelhoef" (1953).

In 1948 was er een ziekenverplegingskursus met 42 cursisten. Eveneens in dat jaar werd een bezoek georganiseerd aan de tentoonstelling "Nederlandse Vrouw". In 1951 organiseerde de Boerinnenbond voor het eerst de paasei-actie. Deelnemers haalden eieren, fruit en andere lekkernijen op, om vervolgens in mandjes uit te delen aan de zieken van Udenhout en Biezenmortel. In 1955 bijvoorbeeld bezorgde men zo paasmandjes bij 95 zieken. Deze actie werd gehouden tot en met 1987. In 1955 namen 73 moeders deel aan een eendaagse retraite in het Cenakel te Tilburg.

In 1960 telde de vereniging 291 leden uit 201 gezinnen, de sportclub telde 18 leden. Er waren dat jaar veel activiteiten. Er werd een cursus "Wellevendheid" gegeven voor leden beneden de 17 jaar (21 deelnemers), een cursus "Van top tot teen" (18 deelnemers), een cursus "Kleine karweitjes" (14 deelnemers), een cursus "Groenten uit eigen tuin" (20 deelnemers), er was een Kringbedevaart (18 deelnemers), een excursie naar een voorlichtingswoning en de Zuivelfabriek Bergeyk (79 deelnemers) en een excursie naar het Doveninstituut te St.-Michielsgestel (34 deelnemers).

In de loop der jaren organiseerde de Boerinnenbond voor haar leden vele uitstapjes, soms uitsluitend ontspanning, maar vaak gekoppeld aan de doelstelling van de vereniging, zoals het bezoek aan de Brabantiafabrieken in 1965 of een kantongerecht in 1983. Vaak waren er gasten, zoals in 1961 Mevrouw Smulders-Beliën, burgemeester van Oost- West- en Middelbeers en eerste vrouwelijke burgemeester van Nederland, en in 1980 Majoor Bosschart van het Leger des Heils.

Afsplitsing Jongere Boerinnenbond

In het afgelopen decennium organiseerde de Boerinnenbond al steeds vaker gescheiden activiteiten voor oudere en jongere boerinnen. Zo waren er voor de jongere boerinnen cursussen gegeven "Het Boerinnenbrevet" en "Sociaal economische cursus". In 1962 leidde dat tot de oprichting van de Boerinnen Jeugd Bond (BJB). In 1966 splitsten de Jongere Boerinnen zich af van de Boerinnenbond om zich aan te sluiten bij de KPJ, de Katholieke Plattelands Jongeren.

De Katholieke Vrouwenorganisatie

In het jaar 1967 werd na bijna 40 jaar de Boerinnenbond een meer open organisatie en omgedoopt tot "Katholieke Vrouwenorganisatie van de NCB", afgekort als KVO. Vele boerendochters waren geen boerin geworden, maar wilden wel lid zijn van deze vrouwenorganisatie. Het centrale bestuur van de Boerinnenbond van de NCB te Tilburg bevorderde deze ontwikkeling sterk. Binnen de KVO, nu een meer open organisatie, creëerde men naast de algemeen vormende activiteiten ook aparte activiteiten en overlegstructuren voor boerinnen, omdat zij als ondernemersvrouwen behoefte hadden aan beroepsscholing en overleg over hun belangenbehartigingen.

Op dinsdag 8 juli 1968 vierde de Boerinnenbond haar 40-jarig bestaan. Na de H.Mis was er een dialezing over Lourdes en daarna een koffietafel voor de leden. 's Avonds was er een gezellige avond voor de leden plus de echtgenoten. De zaal van De Schelf was te klein. Een feestelijk hoogtepunt was de huldiging van 21 van de 23 leden (2 konden niet aanwezig zijn), die 40 jaren lid van de Boerinnenbond waren. Bij het 50-jarig bestaan in 1978 telde de vereniging 234 leden. Het jubileum werd gevierd met als slogan "Waar vrouwen samen bouwen, rijst vriendschap en vertrouwen". Onder

de leden organiseerde men een gedichtenwedstrijd, die mevrouw Martens won met het gedicht “Moet dat nou?”.

Het programma van 1991

De KVO bleef een groeiende en bloeiende vereniging. In 1991 waren er 271 leden. De activiteiten van de KVO strekten zich uit over een breed terrein. Godsdienstige en maatschappelijke onderwerpen wisselde men af met excursies en ontspanning. Voor agrarische leden werden daarnaast, al of niet in overleg met de Boerenbond en KPJ beroepsgerichte activiteiten op touw gezet. Om eens een beeld te geven van de vele activiteiten volgt hier het jaarprogramma van 1991:

- Collecte voor de Nierstichting;
- Elke week bijeenkomsten van de gymclub;
- En elke week volksdansen;
- Opvoering van toneelstukjes op de moederdagviering;
- Een Kerstviering;
- Een inleiding over biotechnologie;
- Excursies naar Unox, naar de school Consumptieve beroepen, naar het atelier kerkelijke kunst bij Mari van den Bersselaar, naar het klompen- en mutsenmuseum;
- Het uitstapje naar Brugge;
- Het kinderuitstapje naar Moergestel ('t Stokske);
- Een uitwisseling met de afdeling Oirschot in "De Schelf";
- Een themadag bij de CHV;
- Twee thema-avonden over speelgoed en verslaving;
- Het langlaufen kon eindelijk eens doorgaan;
- Een demonstratie-avond over Geur en Fleur in het gezin door het “Bureau Merkartikelen”;
- Een middagfietstocht naar de St.-Jan in Den Bosch en een naar Heusden;
- Vier avondfietstochten;
- Cursussen kalligrafie, sieraden maken, sieraden maken met kralen, quilten, pergomana en praten en luisteren;
- Voor de agrarische vrouwen was er een avond over kritisch en creatief ondernemen;
- Samen met de NCB en de KPJ werd er een fietsverrassingstocht georganiseerd;
- Een nieuwjaarsreceptie;
- Een gebedsdienst voor de vruchten der aarde;
- Deelname aan het regionale Oogstdankfeest;
- Een kringbedevaart;
- Een volksdansavond.

2002

Dit jaar telt de vereniging 192 leden, waarvan 25 jonger dan 45 jaar. Van de 192 zijn er nog ongeveer 30 agrarisch ondernemster. De KVO is nu een organisatie, die ernaar streeft om plattelandsvrouwen volwaardig te laten deelnemen aan het maatschappelijk leven. Bewustwording en vorming zijn daarbij de sleutelwoorden. Dat streven is gebaseerd op de constatering, dat vrouwen niet dezelfde kansen en mogelijkheden hebben als mannen. Om die doelstelling te bereiken, organiseert de KVO een grote verscheidenheid aan activiteiten, zoals gespreksbijeenkomsten over allerlei vraagstukken die in Nederland en elders in de wereld spelen.

In tegenstelling tot de Boerenbond Udenhout heeft de KVO bij de gemeentelijke herindeling niet gekozen voor opsplitsing van het ledenbestand tussen Tilburg en Haaren, zodat het werkgebied zich nog steeds uitstrekt over geheel Udenhout en Biezenmortel.

Het bestuur bestaat in 2002 uit de dames Diny van Dillen voorzitter/secretaris, Annie Antens-de Jong penningmeester, Henriëtte van Luytelaar, bestuurslid en notulist en Jo Kuijpers-van Laarhoven

bestuurslid en ledenadministratie. De beide ontspanningsleidsters, Joke de Jong en Diny van de Wouw, nemen ook deel aan de bestuursvergaderingen. De werkgroep levensbeschouwing en welzijn wordt gevormd door Maria Mescher-van Erp, Tonny van Rijsewijk-van Rijswijk, Joke Verhoeven-van Riel en Cor Smits-Habraken. De Volksdansleidsters zijn Truus Denissen en Annie Heuvelmans-van den Bijgaart.

Overzicht van de voorzitters van de Boerinnenbond/KVO

Voorzitters van de Boerinnenbond/KVO	
1928	Mevr. M. Le Mire-Claessen
1946	Mevr. Mieke Schapendonk-den Ouden
1961	Mevr. Pietje Simons-de Wilt
1972	Mevr. Mien Dankers-van de Pas
1981	Mevr. Tonny van Rijsewijk-van Rijswijk
1987	Mevr. Maria Mescher-van Erp
1990	Mevr. Cor Smits-Habraken
1997	Mevr. Diny van Dillen en Mevr. Thea Kroot (duobaan)
2001	Mevr. Diny van Dillen

B.3. De Jonge Boerenstand (KPJ)

De Bond van oud-leerlingen

Voorafgaande aan de Jonge Boerenstand bestond er sinds 1915 in Udenhout, zoals ook elders, een Bond van oud-leerlingen. Dat waren jongere boeren, die landbouwcursussen gevolgd hadden en die op advies van hun landbouwonderwijzers een soort studieclub vormden om zo op de hoogte te blijven van ontwikkelingen in de land- en tuinbouw. Ze hielden zich ook bezig met de aanleg van proefvelden, waarbij ze bijvoorbeeld diverse roggerassen vergeleken in groei- en opbrengstmogelijkheden of waarbij ze het effect van de diverse soorten kunstmest op de groei van de bieten bestudeerden. In 1919 bestond het bestuur van die bond uit Harrie Brekelmans voorzitter, Jan Burgmans secretaris/penningmeester, Jan Verhoeven, Willem van Roessel en Graard Bergmans. De club telde toen 38 leden.

Oprichting in 1921

Op 10 januari 1921 werd er een bijeenkomst gehouden voor de oprichting van een R.K. Jonge Boerenstand. De vergadering stond onder leiding van de voorzitter van de Bond van Oud-leerlingen. Er waren 54 personen aanwezig, waaronder de bestuursleden van de Boerenbond, de geestelijk adviseur en leden van de Boerenbond. Een technisch adviseur van de NCB lichtte de conceptstatuten toe. 52 personen gaven zich als lid op. Het bestuur bestond vanaf 5 april 1921 uit Graard Bergmans voorzitter, Kees van Laarhoven ondervoorzitter, Jan Verhoeven secretaris/penningmeester en Marinus van Groenendaal. Frater Cleophas nam deel als technisch adviseur. De eerste algemene vergadering van de Jonge Boerenstand was op 25 april 1922 en er waren 34 leden aanwezig. Op die vergadering nam men het advies ter harte om een zomerprogramma op te stellen, zoals aanbevolen door de geestelijk adviseur van de NCB in het Bondsblad. Men stelde de contributie vast op 50 cent en wie afwezig zou zijn op algemene vergaderingen kreeg een boete van 15 cent per keer. Men zou actief propaganda maken voor de Boerenbond en zijn instellingen. Het is bijzonder dat de vergadering aan de orde stelde de pastoor te vragen de bijeenkomsten van de H.Familie op zondag een uur te vervroegen, om een groter deel van de middag voor andere bezigheden beschikbaar te krijgen.

In 1923 blijkt, dat de Jonge Boerenstand en de Bond van oud-leerlingen naast elkaar bestaan. In maart namelijk krijgt de Bond van oud-leerlingen een subsidie van de Boerenbond.

Hulp aan anderen

De Jonge Boerenstand nam in haar doelstelling op om hulp te verlenen aan anderen die in nood verkeren en ook om de ontwikkeling van haar leden op geestelijk, cultureel en bedrijfseconomisch terrein te bevorderen. Zo lezen we in de eerste verslagen, dat de leden in 1922 ruim 3 wagonladingen aardappelen voor noodlijdende landen ophaalden en in 1923 brachten ze 33.000 kg aardappelen, 1500 kg rogge, 50 kg erwten, 1500 kg stro, kruidenierswaren en f.89,45 in contanten bijeen voor het Rijn- en Ruhrgebied.

In 1924 telde de vereniging 52 leden. In dat jaar namen ze een bibliotheek over van de Oud-leerlingenbond ten behoeve van haar leden en de leden van de Boerenbond voor de prijs van f.20,-. De leden betaalden per week aan huur 5 cent voor grote boeken en 2 cent voor kleine. De vereniging bevorderde deelname aan retraites en excursies en organiseerde cursussen over godsdienstig-sociale vorming, land- en tuinbouw, veeverloskunde en veevoeding, varkens-, rundvee- en paardenkennis, bijenteelt en pluimveeteelt. In 1925 richtte de Jonge Boerenstand een toneelclub op onder leiding van frater Cleophas. In de loop der jaren voerden ze onder andere 'Gezworen kameraden', 'Storm over Mexico', 'Hemelse Vissers', 'Zondvloed', 'Morgenrood', 'De schaduw' en 'Dit was de dader' op. In 1933 bij het 12,5 jarig bestaan, werd een vaandel gewijd. De vereniging telde toen 78 leden.

Ook de Jonge Boerenstand had haar activiteiten stilgelegd tijdens de oorlog. Maar meteen daarna paktten ze de draad met enthousiasme weer op. Een van de eerste dingen, die te wachten stonden, was

de viering van het zilveren jubileum in 1946. In die jaren bestond het bestuur uit Kees Heijmans voorzitter, Antoon van de Ven secretaris, Jo van Balkom ondervoorzitter en bestuursleden Gerard van de Laar en Ties van de Pas.

Op 17 maart 1945 richtte de Jonge Boerenstand een sportclub op en in 1947 kwamen de sporters zelfs met een eerste prijs van de Interkring-sportdag terug. In de eerste jaren na de oorlog kwam er ook een zangclub. In 1947 vervulden 9 leden hun militaire dienstplicht in Nederlandsch Oost-Indië. De vereniging onderhield regelmatig contact met die leden. De Jonge Boerenstand organiseerde excursies naar bijvoorbeeld de Noordoostpolder in aanleg, de suikerfabriek in Roosendaal, de graandrogerij in Tilburg, het grote moderne landbouwbedrijf van Van Puijenbroek in Goirle, een stikstofbindingsbedrijf en nog vele anderen.

Minder leden, maar nog meer activiteiten

Vlak na de oorlog kwamen de discussies op gang over het perspectief voor jonge boerenzonen. Die waren onder andere door die discussie minder gemotiveerd om naar de Landbouwschool te gaan. Er waren voldoende alternatieven, in de industrie, in de verpleging, in het onderwijs, etc. Na 1960 daalde het aantal leerlingen van de Landbouwschool in een flink tempo.

In de jaren vijftig liep het ledental van de Jonge Boerenstand terug van 129 naar 86. Dit tijdperk heeft zich gekenmerkt door intensieve activiteiten op allerlei gebied. Een greep uit de activiteiten om een beeld te geven: kostprijsberekening van gewassen, rundvee- en varkensbeoordelingswedstrijden, proefvelden, cursussen op het gebied van coöperatievezen, sociale onderwerpen, godsdienstige onderwerpen, kalveropfok, handvaardigheid, melkcursussen en melkwedstrijden, Boeren- en Tuindersleegang. Frater Alberto (den Bieboer) was als technisch adviseur verbonden aan de Jonge Boerenstand.

In deze periode werd de band met de boerinnen-jeugdbond steeds hechter. Men ging samen sporten en culturele avonden verzorgen. Het is boeiend te constateren hoe actief de Jonge Boerenstand in die jaren was en hoe actief zij meedeed aan alle mogelijke wedstrijden. In 1955 bijvoorbeeld werd met 15 leden deelgenomen aan een kalveropfokwedstrijd en met 10 deelnemers aan een ploegwedstrijd. Langzaam maar zeker nam de sport een steeds grotere plaats in. De sportclub nam deel aan diverse sportdagen en behaalde goede resultaten.

Jonge Boerenstand wordt Katholieke Plattelands Jongeren (KPJ)

In 1966 is de Jonge Boerenstand omgevormd tot de KPJ, de Katholieke Plattelands Jongeren. De nieuwe benaming gaf aan, dat de vereniging steeds meer een jeugdvereniging wilde zijn op bredere basis. In het jaarverslag van 1968 meldde het bestuur, dat de vereniging 86 leden telde, waarvan 53 meisjes en 33 jongens. Van deze 33 jongens waren er tien op het landbouwbedrijf werkzaam, één was leerling op de MLS, vijf waren er werkzaam in een beroep verwant aan de landbouw, zeventien anderen waren werkzaam in andere beroepen of volgden onderwijs buiten de landbouw. Aanvankelijk vreesden velen dat de technische vorming van de jonge agrariër in de knel zou komen. Daarom richtte men in kringverband een aparte werkgroep op, het Agrarisch Jongeren Werk (AJW). Deze groep zorgde ervoor, dat er voor toekomstige ondernemers speciale cursussen werden gegeven op vaktechnisch en technisch-economisch gebied. Ook op het terrein van de belangenbehartiging voor toekomstige ondernemers hadden ze hun inbreng in kring- en hoofdbesturen van de Boerenorganisatie, de NCB.

Veel later, op 4 september 1979 stelde notaris P. Mertens te Boxtel het nieuwe statuut van de KPJ Udenhout vast. Ten aanzien van doel en middelen werd daarin het volgende opgenomen: *De vereniging wil een ontmoetingspunt voor jongeren op het platteland zijn. De vereniging stelt zich ten doel in groepsverband activiteiten te ondernemen, die enerzijds een gezellig en ontspannen karakter dragen en anderzijds een bijdrage leveren aan de persoonsvorming van haar leden. De vereniging wil medeverantwoordelijkheid dragen voor de samenleving, daarbij uitgaande van een mens- en samenlevingsvisie, die gebaseerd is op het evangelie. Voor de agrarische leden heeft de vereniging*

daarnaast een taak op het gebied van beroepsvorming en belangenbehartiging. In 1977 telde de vereniging 81 leden, jongens en meisjes. Het bestuur bestond uit Jan Mathijssen (voorzitter), Hans Heijmans (onder-voorzitter), Kees van Iersel (secretaris/penningmeester), Wil Brekelmans, Vera Kors, Adri van de Plas en Annie van den Bijgaart. Tot de activiteiten behoorden culturele avonden, deelname aan de kaderweekenden en de Interkring Culturele dag, gesprekscurssussen, fietstochten, tuinfeesten, droppingen, een handbaltoernooi, een volleybaltoernooi, sportdagen, touwtrekken, zeskamp, e.a. Op kring- en interkringsportdagen werden goede resultaten behaald dankzij de sportleidsters Cor Teurlings en Cor van de Wouw en later Annie van den Bijgaart en Marian Brekelmans.

In de eerste helft van de 80-er jaren waren binnen de KPJ de financiële problemen erg groot. De reden was dat de sportactiviteiten alsmaar groeiden en alsmaar meer kosten met zich mee brachten. In 1985 kwam de KPJ in de problemen, omdat er een achterstand was ontstaan bij te betalen van huur van sportaccommodaties. De tekorten bedroegen ruim f 13.000,-. Het bestuur van de Boerenbond had in overleg met de gemeente besloten de helft van deze schulden samen met de Rabobank voor haar rekening te nemen. De gemeente deed de rest. Boerenbond, Rabobank en de gemeente maakten afspraken om herhalingen te voorkomen. De sportdagen werden afgeschaft.

Zeskamp

In augustus 1976 organiseerde de KPJ Udenhout een kring-zeskamp, waaraan 400 KPJ'ers uit de verre omgeving deelnamen en waarvoor de belangstelling zeer groot was. Dat was op een zondag. Op de zaterdag daarvoor organiseerde de KPJ een zeskamp voor de buurtschappen uit Udenhout en Biezenmortel. Het succes was aanleiding om dit vaker te doen. De jaarlijkse zeskamp was daarmee een feit, eerst op een wei aan de Gommelsestraat en later op het KPJ-sportterrein aan de Kreitenmolenstraat. Anno 2002 is de Zeskamp van de KPJ Udenhout niet meer weg te denken uit de evenementenkalender. En een keer per jaar gaat "Udenhout onder zeil". Nou ja, op één keer na. In 2001 kon het feest niet doorgaan vanwege de gevaren voor verspreiding van mond- en klauwzeer op grote massabijeenkomsten. In 2002 zorgden 190 vrijwilligers onder leiding van Leon Kuijpers voor een groots spektakel. Aan de Handelsweg was een tent opgezet van 80 bij 32 meter. Het festijn trok zaterdag 23 maart 3.000 bezoekers en zondag 24 maart 2.000 bezoekers.

Anno 2002 telt de KPJ 140 leden, ook van buiten Udenhout, en is het een springlevende organisatie. Het bestuur bestaat uit Bart Vromans voorzitter, Jolanda de Rooij secretaresse, Bart Heuvelmans vice-voorzitter, Bas Dekkers penningmeester, Ad Verhoeven, Ron van Gorkum en Tinus Vromans.

DEEL C

De Boerencoöperaties, -bedrijven en -verenigingen

Luud de Brouwer, Kees van Kempen, André van der Lee en Piet Naalden

C.1.	1899	Boerenleenbank
C.2.	1903	Verzekeringen
C.3.	1903	Veefonds
C.4.	1906	Pakhuis
C.5.	1912	Stierhouderij
C.6.	1912	Paardenfonds
C.7.	1916	Boter- of Melkfabriek
C.8.	1917	Eiermijn
C.9.	1917	Fok- en Controlevereniging Rundvee
C.10.	1919	Geitenfokvereniging
C.11.	1926	Bijenhoudersbond
C.12.	1930	Varkensfokvereniging
C.13.	1933	Landbouw- en huishoudonderwijs
C.14.	1934	Rijvereniging
C.15.	1946	KI vereniging
C.16.	1947	Tuinbouwbond
C.17.	1949	Veecentrale
C.18.	1950	Werktuigencoöperatie
C.19.	1951	Potercombinatie
C.20.	1959	Diepvriescoöperatie
C.21.	1967	Bedrijfshulp
C.22.	1967	Sociaal economische voorlichting
C.23.	1969	Maisbank
C.24.	1976	Studieclub varkenshouderij
C.25.	1976	Studieclub rundveehouderij

C.1. De Boerenleenbank

Behoeftte aan bedrijfskapitaal

Op het eind van de 19e eeuw blijkt de traditionele bedrijfsvoering op de boerenbedrijven niet langer levensvatbaar. De agrarische crisis had duidelijk gemaakt, dat de boer meer moest gaan werken voor de markt en dat een meer rationele aanpak noodzakelijk was. Uitbreiding van de veestapel, betere grondbewerking en onkruidbestrijding en krachtiger bemesting met kunstmest waren hiervan het logische gevolg. Het grootste probleem waarmee elke boer te kampen kreeg, was de acute geldnood. In zijn weinig rendabele bedrijf ging weinig geld om. Geldgebrek was er soms zelfs verantwoordelijk voor, dat hij producten tegen afbraakprijzen moest verkopen. De veranderingen in de bedrijfsstructuur en de wens om gebruik te gaan maken van hulpmeststoffen en kunstmest leidden gedurende het laatste kwart van de 19e eeuw tot een stijgende behoefte aan bedrijfskapitaal. De Udenhoutse leerlooier Willem van den Bosch en de renteniersfamilie Joseph van Iersel verstrekten vele geldleningen onder hypotheek. Een andere geldverstrekker in die eeuw was Heiliger van Iersel. Zijn kinderen erfden niet alleen zijn onroerende zaken maar ook zijn waardepapieren. We weten, dat bij de boedelverdelingen van de kinderen Joseph en Arnolda van Iersel in 1865 totaal 124 schuldbekentenissen onder vestiging van hypotheek onder de erfgenamen verdeeld werden. Een bankinstelling bestond er in Udenhout nog niet. Er waren al wel handelsbanken in Den Bosch, Tilburg en Waalwijk. Zij gingen alleen akkoord met een lening als onroerend goed als onderpand werd gesteld. Voor kortlopende kredieten waren de boeren niet zelden aangewezen op veehandelaren of plaatselijke winkeliers.

Oprichting Boerenleenbanken

In landbouwkringen hadden de voormannen samen met de regering al vele studies verricht naar de mogelijkheden voor verbetering van de financieringen in de landbouw. Enkele pioniers en vooraanstaande burgers verenigden zich in plaatselijke belangenverenigingen. Het resultaat van hun inspanningen leidde in 1896 tot een belangrijk initiatief van Pater van den Elsen van de Norbertijnenabdij uit Heeswijk. Onder zijn leiding kwam in dat jaar de oprichting van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond tot stand. Die oprichting leidde in 1899 tot de oprichting van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank. De oplossing van Pater van den Elsen was: het oprichten van plaatselijke boerenleenbanken. Via de plaatselijke afdelingen van de NCB (boerenbond) stimuleerde hij de oprichting van lokale banken om de economische positie van de boeren te versterken.

Op 3 december 1899 kwamen twaalf oprichters bijeen in de boerderij van Kobus van Roessel in den Berkhoek, allen landbouwer van beroep. Pater Gerlacus van den Elsen was voor deze belangrijke bijeenkomst naar Udenhout gekomen. Hij bracht de conceptstatuten voor de nieuwe boerenleenbank mee. De vaste gegevens waren voorgedrukt, de variabele teksten werden ter plaatse met de pen ingevuld. Nadat allen hun handtekening hadden geplaatst, was de oprichting een feit.

Het voorzichtige begin in 1900

Op 16 januari 1900 kwam de weduwe van Cornelis Bouwens uit de Kuil, de buurvrouw van kassier Hannes Willems, een inleg doen van f.100,-. Deze transactie werd als nummer 1 vastgelegd in het dagboek (lees: kasboek) van Hannes. De administratie was toen nog niet geheel op orde, want haar spaarboekje kreeg volgnummer 5. Spaarboekje nummer 1 werd op 3 februari 1900 uitgereikt aan Arnolda Bouwens, dienstmeid in Udenhout, dochter van Adriaan Bouwens en later de vrouw van Piet van Kempen.

Kort daarna bereidde de piepjonge boerenleenbank van Udenhout een belangrijk besluit voor. Er had zich iemand gemeld die een bedrag wilde lenen van f.350,-. Omdat de aanvrager voldeed aan de geldende voorwaarden, werd hij aangenomen als lid van de bank. De beheerders behandelden zijn financieringsaanvraag in de vergadering van 18 februari. Het college van bestuur en raad van toezicht, bestaande uit twaalf personen, was voltallig aanwezig. De vergadering keurde de aanvraag goed en verstrekke het voorschot (de lening) op de navolgende voorwaarden:

- ◇ het bedrag was af te lossen met f.25,- per jaar;
- ◇ de rente bedroeg 3,96 % en de afsluitprovisie 1/10 %;
- ◇ als zekerheid persoonlijke borgstelling (één borg).

Medio 1900 telde de bank 70 leden. Er waren 38 spaarboekjes uitgegeven en vier voorschotten verstrekt. Het "Weekblad van den NCB" uit 1901 vermeldde, dat de bank in Udenhout al f.38.000,- spaargeld had ontvangen, en vervolgde: "Ook wat het geven van voorschotten betreft, gaan de banken vooruit, de vooroordelen en valsche schaamte verdwijnen langzamerhand".

In het verlengde van de verstrekking van leningen kwam er al vrij snel een aanvraag voor een lopende rekening met krediet. Als eerste werd in 1903 de Boerenbond goed bevonden voor een krediet van f.7.000,-.

De kassier

Tot 1944 was de kassier van de bank een te goeder naam en faam bekend staande Udenhoutse boer. Het was een van de vele functies binnen agrarisch Udenhout waarvoor iemand beschikbaar moest zijn met een gezond boerenverstand en als het kan een goede hand van schrijven. Bovendien moest hij voldoende tijd vrij kunnen maken voor de bijbehorende werkzaamheden. Voor de eerste kassier, Hannes Willems, was dat geen bezwaar. Hij was ongehuwd, evenals zijn twee broers. Samen woonden en werkten zij op een boerderij in de Kuil. Vanaf 1916 was Hannes Willems niet langer de kassier van de bank. Hij stelde zich daarvoor niet meer herkiesbaar. Zijn kassier-opvolger was Jan Brekelmans Jzn., afkomstig uit de boerderij met olieslagerij in de Molenhoefstraat, tegenwoordig eigendom van de familie Van Balkom. Hij was vrijgezel en hield kantoor in zijn woonhuis in de Slimstraat, nu nr. 86. Daardoor verbeterde de bereikbaarheid van de bank aanzienlijk. Toen Jan in 1927 kwam te overlijden, was het Hannes die tijdelijk de kassierstaken waarneemt. Tinus Simons werd later in dat jaar de nieuwe kassier. Midden in de perikelen van de laatste oorlogsjaren gaf kassier Tinus Simons in de vergadering van 27 oktober 1943 te kennen dat hij voornemens was zijn taak neer te leggen per 31 december van dat jaar. De nieuwe kassier werd Toon van den Bersselaar, in de volksmond ook wel Toontje genoemd, tot dan toe boekhouder op het Pakhuis van de Boerenbond. Dat Toontje van den Bersselaar de opvolger werd van Tinus Simons, betekende twee belangrijke veranderingen. Op de eerste plaats verdween na 45 jaar de bank uit de boerderij en bovendien ging de functie van kassier over in handen van een niet-boer. Van 1946 tot 1953 combineerde de kassier zijn functie met die van zaakvoerder van de Boerenbond.

De bank wil naar het centrum van het dorp

In 1954 kreeg de bank binnen de Boerenbond een eigen kantooruimte met een eigen kluis. Begin 1959 gingen er binnen het bestuur van de Bank stemmen op of het niet wenselijk zou zijn om uit te zien naar een geschikt huis of een bouwplaats voor een nieuw kantoor in het centrum van de gemeente. Dan deed in januari 1960 in het dorp het nieuws de ronde, dat Pieter Bertens voornemens was met zijn gezin naar Canada te emigreren. Pieter bezat in het centrum van het dorp een boerderij, bestaande uit een representatief woonhuis, diverse stallen en schuren en een huiskavel met een oppervlakte van 2.700 m². Het perceel had aan de Kreitenmolenstraat een breedte van ruim 20 meter en een zeer goede ontsluiting van het achterterrein. In een vergadering op 7 maart kon de voorzitter tot zijn genoegen mededelen, dat voor een bedrag van f.60.000,- het bedrijf van de heer Bertens was aangekocht. De beide colleges bekrachtigden de aankoop. Zaterdag 3 juni 1961 was het zover. Een lange rij versierde karren met opgetuigde paarden, met voerlui in ouderwetse kleren, sierde de Udenhoutse straten. Met muziek van "De dorstige boertjes" voorop en gevolgd door een gezelschap heerboeren, trok de optocht via Zeshoevenstraat, Berkelseweg en Slimstraat naar de nieuwe bank.

De bank groeit en groeit

Toen Toontje van den Bersselaar in 1967 het stokje doorgaf aan zijn zoon Kees van den Bersselaar, was de bank uitgegroeid tot een enorm groot bedrijf. Het balanstotaal van de bank was gestegen tot boven de tien miljoen, de spaargelden beliepen een bedrag van ruim negen miljoen en het bedrag aan

leningen oversteeg inmiddels de zes miljoen gulden. Deze spectaculaire groeicijfers hadden ook gevolgen voor het aantal medewerkers en de benodigde kantoorruimte. Na diverse verbouwingen kwam er complete nieuwbouw in 1991. Bij die gelegenheid is het carillon geplaatst.

Fusie met Berkel-Enschot

Drie dagen nadat de Boerenleenbank in Udenhout werd opgericht, werd op 6 december 1899 ook in Berkel-Enschot de basis gelegd voor een eigen coöperatieve bank. De samenwerking tussen de dorpen was te danken aan de toenmalige burgemeester van Berkel-Enschot, de heer Brenders. Na bijna 100 jaar werden de voormalige zelfstandige gemeenten Udenhout en Berkel-Enschot opnieuw in elkaars armen gedreven. De gemeentelijke herindeling maakte in 1996 beide dorpen tot een nieuw stadsdeel van de gemeente Tilburg. Binnen de Rabobank-organisatie voltrok zich reeds een aantal jaren een proces van schaalvergroting bij de lokale banken, een proces dat moest resulteren in een brede financiële dienstverlening aan bedrijven en particulieren. Het veranderingsproces dat door Rabobank Nederland op gang was gebracht in haar zogenoemde nota “Wat is een goed formaat voor een lokale Rabobank?”, leidde in 1998 tot fusie van de Rabobanken van Udenhout en Berkel-Enschot.

Kassiers/Directeuren Boerenleenbank/Rabobank Udenhout

	Kassiers/directeuren
1899	Hannes Willems
1916	Jan Brekelmans Joh. zn.
1927	Tinus Simons
1944	Toon van den Bersselaar
1967	Kees van den Bersselaar
1992	Jeroen ter Huurne
2001	Jan Klaasen

C.2. Verzekeringen

De Boerenbond was al snel actief op verzekeringsterrein door de leden aan te sporen om bepaalde risico's voor gezin of bedrijf af te dekken. Dat kon door verzekeringen af te sluiten bij de daartoe opgerichte “Verzekeringen van de NCB”. Boeren waren als zelfstandige ondernemers niet zo gauw geneigd om hun risico's elders onder te brengen. De Boerenbond fungeerde als tussenpersoon voor de NCB. De dagelijkse uitvoering lag in handen van de secretaris/zaakvoerder.

Het ging in eerste instantie om de volgende verzekeringen:

- *Brandverzekering.* De Algemene vergadering van de Boerenbond, gehouden op 10 mei 1903, besloot om aan te sluiten bij de Onderlinge Brandassurantie van de NCB. In dat jaar werden door middel van de Boerenbond reeds 164 panden in verzekering gegeven. In 1923 liepen er 463 polissen, in 1958 737.
- *Hagelverzekering.* In 1903 koos de Boerenbond ook voor aansluiting bij de Hagelverzekering van de NCB. In het jaar 1917 telde Udenhout 12 deelnemers. Zeven leden ontvingen in dat jaar een uitkering van totaal f.370,42.
- *Dienstbodenverzekering.* In 1912 benoemde de Boerenbond een commissie voor een onderlinge verzekering voor dienstboden. In dat jaar meldden zich 76 meiden en knechten aan. In 1919 is de plaatselijke verzekering ondergebracht bij de Dienstbodenverzekering van de NCB.
- *Ongevallenverzekering.* In 1923 begon men met een ongevallenverzekering, met als tussenpersoon een commissie bestaande uit Jan Verhoeven (voorzitter), Frans Scheffers (toegevoegd lid namens de Landarbeidersbond) en Graard Bergmans (secr./penningmeester).
- *Ziektekostenverzekering c.q. ziekenhuisverzekering.* Voor een ziektekostenverzekering moest men in 1923 naar een commissie bestaande uit Jan Verhoeven (voorzitter) en Graard Bergmans

(penningmeester). 35 Deelnemers hadden 49 personen als inwonend personeel verzekerd. In 1955 waren er 100 ziektekostenpolissen met in totaal 434 verzekerden. In 1919 was er sprake van een varkensverzekering, waarvoor men statuten vroeg, maar nergens blijkt dat deze verzekering van de grond kwam.

In 1965 droeg de Boerenbond de plaatselijke verzekeringsportefeuille van de Verzekeringen van de NCB over aan de plaatselijke Boerenleenbank. Directe aanleiding voor de overdracht op dat moment was het feit, dat Toon van den Bersselaar, die toen namens de Boerenbond als tussenpersoon voor verzekeringen fungeerde, volledig in dienst kwam van de Boerenleenbank en met goedkeuring van het bestuur van de Boerenbond deze portefeuille meenam naar de Bank.

Donatus

Beschermheilige tegen donder, bliksem en brand. Patroonheilige van de verzekeringsmaatschappijen. Donatus was een Romeins legerofficier van het Bliksemlegioen. Hij wordt afgebeeld als een legerofficier met een stel bliksemschichten in zijn hand. In Udenhout was er een broederschap van de H. Donatus. In de collectie van 't Schoor is er een "Bewijs van Inschrijving in de Broederschap van den H. Donatus, Martelaar" ten name van Joanna Leijten d.d. 16 augustus 1884, met een afbeelding van Donatus, de levensbeschrijving van Donatus, de geschiedenis van de broederschap, de litanie ter ere van de H. Donatus en een gebed.

C.3. Het Veefonds

(Men sprak in Udenhout over de Veefonds).

Op de algemene vergadering van 8 februari 1903 richtte de Boerenbond een veeverzekering op, waarbij de deelnemers de risico's bij veesterfte samen zouden dragen. De verzekering liep niet via de NCB, maar was een eigen, zogenoemde "onderlinge" verzekering. Sommige leden waren al aangesloten bij een dergelijke verzekering in Berkel en ook de buurtschappen 't Winkel en de Houtsestraat hadden al zo'n onderlinge verzekering. Deze gingen snel op in de nieuwe verzekering van de Boerenbond, ook wel "de Veefonds" genoemd. President van het fonds werd burgemeester van Heeswijk, de voorzitter van de Boerenbond.

Het fonds werkte als volgt. Elke deelnemende boer moest per jaar 50 cent per koe aan het fonds betalen. Wanneer een koe was gestorven of afgemaakt en het vlees was voor consumptie geschikt, dan moesten alle aangesloten boeren daarvan vlees kopen tegen een vastgestelde prijs. De opbrengst was eveneens voor het fonds. Aan een boer, wiens koe was gestorven of afgemaakt, keerde het fonds een bedrag uit, 70% van de waarde in geval van miltvuur, 80% van de waarde als het vlees niet meer geschikt was voor consumptie en 90% van de waarde als het vlees wel geschikt was voor consumptie. Bij een slachting, waarbij het vlees nog geschikt was voor consumptie, bleven kop, poten en afval achter bij de boer, wiens koe het betrof.

In 1919 vormde Nederland de verplichte Vleeskeuringswet in, die voorschreef dat men kadavers niet meer mocht begraven, maar moest vernietigen. De uitvoering van de wet lag in handen van de gemeenten. Pas in 1929 bereikten de NCB-organisatie en de Brabantse gemeentebesturen overeenstemming over de bouw van een destructiebedrijf in Son. Contractueel belastte de NCB zich om de destructie ter hand te nemen. Eventuele winsten mocht het bedrijf behouden. De gemeenten verplichtten zich om bij een eventueel tekort van het bedrijf een jaarlijkse bijdrage te leveren van maximaal 2 cent per inwoner en 2 cent per ha met een maximum van f.400,-. per gemeente. Er is in honderd jaren nimmer een beroep op de gemeenten gedaan om bij te dragen. In 1934 ging de nieuwe fabriek van start.

In 1923 telde het Veefonds 218 leden met 753 runderen, die een verzekerde waarde vertegenwoordigden van f.250.050, -.

In 1969 waren er 2.142 dieren verzekerd. Er werden 94 dieren geruimd, waarvan 75 verkocht, 2 geheel of gedeeltelijk goedgekeurd en 17 dieren afgekeurd en afgevoerd naar de destructor in Son. Totaal betaalde het fonds voor geruimde dieren f.106.045,70 uit, f.1.128,- per dier.

Geleidelijk aan sloten steeds meer leden een veeverzekering af bij Interpolis. De laatste algemene vergadering van het Veefonds was op 23 maart 2000 in café “Boschlust”. In het laatste boekjaar bestond het bestuur uit Henk van Gorkum en Jan Keuninx. Als secretaris/penningmeester buiten het bestuur fungeerde het oud-bestuurslid Piet Schapendonk.

C.4. Het Pakhuis

Een pakhuis voor opslag en verwerking

De eerste gemeenschappelijke inkoop van de Udenhoutse Boerenbond betrof Amerikaanse lijnkoeken, die men aanvoerde via het Udenhoutse station. Daar pakte men alles over om het met paard en wagen te vervoeren naar de boerderij van Hannes Willems in de Kuil, waar een koekbreker stond.

Vervolgens moest alles weer met paard en wagen naar de boeren toe. In 1904 werden er zo 38 wagons met in totaal bijna 400.000 kilo lijnkoeken verwerkt. Hannes Willems had natuurlijk geen opslagruimte. Gebroken koeken gingen onmiddellijk naar de boeren, precies de hoeveelheid die men had besteld. Als boeren tekort kwamen, zaten ze zonder of moesten ze bij elkaar gaan lenen. Een boerenbond, die ook nog ambities had om veel meer gezamenlijk in te kopen en te verkopen, had opslag- en verwerkingsruimte nodig. Zou men een eigen pakhuis hebben, dan kon men inkopen zonder dat de boeren vooraf hoefden te bestellen. Dan zou men gebroken koeken op voorraad kunnen houden en konden de boeren het komen ophalen, als men de koeken nodig had.

In 1905 kocht de Boerenbond een perceel grond van 2200 m² aan de Kreitenmolenstraat dicht bij het station, zodat de per trein aangevoerde goederen maar een korte afstand hoefden te overbruggen. In mei 1906 was het Pakhuis zover klaar, dat men er actief gebruik van kon maken. Hannes Willems werd aangesteld als de verantwoordelijke inkoper. Er kwam een boekhouder in dienst tegen een loon van 1 gulden per zitting en er kwamen twee arbeiders voor het vervoer van de goederen van het station naar het Pakhuis en voor het breken van de lijnkoeken.

De productiecijfers

De eerste decennia liep de productie van de Boerenbond elk jaar flink op. In 1910 was het aantal wagons opgelopen tot 69, in 1920 286 wagons, een verviervoudiging in tien jaar tijd, en in 1925 550 wagons. In 1914 passeerde de omzet de magische grens van 100.000 gulden; f.100.261,77.

De eerste twintig jaar betrof de handelswaar vooral zaaigoed, kunstmest en veevoer. In 1922 werkte de Udenhoutse Boerenbond mee aan het initiatief van het kringbestuur om aardappelen af te zetten. In 1923 volgde het verkopen van steenkolen. In 1925 besloot de algemene vergadering van de Boerenbond om voortaan niet alle maaltactviteiten uit te besteden aan de lokale molenaars, maar uit kostprijsoverwegingen voortaan ook zelf te malen. Dat betekende, nadat de noodzakelijke investeringen waren gedaan, een aanzienlijke uitbreiding van de werkzaamheden.

De crisisjaren en de daaropvolgende oorlogsjaren brachten schaarste met zich mee. Er kwam een gebrek aan grondstoffen voor veevoer en kunstmest. Beide producten gingen op de “bon”. Invoer uit andere landen was niet mogelijk. Bovendien eiste de bezetter, dat de oppervlakte grasland ingekrompen diende te worden. Naar het oordeel van de bezetter vroeg de productie van vlees en melk

in verhouding teveel energie. Boeren moesten het grasland scheuren en graan en oliezaden verbouwen. De oorlogsjaren betekenden voor de Boerenbond relatief lage omzetten. Maar een paar jaar na de oorlog kwam vooral de invoer uit andere landen weer volop op gang en daarmee de handel, ook op het Pakhuis.

Na de oorlog wijzigde de productiemethode op het Pakhuis. Men schakelde over van losse producten naar producten in zakken, eerst in 50 kg zware juten zakken, later in papieren zakken van 25 kg. In het midden van de jaren zestig kwam er een veel betere transportmethode beschikbaar: bulktransport naar silo's op de boerderijen.

Ook bij het gebruik van meststoffen veranderde er veel. De kunstmestindustrie verving enkelvoudige meststoffen zoals kalizouten, thomasslakkenmeel en superfosfaat door mengmeststoffen, drie in één, zoals N.P.K., bestaande uit nitraat, fosfor en kali, die veel minder ballaststoffen met zich meedroegen. Toen die mengmeststoffen op de markt verschenen, betekende dat zowel voor de medewerkers op het Pakhuis als voor de leden een verlichting van veel zware en ongezonde arbeid.

De afzetcijfers laten tot midden jaren tachtig voortdurende groei zien. De grotere bedrijven en de toenemende omvang van de veestapel zijn goed af te leiden uit de cijfers van het Pakhuis.

De afzet en de omzet van het Pakhuis

boekjaar	afzet in kilo	omzet in gulden
1944/1945	551.894	58.126
1946/1947	1.580.027	127.508
1953/1954	4.333.008	949.221
1958/1959	8.168.787	1.796.380
1965/1966	13.228.831	4.386.980
1970/1971	21.322.983	7.162.335
1973/1974	32.106.508	13.022.701
1980/1981	37.413.356	17.303.881
1985/1986	39.049.165	16.085.476
1990/1991	28.011.000	14.262.568

Midden jaren tachtig veranderde de situatie. De voortdurende beperkende maatregelen, in Nederland en vanuit de Europese Gemeenschap, leidde tot een dalend aantal boerenbedrijven. De afzet van het Pakhuis zette een dalende lijn in.

Uit andere cijfers blijkt, dat de afzet in de vorm van bulktransport naar de bedrijven van de leden sinds 1965 verdrievoudigde. Naast de grote moderne ligboxenstallen voor rundvee, varkens- en pluimveestallen verschenen een of meer kunststof veevoedersilo's waar de bulkwagens van de Boerenbond het veevoer inbliezen. Het veevoer kwam via geautomatiseerde systemen bij de dieren terecht

Intussen was het hele bedrijfstype van de Boerenbond enorm veranderd. Vroeger kwamen de boeren met paard en wagen naar het Pakhuis. Daar aangekomen, leken ze haast te hebben en wilden ze als eerste geholpen worden. Maar eenmaal gelost of geladen, hadden de boeren plotseling alle tijd om met elkaar een sigaar te roken. Nu komen de boeren niet meer naar het Pakhuis. De boerderijen zijn een continubedrijf en zo ook de aanvoer van alle veevoer. In 1985 werd 91 % van de veevoeders in bulk afgeleverd.

De gebouwen werden groter met het toenemen van de activiteiten

Nadat in 1906 het Pakhuis was gebouwd, volgde de ene na de andere uitbreiding in een hoog tempo. In 1908 vond de eerste plaats, in 1910 de tweede. In 1911 bouwde men een weegbrug met een

vermogen van 6.000 kg. In 1914 werden een loods voor de opslag van kalk en een machineloods gebouwd. In 1916 volgde een uitbreiding van de kantoorruimte. Aannemer Josje Brekelmans bouwde in 1918 een nieuwe kalkloods en een weeghuisje. In 1919 verhardde men de weg tussen het Pakhuis en de Boterfabriek. In 1922 kwam er elektriciteit op het Pakhuis.

In 1925 vond er een hele ingrijpende verbouwing plaats. Men bouwde een eigen “malerij”, waarmee het Pakhuis niet alleen een opslag- en distributiecentrum was, maar ook een productiebedrijf. Het Pakhuis ontwikkelde zich tot een mengvoederfabriek. Er waren een reeks argumenten die tot het ingrijpende besluit hebben geleid. Tot dan toe werden alle maalwerkzaamheden uitbesteed aan de lokale molenaars, maar die hadden de laatste jaren hun tarieven flink opgeschroefd. Bovendien had het Pakhuis elektrisch vermogen genoeg. In 1922 was met het Gemeentelijk Elektriciteits Bedrijf overeengekomen 10.000 kW af te nemen en dat bleek veel te veel te zijn. De eigen malerij ging op 1 oktober 1925 in bedrijf. Ook in 1925 vond de bouw plaats van twee nieuwe loodsen. De bouwer was Hub van Doorne uit Eindhoven, de latere autofabrikant.

In de crisisjaren waren er minder uitbreidingsactiviteiten. De enige noemenswaardige investering was in 1935 het aankopen van grond achter de Boterfabriek met het doel er een eigen pluimvee-vermeerderingsbedrijf neer te zetten.

In 1940 was er ruimtegebrek op het Pakhuis vanwege de steeds grotere aanvoer van granen. Men besloot in eerste instantie de garage van Van Strien te huren voor 10 gulden per week. Later kon men de garage kopen voor f.5.000,-.

In 1941 kwam het bestuur van de Boerenbond in de problemen, omdat de kwaliteitscontrole-instantie CLO de menginrichting had afgekeurd. Deze moest in elk geval worden stilgelegd. Het bestuur stond voor de keuze om het mengen te stoppen, dan wel een nieuwe menginrichting te kopen. Het was oorlog, de afzet was al flink gedaald en zou nog verder dalen. Het bestuur besloot de oude menginrichting intact te laten en alleen te gebruiken voor het mengen van kippenvoer. Direct na afloop van de oorlog is wel een nieuwe menginrichting gekocht.

In 1946 richtte de Boerenbond een wolmaniseerderbedrijf in, waar hout kan worden behandeld tegen rot.

Begin jaren vijftig was alle ellende van crisisjaren en oorlog voorbij. De investeringen volgden elkaar weer in hoog tempo op. In 1952 schafte men een hamermolen en een mengketel aan, geleverd door de firma Poeth voor de totaalprijs van f.7.350,-. In datzelfde jaar kocht de Boerenbond het pand van Danklof, vlak naast het Pakhuis, voor de prijs van f.15.000,-, met het oog op toekomstige uitbreidingen. In 1954 kreeg de in 1940 gekochte garage van Van Strien de bestemming van poterbewaarpplaats voor de opslag van maximaal 180 ton aardappelen. In 1954 verving men twee maalstoelen en de houten mengketel door een hamermolen met een nieuwe verticale mengmachine. In 1955 volgde de vervanging van de houten silo's, welke op de verdiepingsvloer getimmerd waren, door een betonnen silo met 15 cellen. En men bouwde een stortput voor het ontvangen van los gestorte grondstoffen. In 1956 bouwde de firma Pellikaan de eerste silo voor een bedrag van f 111.400,-. In 1963 plaatste de firma Van Opstal een mengvoederloods en machines voor malen, mengen, persen en melassen. In 1963 kocht de Boerenbond café J. de Weijer, gelegen op de hoek van de Kreitenmolenstraat en Hooghoutseweg, voor f.46.000,-. In 1964 sloopte men een gedeelte van het oude Pakhuis en het kantoor en ook de oude woning van Danklof. Hiervoor verrees een nieuw complex met de eerste Boerenbondswinkel, een geheel nieuw kantoor en een gelijkvloers magazijn. De heftruck deed zijn intrede. De gezakte mengvoerders kwamen langs een laadtransportband te staan. Het was wennen maar de arbeidsbesparing en arbeidsverlichting waren aanzienlijk. In 1966 werd een bulkverlaadstation in gebruik genomen en werd de eerste bulkauto aangeschaft, samen met de afdelingen van Haaren en Moergestel. Het was een losse opzettank, verdeeld in 5 vakken van 1 ton.

In 1968 namen de bestuurders het besluit voor het enorme bedrag van f.450.000,- te gaan investeren. Er kwam een silotoren van 24 stuks gereedproduct-cellen en een totale inhoud van circa 300 ton. De

investering was verantwoord door de voortdurende omzetstijgingen, de toegenomen vraag naar geperste en losse mengvoeders en door de efficiency waardoor ondanks de hogere afzet geen uitbreiding van het personeel nodig was.

Er verrees in de loop van 1968 en 1969 een enorme toren in de skyline van Udenhout.

De Boerenbondwinkel

Intussen was de Boerenbondwinkel geopend. Het was allemaal begonnen in een hoekje van het oude Pakhuis. Ergens op de zolder van het Pakhuis had men ten behoeve van eigen leden een voorraad hamers, zagen, bijlen, krammen, spijkers, prikkeldraad, koptouwen voor koeien, creoline en teerproducten, graszaden, allerlei gaassoorten enz. De mond-tot-mond-reclame deed zijn werk. Steeds meer particulieren kwamen naar de Boerenbond voor wat gaas en voor gereedschap. Het waren de jaren van de opkomst van bouwmarkten en doe-het-zelf-zaken. Bovendien stimuleerde de centrale CHV de oprichting van Boerenbondwinkels voor een groter publiek, om daar ook voer voor konijnen, verdelgsmiddelen, gazongrassen, e.d. te verkopen.

Zo besloot ook de Udenhoutse Boerenbond om een Boerenbondwinkel te bouwen, keurig conform de formule zoals die door de CHV was vastgesteld, in dezelfde kleuren en met hetzelfde assortiment als Boerenbondwinkels in andere plaatsen. De oude woning van Danklof werd gesloopt en daar staat nog altijd de Boerenbondwinkel.

De zwarte dag voor de Udenhoutse boeren

De nieuwe installaties van 1968 en 1969 waren geplaatst. Het functioneerde allemaal prima. Die zaterdag 29 november 1969 was er de hele dag gewerkt, want de week daarop zouden de machines drie dagen niet kunnen draaien door het automatiseren van de doseerbunkerweger en voor een laatste algemene test, voordat het machinepark officieel in gebruik zou worden genomen. De officiële ingebruikname moest een feestelijke happening worden met veel notabelen en vooral met een groot feest. Zaakvoerder Jan van Iersel had nog tot 9 uur 's avonds op kantoor zitten werken. Daarna moest hij naar 't Centrum voor een trekking van de Sint Nicolaas-winkeliersactie. Een uur later ging daar de telefoon "Den Bond brandt".

Een fel uitslaande brand legde het bedrijf totaal in de as. De enorme silotoren stond helemaal in lichterlaaie. Een vetopslagtank, de brandstof van de auto's, houten kisten en pallets en vooral het dak zorgden ervoor, dat de brand zich razendsnel kon uitbreiden. Brandweerkorpsen uit Udenhout, Tilburg, Oisterwijk en Loon op Zand bestreden het vuur met veertien brandweerwagens. Maar er was geen redden aan. De hele toren, de hele opslag, de winkel, de vrachtauto's, alles ging verloren. De doseersilo met een inhoud van 400 ton, de juist in gebruik genomen maalderij, een grote voorraadsilo met een inhoud van 350 ton, de graandrogerij, de reinigingsinstallatie, de nieuwe gereedproduct-silo, de machinetoren met de nieuwe perserij en de nieuwe centrale regelkamer, alles was één grote vuurzee. Alleen een oude stalen loods en een meststoffenloods, die vrij stonden, bleven gespaard. In de omgeving sprongen de ruiten en smolten de regenpijpen van de huizen. De schade was enorm, maar liefst f.2.100.000,-. Toen Jan van Iersel vanaf 't Centrum bij de brand aankwam, raapte Jan, terwijl de brandweer met de spuit door de winkel ging, de bonnen van de levering uit het water. "We hebben alles nog kunnen factureren". Op de vraag wat het meeste indruk maakte, antwoordde Jan "dat stenen kunnen branden". De verslagenheid bij bestuur, personeel en leden was groot.

Nadat de gang van zaken voor de korte termijn was geregeld, boog het bestuur van de Boerenbond zich over de vraag of men het gehele complex weer zou herbouwen, dus inclusief een eigen mengvoederfabriek, of dat men de productie voortaan zou uitbesteden aan de centrale CHV. Er is veel en langdurig over gesproken. Er waren voorstanders en tegenstanders. Het bestuur van de Boerenbond raadpleegde adviseurs zoals W.A. de Jonge, voormalig economisch directeur van Philips, en professor Kriellaars, voorzitter van de standsorganisatie NCB. Pastoor Prinsen had zich al eens in een ander verband, het ging om schaalvergroting bij Maatschappelijk werk en Gezinszorg, laten ontvallen dat hij coöperatief was tot aan "Quatre Bras" toe. "De Prins had gewonnen", zeiden insiders later. Nadat alle voors en tegens van herbouw of beëindiging van de eigen mengvoederproductie nog eens bekeken

waren, nam het bestuur het besluit om een voorstel tot herbouw aan de algemene vergadering voor te leggen. Op 29 november 1971, precies twee jaar na de zwarte dag, werd de totale nieuwbouw officieel geopend door de toenmalige burgemeester Hoefsloot, waarna pastoor Ras de nieuwe gebouwen inzegende. Het gebouwencomplex omvatte een kantoorruimte, winkelverkoopruimte, opslag voor gezakt gereed produkt en gezakte grondstoffen, siloruimte, maal- en mengcapaciteit voor 15 ton per uur en perscapaciteit voor 9 ton per uur. Architect Fr. Vervest uit Eindhoven ontwierp de gebouwen. De Udenhoutse aannemer Jan Brekelmans bouwde de fabriek.

Reorganisatieplannen bij CHV

Vanaf de oprichting van de NCB hadden de plaatselijke boerenbonden een dubbele taak, namelijk die van de standsorganisatie en die van de coöperatie (het Pakhuis). Vlak na de oorlog hadden diverse kleine Boerenbonden besloten niet zelf opnieuw te investeren in machines, maar het produceren van de benodigde voeders over te laten aan de CHV te Veghel. Voor deze boerenbonden restte het aankopen en het afleveren van die producten aan de leden door middel van een plaatselijke Coöperatieve Aan- en Verkoopvereniging (CAV). Het aantal Boerenbonden dat zelf een mengvoederfabriek exploiteerde, nam steeds verder af.

Eind jaren zestig kwam de rationalisatie van het coöperatieve bedrijf op gang. Op de algemene vergadering van de CHV van 1970 besloot men alle bezittingen van de CHV onder te brengen in een op te richten CeHaVe N.V. Een half jaar later wijzigde ook de structuur van de CHV en de NCB. Welgeteld 219 bestaande afdelingen smolten samen tot 22 A-rayons, die op hun beurt lid zouden worden van de Coöperatieve Handelsvereniging. Dit alles had voor de plaatselijke afdelingen verstrekking gevolgen. Voortaan zouden de boeren en tuinders rechtstreeks vanuit een rayonkantoor hun mengvoeders geleverd krijgen. Voor het bestuur van de Boerenbond Udenhout was al heel snel duidelijk, dat zo'n opgaan in een groter geheel op dit tijdstip zeer moeilijk zou gaan. De nieuwbouw was juist rond. De algemene vergadering had zich onlangs duidelijk uitgesproken voor zelfstandigheid en het bestuur meende zich daaraan te moeten houden. Zo besloot Udenhout om buiten het A-rayon Midden Brabant te blijven. Daarin namen wel deel: Berkel-Enschot, Biest-Houtakker, Esbeek, Haaren, Helvoirt, Hilvarenbeek en Oisterwijk.

De Boerenbonden in Midden-Brabant, die besloten zelf te blijven produceren, vormden in 1973 een vereniging. Het waren de Boerenbonden van Udenhout, Middelbeers, Diessen en Moergestel. Zij vormden tezamen een B-rayon van de CHV. De Udenhouter Jos Vermeer werd voorzitter van dit B-rayon en uit dien hoofde bestuurslid van de CHV te Veghel.

Nieuwe investeringen

Groei en aanpassing van de mengvoederfabriek bleven noodzakelijk. Alle individuele plannen van leden voor verdere uitbreiding op hun bedrijf hadden tot gevolg, dat de vraag bij de Boerenbond sterk steeg. De coöperatie had dan de zorg voor tijdige aanpassingen in fabriek en Pakhuis om aan die stijgende vraag naar veevoer te kunnen voldoen. De aanpassingen en vernieuwingen varieerden van bulkwagens tot computers en van een melassetank tot stoom- en persinstallaties.

“Brameco”

Aan de onvermijdelijke schaalvergroting, die de gehele maatschappij in haar greep had, ontkwamen ook de plaatselijke coöperaties niet. Op de algemene vergadering van de Boerenbond van 11 mei 1993 verklaarden de leden, dat bestuur en directie van de Boerenbond door mochten gaan met het onderzoeken van de mogelijkheden voor verdere samenwerking met de Boerenbonden van Moergestel, de Beerzen en Diessen. De zelfmengers in Midden-Brabant, die reeds langer een vorm van samenwerking hadden, besloten later in dit proces samen te gaan. De laatste algemene vergadering van de Coöperatieve Boerenbond Udenhout vond plaats op maandag 8 November 1993 in “De Schelf” in Udenhout onder voorzitterschap van Frans Brekelmans.

In de notulen van die vergadering lezen we het volgende: *De voorzitter deelde de vergadering mede dat het Hoofdbestuur van de Coöperatieve Handelsvereniging, straks in december 1993 de Coöperatie Cehave-Encebe u.a. te Veghel, en het hoofdbestuur van de Noordbrabantse Christelijke*

Boerenbond, de NCB te Tilburg, beide hun goedkeuring hebben verleend, zowel aan de juridische fusie van de drie coöperaties als aan de concept statuten voor de nieuwe coöperatie genaamd: “Brabantse Mengvoedercoöperatie u.a.”, bij verkorting genaamd “Brameco” en gevestigd te Diessen”.

Later, in 2001, ging “Brameco” in het kader van schaalvergroting weer samen met de “ZON”, de Zuid-Oost-Nederlandse mengvoedercoöperatie, een organisatie van niet-katholieke boeren, aangesloten bij Cebeco in Rotterdam, tegenhanger van de CHV.

Zaakvoerders van de Boerenbond

	Zaakvoerders
1906	Hannes Willems
1916	Graard Bergmans
1946	Toontje van den Berselaar
1953	Jan van Iersel
1986	Piet Versteijnen

C.5. De Stierhouderij

De stierhouderij had tot doel om door gezamenlijke aankoop en exploitatie van kwalitatief goede stieren de kwaliteit van de veestapel bij de leden te verbeteren. Het ging daarbij niet alleen om de typische raskenmerken, maar ook om de productiviteit.

Voor de bestuursvergadering van de Boerenbond van mei 1907 stond als agendapunt vermeld: “Stierhouderij bespreken”. Men nam echter geen besluit. In 1912 richtte men een stierhouderij voor zwartbont vee op. In 1918 besloot het bestuur van de Boerenbond om f 25,-. subsidie te verstrekken aan de stierhouderij. Het bestuur bestond in dat jaar uit Willem Versteijnen (voorzitter), Frans van Roessel (secretaris), Jan Burgmans en Janus van Gorkum. De vereniging telde 82 leden met 406 koeien.

Financieel leidde de vereniging een kwijnend bestaan, want elk jaar bleek men steeds meer subsidie te vragen. Het bestuur van de Boerenbond vond in 1925, dat veel leden van de Boerenbond te weinig gebruik maakten van de diensten van de stierhouderij en stelde dat de vereniging beter geliquideerd kon worden. In 1925 besloot het bestuur van de Boerenbond dan om zelf als Boerenbond twee roodbonte stieren aan te schaffen en te gaan exploiteren. In 1930 besloot de Boerenbond, in overleg met de rijksveeteeltconsulent, weer een nieuwe stierhouderij op te richten en stieren aan te kopen. Het bestuur stelde zich op dat moment neutraal op ten aanzien van de gewenste fokrichting, rood- of zwartbont, maar het jaar daarop koos men toch voor roodbont.

In 1942 besloot het bestuur van de Boerenbond om in verband met maatregelen van de bezetter de exploitatie van de stierhouderij over te dragen aan de Fok- en Controlevereniging. Dat bestuur nam de vier aanwezige stieren over voor een bedrag van f.3.950,-, maar had zelf maar 40 gulden in kas. De betaling kon worden uitgesteld. In het jaarverslag van 1947 schreef secretaris Piet van Rijswijk: *“Als bestuur van de stierhouderij trad op het bestuur van de Fok- en Controlevereniging. In de hoedanigheid als stierhouderij kwam in dit boekjaar een grote wijziging. De, bij wijze van proef begonnen kunstmatige inseminatie bij rundvee, werd met succes voortgezet onder de leiding van de hierna te noemen Fok- en Controlevereniging.”* De stierhouderij hield in 1950 op te bestaan en de overgebleven geldmiddelen vloeiden in de kas van de Fok- en Controlevereniging.

C.6. Het Paardenfonds

(Men sprak in Udenhout over de Paardenfonds).

Op het kleine gemengde boerenbedrijf in het Udenhout van rond 1900 was een paard een kostbaar bezit. Het was de enige niet-menselijke trekkracht op het bedrijf en fungeerde ook wel als statussymbool. De ossen hadden afgedaan. Viel het paard uit door sterfte of anderszins, dan was er niet altijd geld voorhanden om een ander paard aan te schaffen. Een onderlinge verzekering voorzag in een behoefte. Op de algemene vergadering van de Boerenbond in mei 1907 gaf de voorzitter van de Paardenverzekering in Oudenbosch tekst en uitleg over zo'n verzekering. Pas vier jaren later benoemde het bestuur een schattingscommissie bestaande uit de heren Hannes van Iersel (Biezenmortel), Andries van Gorkum (Houtsestraat) en Frans van Roessel (Berkhoek). Als doelstelling stond in het reglement: "Deze vereniging stelt zich ten doel, elkander door onderlinge bijdragen te steunen en onderling te verzekeren tegen schade door sterfte of afmaking van paarden, onder voorwaarden opgenomen in de andere artikelen". In 1912 ging de vereniging van start met 54 paarden. In 1918 telde de vereniging 131 leden met 148 paarden en pony's.

In 1946 bestond het bestuur van de paardenverzekering uit de heren Janus Keuninx, Frans van de Ven en Willem van Roessel. De vereniging telde toen 213 leden met samen 261 paarden. In dat jaar werden 20 paarden geruimd door sterfte of andere gebreken. Daarvoor betaalde de verzekering in totaal f.11.849,- uit, gemiddeld f.480,- per paard.

Na 1960 liep het aantal leden en paarden steeds verder terug, mede als gevolg van de aanschaf van de landbouwtractoren waardoor het werkpaard op de boerderij grotendeels had afgedaan.

Op een bestuursvergadering van de Boerenbond in 1976 sprak men over vervanging van paardenschatters. Willeke de Groot is plotseling overleden en Janus Keuninx zei te willen stoppen in verband met zijn leeftijd (87 jaar). Willem van Roessel wilde nog wel even aanblijven om twee nieuwe schatters in te werken. Deze drie personen hadden de vereniging meer dan 50 jaren gediend (eenmaal paardenliefhebber, levenslang paardenliefhebber!). Vanaf 1976 besturen Rien Pijnenburg, Jan Martens en Harrie van Haaren de vereniging.

In 2002 telt de vereniging ruim 40 leden en heeft 90 paarden in verzekering.

C.7. De Boter- of Melkfabriek

Sommige Udenhouters spreken van de Boterfabriek, anderen van de Melkfabriek. Van oudsher gebruikten de mensen de naam Boterfabriek. De periode 1946 - 1951 is goed aan te merken als een periode van grote veranderingen, waardoor het accent vooral kwam liggen op de verwerking van melk. Dat leidde er toe dat ook in de volksmond de fabriek steeds meer werd aangeduid als de Melkfabriek. In dit boek gebruiken we daarom 'Boterfabriek' tot circa 1946/1951 en 'Melkfabriek' in de periode daarna. In officiële stukken gebruikte men over de hele periode doorgaans de naam 'Zuivelfabriek'.

Een boterfabriek bouwen als er "400 koeien meedoen"

Op 3 maart 1916 passeerde voor Notaris Vroemen in Udenhout de akte voor de oprichting van een zuivelfabriek. Bij de ondertekening kwamen 21 Udenhoutse inwoners te pas, te weten 19 landbouwers, burgemeester van Heeswijk en kapelaan Mooren.

Al op de jaarvergadering van de Boerenbond van 10 mei 1907 verzorgden de heren Wintermans en Huizinga lezingen over de fabrieksmatige verwerking van zuivel. Op 24 februari 1908 kocht de

Boerenbond voor een bedrag van f.1.074,60 een naastgelegen perceel aan ten behoeve van een toekomstige zuivelfabriek. De jaarvergadering van 18 mei 1908 belastte een voorlopig bestuur met het onderzoek naar de mogelijkheden voor het opzetten van een melkinrichting en het formuleren van de conceptstatuten. Erevoorzitter burgemeester van Heeswijk en kapelaan Mooren kregen een raadgevende stem. Weer een jaarvergadering later deelde men mee, dat het plan bestond een flinke zuivelfabriek te bouwen, zodra er in totaal 400 koeien zijn aangemeld. Kwam men in 1909 niet aan dat getal, dan zou men in 1910 een kleine fabriek bouwen. Op dat moment waren er 200 koeien aangemeld. Men had al een directeur op het oog, die een salaris zou krijgen afhankelijk van het aantal deelnemende koeien.

De reden dat de oprichting toch pas in 1916 plaatsvond, moet liggen in een te klein aantal koeien, waardoor er geen basis was het benodigde kapitaal bijeen te brengen en de fabriek efficiënt te kunnen exploiteren.

Het eerste bestuur bestond uit voorzitter Hannes Willems, onder-voorzitter Jan Vermeer en de leden Janus Pijnenborg, Kees van Balkom en Peer Heijmans. De raad van toezicht bestond uit voorzitter burgemeester van Heeswijk, onder-voorzitter Kobus van Roessel, secretaris Willem Versteijnen en geestelijk adviseur kapelaan Mooren. Aanvankelijk liet men in het bestuur twee plaatsen open voor boeren uit Berkel-Enschot en Loon op Zand. Al snelden vulden de heren N.J. van de Pas en G. van Rooy deze plaatsen in.

De eerste taak van het bestuur was het bouwen van een melkinrichting op een terrein aan de Kreitenmolenstraat, toen nog Stationsstraat geheten, pal naast de Boerenbond. Het bestuur gaf de bouwkundige L. van Berkel uit Schaijk de opdracht tekening, bestek en voorwaarden te maken. De kosten waren begroot op ruim f.100.000,-, waarvan voor gebouwen en grond f.42.000,-, voor inventaris f.54.000,-, en voor onvoorzien en oprichtingskosten f.4.600,-. Het werk werd gegund aan aannemer Josje Brekelmans uit Udenhout, die de fabriek begin mei 1917 opleverde. Op 18 mei van dat jaar startte men met de ontvangst en de verwerking van de aangevoerde melk. Een jaar later werd het werk van de botermijn stilgelegd.

Directeur Besselink

Na advies te hebben ingewonnen bij de overkoepelende organisatie ZNZ te Roermond, benoemde men de heer J.H.J. Besselink uit Schaijk tot de eerste directeur met een jaarsalaris van f.1.600,-, vrij wonen inbegrepen. De ledenvergadering van 13 maart 1917 gaf het bestuur volmacht voor de aankoop van grond, het opnemen van geld en het bouwen van een directeurswoning. Het bestuur kocht het pand van de familie Weijers, directeur van de steenfabriek, aan de Stationsstraat.

Rond 1920 telde de coöperatie 300 leden. Het jaarsalaris van de directeur was ondertussen opgetrokken naar f.3.760,- plus vrij wonen, vuur en licht. Elke boer met koeien uit Udenhout en Biezenmortel, alsmede een aantal boeren uit Berkel en uit Loon op Zand, was in vrij korte tijd lid geworden van de Coöperatieve Zuivelfabriek.

In 1921 ging men over tot de aanschaf van een tweede stoomketel en een poedermachine, zodat men een te groot aanbod van melk kon verpoederen. De poedermachine kwam pas in 1924 in productie.

In maart 1925 was er plotseling paniek in het bestuur van de Boterfabriek. Directeur Besselink stond hoog genoteerd op de benoemingslijst voor de zuivelfabriek in Zevenbergen. Het bestuur kwam met betere salarisvoorstellen, waardoor het hem op het nippertje wist te behouden. Het bestuur klaagde, dat de ledenvergaderingen slecht bezocht worden. Slechts 60 tot 80 van de 300 leden bezochten doorgaans de algemene vergaderingen.

In 1929 vond in Tilburg een vergadering plaats met de besturen van de omliggende melkfabrieken om te komen tot een oprichting van een melkproductenfabriek voor gezamenlijke rekening. De notulen zeggen niet waarom het initiatief niet is doorgegaan. Waarschijnlijk wilden de besturen wel, maar

waren de leden nog niet zover. Op de algemene vergadering van 3 mei 1929 wijzigde de Udenhoutse Boterfabriek haar statuten en het huishoudelijk reglement. Wanneer een boer wegging bij de Boterfabriek om zijn melk voortaan aan een ander bedrijf te leveren, dan moest die boer in het vervolg 75 gulden per koe betalen. Blijkbaar nam de CTM Tilburg Udenhoutse leden over. De vergadering kwam met het voorstel om als tegenmaatregel in Tilburg melk te gaan venten. Kort daarop vielen de eerste zware boetes als twee onwillige leden zonder voorkennis in Tilburg hun melk waren gaan leveren. Na het voldoen van hun boete werden zij weer in genade aangenomen. Er was duidelijk een voorbeeld gesteld.

In 1933 werd pastoor van Eijl tot geestelijk adviseur benoemd. Hij is dan 73 jaar oud. Vijf jaar eerder was hij ook adviseur van de Boerenbond geworden, nadat hij daarvoor het advieswerk voor de boerenorganisaties had overgelaten aan zijn kapelaans.

In 1934 kocht de Boterfabriek een ontijzeringsinstallatie. Het water dat men zelf oppompte, bevatte een klein percentage ijzeroxyde, dat een roestbruine aanslag tot gevolg had en ook de leidingen aantastte en deed dichtslibben.

De crisistijd

In de crisisjaren verlaagde men de lonen van de medewerkers vanwege de lage prijzen voor de melk. Het koeiengeld was elke bestuursvergadering onderwerp van gesprek. Vanwege de lage melkprijzen waren er veel boeren die melk aan huis verkochten of de melk zelfs opvoerden aan hun eigen kalveren. In 1936 overwoog het bestuur om roomijs te gaan produceren, teneinde de onderbezetting van de fabriek te benutten, maar de aanschafprijs van de machines lag zodanig hoog, dat men er van afzag. Het bestuur besloot in april 1936 om de volle melk voor 6 cent per liter te gaan verkopen. Het verzoek van de leden om aan hen boter met reductie te verkopen, werd aangehouden.

Regelmatig kwam de grensregeling met Tilburg aan de orde: Wie hoort nog wel bij Udenhout en wie niet? Wie mag boetevrij aan Tilburg leveren en omgekeerd? Men kwam er niet uit en liet de kwestie maar aan de boeren zelf over.

Begin januari 1941 overleed directeur Besselink. De bestuursvergadering van 26 februari 1941 benoemde de heer Geerts, tot dan directeur te Kloosterzande, tot zijn opvolger. Op 10 maart van dat jaar begon hij zijn werkzaamheden.

In maart 1942 kon door oorlogsomstandigheden het 25-jarig bestaan van de vereniging niet gevierd worden. Wel werd er een gezongen H.Mis opgedragen. Kees van Balkom, medeoprichter, 25 jaar bestuurslid en lang de grootste leverancier van melk, kreeg een passend cadeau in de vorm van een fraaie stoel. Van Balkom was niet de enige jubilaris. Assistent Sjef Schoonus ontving bij zijn 25-jarig jubileum een gratificatie van 100 gulden. In 1943 was botermaker Bart van Lier 25 jaar in dienst. Hij kreeg een gratificatie van 75 gulden en 5% loonsverhoging.

In juli 1945, de oorlog was voorbij, stemde de algemene ledenvergadering in met een kredietaanvraag bij de plaatselijke Boerenleenbank in plaats van bij de tot nu toe gebruikelijke Nederlandse Landbouwbank.

Uitbreidingsambities en financiële problemen

De bestuursvergadering van 24 oktober 1946 besprak de aankoop van de melkinrichting "De Hoop" uit Tilburg. De gebroeders van de Ven hadden hun fabriek te koop aangeboden. Op 31 oktober was er een extra ledenvergadering, waarin het bestuur de reden van de aankoop uiteenzette. De vergadering ging akkoord. De melkinrichting ging vanaf 1 november "Onze Hoop" heten en kreeg Sjef Schoonus als bedrijfschef. In Udenhout kwam een nieuwe assistent directeur, Jos Reiniers.

Na de overname van De Hoop schakelde de fabriek nagenoeg helemaal over naar een melkinrichting en verdween het boteren naar de achtergrond. Er kwamen opslagtanks voor de geleverde melk. Door

de aankoop van De Hoop had men vooral afzetmarkt gekocht in Tilburg. De Hoop had al een aantal melkventers in dienst en had ook enkele zuivelwinkels, in het vakjargon slijters geheten. In die jaren maakte men hoofdzakelijk consumptiemelk, bussen van 40 liter, karnemelk en gortepap. Al heel snel ging men ook flessenmelk verkopen. Vroeg in de morgen reed er een vrachtwagen met producten naar De Hoop waar de venters klaar stonden, met ponywagen of een wagen met een hit ervoor, om de bestellingen in ontvangst te nemen en op toer te gaan. Daarna werden de zuivelwinkels bevoorrad. Ook in Udenhout toerden enkele venters. Die moesten naar de fabriek komen om hun bestellingen op te halen.

1948 was een moeilijk jaar voor de coöperatie. Het bedrijf zat in een financiële crisis. Er hebben wel twintig bestuursvergaderingen plaatsgevonden. Voorzitter Peer Heijmans trad af. Peer van Balkom volgde hem op. Directeur Geerts kreeg ontslag. Voorlopig was de heer Nieskens waarnemend directeur. Men plaatste een oproep voor een nieuwe directeur, waarop men 70 sollicitaties ontving. Men benoemde de heer Henk Janssen uit Venray als nieuwe directeur.

Ondertussen was er bij de NCB Tilburg een beweging op gang gekomen tot het oprichten van een regionale melkfabriek. Eind maart 1949 was er ook in Udenhout een vergadering belegd waarop verschillende sprekers een pleidooi hielden voor het opschalen van de melkinrichtingen. In de daaropvolgende ledenvergadering vond er een stemming plaats. Het was een gewogen stemming, waarbij een grote meerderheid voor het zelfstandig blijven van de Udenhoutse Melkfabriek stemde. Het bestuur benoemde Piet van Poppel tot assistent-directeur. Vervolgens benoemde men een "niet"-boer als voorzitter van de Raad van Toezicht. De heer Jan Burgmans bedankte en in zijn plaats werd frater Alberto benoemd.

In 1952 opende men een zuivelwinkel in de Slimstraat .

Het in bedrijf nemen van een kannenwasmachine was voor de leden heel belangrijk. Tot dan toe was het wassen van de kannen in de zomer maar vooral 's winters een heel gedoe. Het was de taak van de boerinnen of het jonge vrouwvolk om ze onberispelijk van binnen en buiten schoon te schuren. De melkkannen waren het visitekaartje van de boerderij. Vanaf nu werden ze op de fabriek schoongemaakt. Dat wilde niet zeggen dat men op de boerderijen er niets meer aan deed. Vooral de buitenkant kreeg op gezette tijden nog een schuurbeurt.

Jaren van groei en bloei

Na de kritieke jaren van 1948 en 1949 kwam het weer tot een gezond bedrijf en konden het bestuur en de leden met vertrouwen uitkijken naar de toekomst.

De productie was door de jaren heen fors gegroeid:

	leden	melk	vetgehalte	opbrengst
1917	263	2.000.000 kg	3,06%	f.8,20 per 100 kg
1927	369	5.865.000 kg	3,07%	f.7,87 per 100 kg
1935				f.3,71 per 100 kg
1944		1.627.000 kg	3,15%	f.12,20 per 100 kg
1956		5.400.000 kg	3,70%	f.20,70 per 100 kg

De verkoop van consumptiemelk was de eerste jaren nog gering. Het grootste gedeelte ervan werd als volle melk verkocht. In 1924 waren er twee melkventers in dienst. De verkoop van consumptiemelk steeg geleidelijk aan. Door de aankoop van De Hoop steeg de verkoop van consumptiemelk in 1950 naar 3¼ miljoen liter en in 1956 naar 4¼ miljoen liter. Er waren 25 melkventers in dienst en men had de beschikking over 11 slijters. De totale personeelsbezetting in 1956 was 60 personen.

Melkrijders haalden de kannen op bij de boeren en brachten de melk naar de fabriek. Het naar binnen sjourwen was voor de melkrijders heel zwaar werk. Directeur Besselink wilde nog wel eens “een demonstratie bussen dragen” tonen. Hij pakte dan vier bussen tegelijk, twee aan twee en zei tegen de melkrijders dat dit de vlotte gang van zaken bevorderde.

In de eerste 40 jaren van de fabriek is er aan de leden netto 19 miljoen gulden uitbetaald, gemiddeld f.11,50 per 100 kg melk. De wijze van uitbetaling mag niet onvermeld blijven. Elke boer (leverancier) had een eigen uniek nummer, dat met messing cijfers op alle melkbussen vermeld stond en ook in de administratie van de Melkfabriek. De melkbussen werden door de melkrijders dagelijks, behalve op zondag, ‘s morgens vroeg opgehaald. Bij het lossen op de fabriek woog men de hoeveelheid melk per leverancier en bij meer bussen ging in een van de bussen een strookje met daarop de hoeveelheid geleverde melk in kg. Bij het afleveren van de lege bussen kon de boer de geleverde hoeveelheid melk aflezen van het strookje. Eens per 14 dagen betaalde de fabriek het melkgeld uit. De zakjes met melkgeld namen de melkrijders mee, die deze vervolgens aan huis, vrijwel altijd aan de boerin, overhandigde. De melkrijder ontving meestal een fooi in de vorm van enkele dubbeltjes of stuivers, soms het kleingeld in de melkzakjes, soms een sigaar. Dit is zo gegaan tot 1958 of 1959. Daarna stortte men het melkgeld op de lopende rekening bij de boerenleenbank. Men kreeg bij de bank een rekeningnummer dat overeenkwam met het busnummer. In het begin zeer tot verdriet van moeder de boerin. Net als een fabrieksarbeider wekelijks zijn loonzakje mee naar huis bracht, zo kreeg de boerin elke 14 dagen geld in haar handen. Geloof maar dat ze het veilig opborgen en dat ze er zuinig mee omsprongen.

Zelfstandig blijven en de fabriek mechaniseren

Toen men in 1946 besloot De Hoop op te kopen, moest er een omschakeling in de fabriek plaatsvinden. Was de fabriek tot dan hoofdzakelijk ingericht als boterbedrijf, het moest nu een echte melkinrichting worden. Er moesten opslagtanks, machines voor het reinigen, vullen en sluiten van flessen en vele andere apparaten worden aangeschaft. Op 28 maart 1949 kreeg directeur Janssen de opdracht de fabriek te moderniseren en te mechaniseren. Met grote kennis van zaken begon hij aan zijn opdracht om stap voor stap verbeteringen aan te brengen. De financiële positie van de coöperatie was in de beginjaren van zijn directoraat niet zodanig, dat hij grote investeringen kon doen. Maar in 1956, toen de financiële positie het verantwoord maakte, begon de eerste fase van een algehele verbouwing, modernisering en uitbreiding van het bedrijf.

Rond die tijd verkeerde de Coöperatieve Zuivelfabriek ‘St.Joseph’ te Haaren in grote moeilijkheden. Op aandringen van directeur Janssen ging het bestuur praten met het bestuur van ‘St.Joseph’ en in beste verstandhouding besloot men alle leden van de vereniging in Haaren in de Udenhoutse coöperatie op te nemen. De jaarlijkse hoeveelheid aangevoerde melk steeg hierdoor met 60 %.

In 1959 begon de tweede fase van de vernieuwing van het bedrijf. Over het bestaande gebouw heen bouwde men een geheel nieuw gebouw en men vernieuwde vrijwel alle machines en installaties. Eind 1962 was de opening van de vernieuwde Melkfabriek. Algemeen was men van mening dat dit een van de meest moderne melkinrichtingen van het zuiden van het land was geworden. Men had er 6 jaar aan gebouwd. Het had een bedrag van 1,1 miljoen gulden gekost. De opening deed de heer Loonen, voorzitter van de Zuid Nederlandse Zuivelbond. Dit gebeurde met een druk op de knop, waardoor de flessenvul- en sluitmachine in werking werd gezet. Bij zijn toespraak keek hij vooruit naar grotere samenwerkingsverbanden: *“Iedere industrie moet zich aanpassen, ook de coöperatieve zuivelindustrie, wil zij bij de tijd blijven en daardoor het belang van de veehouder dienen”*. De heer Loonen gaf in zijn toespraak aan, dat fabrieken zich dienden te specialiseren. Geen enkele fabriek kan alle produkten blijven maken en op de markt brengen. Of deze toespraak het Udenhoutse bestuur heeft overgehaald, zegt de geschiedenis niet, maar spoedig daarna was men in bespreking om op te gaan in een groter geheel.

De nieuwe Melkfabriek had ook flink wat veranderingen op sociaal vlak meegebracht. Er waren douches en betere wc's. De hygiëne werd gecontroleerd door de Algemene Inspectie Dienst. De inspecteur kwam te pas en te onpas controleren of alles volgens de regels verliep. Er was een kledingwasserij, waar directeur Janssen erg trots op was. Minstens twee keer per week moest het fabriekspersoneel schone overalls aantrekken.

Overigens had directeur Janssen van nature al veel aandacht voor zijn mensen. Hij organiseerde personeelsfeesten, maar wel op zondag. En hij had twee dames in dienst, die de taak hadden bij werknemers thuis het huishouden te gaan doen, als hun vrouw ziek was. Werknemers moesten in de fabriek zijn en niet thuis bij hun zieke vrouw.

Stoom speelde lange tijd een belangrijke rol in de fabriek bij de aandrijving van de machines, voor het pasteuriseren, bij het schoonmaken enz. Na de oorlog wakte men zelf stroom op en een deel van Udenhout kon elektriciteit betrekken van de Melkfabriek. Willeke Jansen was de baas van het ketelhuis. Dat was zijn koninkrijk. Eens had directeur Janssen zijn hoed na een regenbui te drogen gelegd in de ketelruimte en wilde die aan het eind van de middag weer op komen halen, maar kon hem nergens vinden. Desgevraagd antwoordde Willeke Jansen dat deze zojuist de pijp uit was. Hij had de hoed in de ketel opgestookt.

De fusie met CTM in 1965

De Melkfabriek in Udenhout was uitgegroeid tot een fabriek met een aanvoer van 12 miljoen kg melk per jaar, maar kon het niet op zijn eentje bolwerken. Al twee keer eerder was gepoogd om met de CTM een samenwerkingsverband op te zetten. Twee keer was dat door de leden afgewezen. Op 18 november 1964 riep men de leden tot een buitengewone algemene vergadering. Op de agenda stond het voorstel om met ingang van 10 januari 1965 te fuseren met de Coöperatieve Tilburgse Melkinrichting G.A. te Tilburg, de CTM, onder de opschortende voorwaarden dat de CTM zich tot overname van het bedrijf met alle lusten en lasten bereid verklaarde en als lid wilde aannemen alle leden van de Udenhoutse coöperatieve vereniging, die de wens daartoe te kennen geven. Het logische gevolg was de ontbinding van de Udenhoutse vereniging, op de dag als aan de voorwaarden voor de fusie voldaan zou zijn. Om de overgang zorgvuldig te laten verlopen, machtigde men een liquidatiecommissie om bij het doorgaan van de fusie het gehele bedrijf van de vereniging met alle daartoe behorende goederen en onroerende goederen, rechten en vorderingen tegen de boekwaarden in eigendom over te dragen aan de CTM. Bij de uitnodiging voor de vergadering had het bestuur een speciale brief geschreven: *“Uw bestuur is tijdens de gevoerde besprekingen tot de overtuiging gekomen, dat door deze fusie uw belangen, zowel op korte als op lange termijn, het beste worden gediend. Door deze fusie ontstaan mogelijkheden om te komen tot een meer economische regeling van de melkaanvoer, toepassing van productspecialisatie en een sanering van de afzet”*.

De vergadering werd uitermate goed bezocht. Van de 1018 uit te brengen stemmen waren er 947 aanwezig, ruim voldoende voor de te nemen beslissingen waar men die avond voor stond. Het voorstel van het bestuur nam de vergadering bij acclamatie met algemene stemmen aan.

Bedrijfsomvang	CTM	Udenhout	Totaal
Aantal leden	1450	350	1800
Melkaanvoer (mln kg)	58	12	70

De fusiedatum is 10 januari 1965. Op 11 januari hield het personeel een ludieke bijeenkomst voor de begrafenis van “Dorus van Udenhout”: *“In volle overgave overleed heden tot onze diepe droefheid onze dierbare patroon Dorus van Udenhout, gehuwd geweest met Josefa van Haaren, in de leeftijd van 47 jaar. De begrafenis zal plaats hebben op dinsdag 12 januari a.s. te 20 uur in de boomgaard achter de CTM te Udenhout waarbij U beleefd wordt uitgenodigd. Bijeenkomst dames op het kantoortje, heren in de kantine. De overledene is opgebaard in de rouwhal van de zuivelfabriek. Bezoekuur maandag 12.00 - 13.00 uur. Geen bloemen, gaarne bier.”*

Op 29 juni 1965 hield men de laatste Algemene Ledenvergadering. Voorzitter Peer van Balkom nam in zijn toespraak tevens afscheid van directeur Janssen, die dan met pensioen ging.

Na de overname verwerkte de Melkfabriek van Udenhout nog 12 jaar lang melkpoeder tot andere producten, onder andere 'klop-klop'. Daarna was het gedaan met de melkverwerking in Udenhout. Tegelbedrijf Jan Elands kocht het complex op en omstreeks 1990 werd de fabriek doorverkocht aan de Em-Té, die er een bloeiende supermarkt exploiteert.

Isidorus

Patroonheilige van de Udenhoutse Boerenbond en Boterfabriek. Isidorus is geboren omstreeks 1070 in de buurt van Madrid. Hij was een vrome boerenknecht, ging 's morgens eerst naar de H.Mis en werkte daarna tot de late avond. Isidorus werd in 1622 heilig verklaard. Hij wordt afgebeeld als een boer met een zeis en vruchten in zijn hand. Enkele weerspreuken over zijn feestdag 15 mei: "Sint-Isidoor voorbij, noordenwind voorbij", "Isidoorke thuis, uit het fornuis" en "Op Isidoortje hagelslag, dat zeven dagen duren mag".

Bestuurders van de Boter- of Melkfabriek

Directeuren	
1917	Jan Besselink
1941	Jan Geerts
1948	Henk Janssen

Bestuursvoorzitters	
1916	Hannes Willems
1930	Peer Heijmans
1946	Peer van Balkom

C.8. De Eierbond

In 1917 bracht men een reeds bestaande "Onderlinge Bijstand" van pluimveehouders onder bij de Boerenbond. De volksmond sprak over 'den Eierbond'. De vereniging had tot doel om door bundeling van de afzet van eieren te komen tot een betere prijsvorming.

Eieren waren op de boerderij wel een belangrijk product, maar het was geen jaar-rond-productie zoals melk. Het aantal kippen per bedrijf bedroeg begin 20e eeuw hooguit enkele tientallen. In eerste instantie gebruikte men, overigens spaarzaam, eieren in het eigen gezin. Ze waren daarnaast bestemd voor ruilmiddel in de winkels, vooral bij bakkers en grutters. Bovendien vond de productie van eieren vooral plaats in de zomermaanden (lange dagen). Men kende nog geen verlichtings- en voedersystemen om de eierproductie in de wintermaanden in stand te houden. Bovendien was er dan voor de loslopende kippen weinig voer te scharrelen op het erf.

In 1917 groeide het aantal leden van de Eierbond van 119 naar 149. De eieren verzond men na administratie, uitschouwing en verpakking in kisten naar de Coöperatieve Veiling te Venlo. In het eerste boekjaar leverden de leden 6.512 kg eieren, die gemiddeld f.1,74 per kg oprachten; Dat was 10 cent per ei! In 1920 bestond het bestuur van de eierbond uit de heren Willem van Rooy voorzitter; Graard Bergmans secretaris, Hannes Willems, Frans van Roessel en Kiske Scheffers. In 1922 ontstond er discussie over aansluiting bij de veiling in Tilburg of in Roermond. Kennelijk liep het niet goed met de afzet. In 1924 besloot men aan te sluiten bij de Coöperatieve Roermondse Eiermijn. Het ging daarna een paar jaar goed. Volgens het jaarverslag van 1927 telde de vereniging 255 leden, goed voor 1.043.681 eieren ofwel 2.210 kisten die f.62.399,45 oprachten ofwel 6,07 cent per kippenei en

5,18 cent voor eendeneieren. In de dertiger jaren liep het weer minder goed. Er waren in 1936 slechts vijf leden. In 1937 waren dat er weer 175, die 60.000 eieren leverden. In 1942 reorganiseerde de Eierbond om aan de eisen van de Duitse bezetter te ontkomen, waarbij men de afdeling omvormde tot een kring (niet rechtspersoon) van de Roermondse Eiermijn. Jos Pijnenburg (Joske Blek) was een van de eerste grote kippenboeren van het dorp. Jos was voor die tijd redelijk vooruitstrevend. Zo had hij in 1934 een kachel gekocht om de kuikens goed te kunnen verwarmen. Voor die aankoop kreeg hij veel kritiek van zijn ouders en verdere familie. Men kon zijn vertrouwen in deze nieuwe methode kennelijk niet goed verdragen. Toch groeide het bedrijf. In de oorlog had hij zelfs 4 kooien met kuikens van verschillende leeftijd.

In 1946 bestond het bestuur uit Pieter Robben voorzitter, Jos Pijnenburg, Kees van den Bersselaar, Marinus Robben en Hendrik Vermeer. Toon van den Bersselaar, zaakvoerder van de Boerenbond, was secretaris/administrateur. Het aantal leden was in vergelijking met 1939 met de helft gedaald, het aantal geleverde eieren was nog veel lager. In 1955 kon het bestuur melden, dat het aantal leveranciers de laatste 10 jaren verdubbeld was en de omzet aan eieren verdrievoudigd. Dat was mede te danken aan de afschaffing van allerlei beperkende maatregelen door de overheid.

In 1964 werden alle plaatselijke eierbonden (afdelingen) ontbonden en konden de pluimveehouders zich rechtstreeks aansluiten bij de topcoöperatie Roveco, voorheen de Eiermijn te Roermond.

Jaar	Aantal eieren	Opbrengst	Cent per stuk
1924	42.825	4.697,02	10,96
1930	1.716.689	87.091,70	5,07
1935	1.494.884	36.200,20	2,42
1940	2.066.320	87.434,76	4,23
1945	78.356	9.399,87	12,00
1950	2.134.038	252.824,11	11,85
1955	2.381.402	314.475,32	13,21
1960	3.677.670	385.144,12	10,47
1964	2.898.146	288.620,58	9,96

C.9. De Fok- en Controlevereniging Rundvee

De Boerenbond richtte in 1917 een Fok- en Controlevereniging voor Rundvee op, die als doel had om in het verlengde van de reeds genoemde stierhouderij de kwaliteit van de melkveestapel op een veel hoger plan te brengen. Daartoe besteedde men veel aandacht aan de veefokkerij door middel van periodieke controle en onderzoek op de hoeveelheid melk en het vetgehalte van de melk per individueel dier. Door de leden zich te laten aansluiten bij een erkend Rundveestamboek, konden dieren, die qua exterieur en productie- en afstammingsgegevens aan de eisen voldeden, in het stamboek worden ingeschreven. Ook organiseerde de Fok- en Controlevereniging op plaatselijk niveau fokveedagen. In het eerste bestuur van 1917 hadden zitting Willem Versteijnen voorzitter; Kees Veroude secretaris, Jan Verhoeven, Jan Burgmans en Janus van Gorkum. Volgens de Staatscourant van 21 december 1920 is op 18 juli 1920 de Fokvereniging "De Vooruitgang" te Udenhout officieel ingeschreven. Artikel 4 vermeldde, dat de vereniging haar doel tracht te bereiken door het zuiver fokken van het Zwartbont Hollands veeslag.

In 1921 telde de vereniging 142 leden met 670 koeien en waren 24 leden aangesloten bij het Rundveestamboek met 87 koeien, waarvan 49 stamboekkoeien. Twee jaren later was het aantal leden met tweederde gedaald en het veebestand binnen de vereniging teruggelopen tot 198 koeien. Waardoor het aantal leden zo sterk terugliep is niet duidelijk. Mogelijk hield het verband met een strijd tussen rood- en zwartbontveefokkers. Na enkele besprekingen tussen Boerenbond, Boterfabriek en Fok- en Controlevereniging legde men de activiteiten rond 1925 stil.

In 1933 werd op aandringen van frater Constantius (Jan de Wilt) weer gepraat over het oprichten van een Fok- en Controlevereniging. Aanvankelijk kwam men niet tot de keuze of men zich zou toeleggen op de zwartbont- of de roodbontfokkerij. De rijksveeteeltconsulent adviseerde tenslotte om te kiezen voor roodbont, mits er niet meer dan 20 zwartbontfokkers op tegen zijn. Met dit bovenstaande is de mythe ontrafeld dat in Udenhout vanouds alleen roodbonte koeien gefokt zijn. Dat kwam pas na 1933 breed op gang. De oprichtingsvergadering stond onder leiding van Graard Bergmans, zaakvoerder van de Boerenbond. Van de slechts 15 aanwezigen gaven er zich 12 op als lid. Het nieuwe bestuur bestond uit voorzitter Jan Burgmans en secretaris Graard Bergmans.

In 1945 bestond het bestuur uit: Jo Martens voorzitter, Piet van Rijswijk secretaris, Jan Jonkers, Tinus Heijmans en Jan van Laarhoven. Frater Alberto werd adviseur en Kees van der Meijden vertegenwoordigde het bestuur van de Boerenbond. In dat jaar hield de vereniging een geslaagde fokveedag, waar 170 dieren werden getoond. In 1960 telde de vereniging 149 leden waarvan er 97 tevens bij het Nederlands Rundveestamboek waren aangesloten en er werden 1394 koeien gecontroleerd op productie.

In 1941 werd de 500e koe ingeschreven en in 1957 de 5.000e.

In 1946 was het de Fok- en Controlevereniging die het initiatief nam voor de oprichting van een KI-vereniging voor rundvee.

In 1962 fuseerde de vereniging met de zustervereniging van Haaren. In 1989 volgde een nieuwe fusie met de verenigingen van Tilburg, Berkel-Enschot en Loon op Zand.

Nog een anekdote. De Fok- en controlevereniging Rundvee had zogenoemde scheppers in dienst. Die schepten melk om die te onderzoeken op het vetgehalte. Een melkschepper stond in het dorp bekend als "De schepper van hemel en aarde".

C.10. De Geitenfokvereniging

Volgens het dagboek van pastoor van Eijl was de geitenfokvereniging opgericht in 1914, maar pas in 1919 werd deze vereniging een onderafdeling van de Boerenbond.

We lezen in de notulen van de bestuursvergaderingen van de Boerenbond Udenhout het volgende: *"Op de bestuursvergadering van de Boerenbond van 29 juli 1919 werd vergaderd met het bestuur van de Geitenfokvereniging. Door de heer Scheffers van die vereniging werd toegelicht waarom men aansluiting zocht bij de Boerenbond. Met algemene stemmen werd besloten deze vereniging aan te nemen als onderafdeling van de NCB, doch het bestuur alsnog geheel vrij te laten indien het wenselijker is dat deze als onderafdeling bij een andere standsorganisatie als onderafdeling wordt ingedeeld"*.

De bestuursvergadering van de Boerenbond van 13 februari 1920 wees een verzoek om subsidie af. Nadien komen we in de notulen of jaarverslagen van de Boerenbond de Geitenfokvereniging niet meer tegen als onderafdeling van de Boerenbond.

Waarom deze wat halfslachtige houding van het Boerenbondsbestuur? Het bestuur van de Boerenbond bestond uit de grote boeren van het dorp, terwijl de geit werd bestempeld als de koe van de landarbeider of als een 'arme-mensen-koe'. De pastoor zal wel druk hebben uitgeoefend op het bestuur van de Boerenbond om ook deze landarbeiders op te nemen in de gelederen en zo te voorkomen dat ze zich op het socialisme zouden richten. In hoeverre de landarbeiders zelf zwaar aan de discussies tilden, is de vraag. De dagelijkse verzorging en het melken van geiten was in handen van vrouwen. Zo zien we op een foto in het jubileumboek van de Udenhoutse Rabobank, uitgegeven in

1974, dat bij een keuring van geiten in de 20er jaren vier vrouwen trots de tentoongestelde Sana-geiten aan het publiek tonen. Zo iets zou bij rundvee- of varkensfokveedagen niet gekund hebben. Dat deden de mannen zelf wel.

C.11. De Bijenhoudersbond

De vereniging van bijenhouders had als doel om door middel van onderlinge samenwerking gezamenlijk producten of diensten in te kopen en ook de afzet van producten van de bijenhouderij tegen goede prijzen te bevorderen. Daarnaast speelde kennisverbreding een grote rol.

De bestuursvergadering van de Boerenbond van 16 december 1925 behandelde een ingekomen schrijven van het hoofdbestuur van de NCB over de oprichting van een Bijenhoudersbond. Drie maanden later hield de heer van Haaren, secretaris van de NCB, hierover een inleiding. In de notulen stond daarover: *“Na dezen gaven 4 leden zich op als lid en werd in verband met de hier bestaande afdeling van de Nederlandse Bond alsnog gelegenheid gegeven zich later op te geven ten kantore van de Boerenbond”*. Uit het bovenstaande blijkt, dat de Boerenbond Udenhout op het terrein van de bijenhouderij organisatorisch gezien kennelijk de boot gemist had en het hoofdbestuur van de NCB verzocht de zaak weer recht te trekken. Wat was het geval? Eerder, op 7 december 1924, was in Udenhout buiten de Boerenbond om een plaatselijke afdeling van de Nederlandse bond van Bijenhouders opgericht. Door een nieuw op te richten plaatselijke afdeling van de Bijenhoudersbond van de NCB trachtte men het tij te keren. De bijenhouders houden bij jubilea de oprichtingsdatum van 7 december 1924 aan.

In het eerste jaarverslag, dat we van de Bond tegenkwamen, uit 1927, lezen we de samenstelling van het bestuur: Willem Heijmans voorzitter, Janus van der Loo secretaris/penningmeester en Tinus Bertens. De vereniging telde in dat jaar 19 leden en er was voor f.95,87 honing van de leden ingenomen en verkocht.

In 1936 namen 27 leden deel aan de ledenvergadering. In maart van dat jaar was door de leden 300 kg suiker voor bijvoeding besteld. In de vergadering van september besloot men nog eens 1300 kg suiker te bestellen. De leden hadden in dat jaar tezamen 200 opzetters (korven met bijen) en leverden 45 kg honing aan de Honingzemerij te Boxtel, een mager jaar. Het jaar daarop was nog slechter. Ze leverden helemaal geen honing. Op de bijenmarkt in 1938 verhandelde men opzetten voor matige prijzen variërend van f 2,50 tot f 3,00 per stuk.

Na de oorlog liet men ook enkele bijenhouders uit Berkel-Enschot toe tot de vereniging.

In 1946 bestond het bestuur uit Jan Geerts voorzitter, frater Alberto ondervoorzitter, Wout van Gompel secretaris/penningmeester, Nelis Bertens en Guus van Erp. De vereniging draaide best, telde 67 leden met 235 bijenvolken (90 kasten en 145 korven) en ze bestelden dat jaar 1272 kg suiker.

Op de jaarvergadering van 1960 werden 9 leden onderscheiden voor hun 25 jarig lidmaatschap van de Bond. Het betrof Jan Weijtmans, Jan Huijben, Nelis Bertens, Jan van den Brand, Jan Kleijn, Hein Bastiaanssen, Jos van den Bersselaar, Kees van den Bersselaar en Tinus Oerlemans. In 1969 telde de vereniging nog slechts 10 leden. Voor het dalen van het aantal leden is wel een verklaring te geven, zoals de sterk veranderde omstandigheden op de boerenbedrijven. Voor het winnen van honing moest men door het verdwijnen van steeds meer heide in de regio naar gebieden verder van huis en voor het bestuiven van fruit moest men naar de Betuwe. Toch ontplooiden de leden nog veel activiteiten, zoals gastlessen op de basisscholen, waarvoor veel belangstelling was bij de leerlingen.

In 1980 telde de vereniging, nadat men enkele jaren flink aan de weg getimmerd had, weer 30 leden. De vereniging telde voortaan meer burgers als lid, die met veel interesse de bijenhouderij bedreven als vrijetijdsbesteding. In 1982 werd een bijencursus gegeven voor beginners en een voor gevorderden. In

1984 was het scholenproject ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de vereniging een groot succes. In 1985 trof men op een van de bedrijven van de deelnemers voor het eerst de varroamijt aan bij bijenvolken. Over de bestrijding daarvan discussieerden de leden veelvuldig. In 1989 stierven 40 van de 60 bijenvolken bij een kwart van de leden. In 1999 telde de vereniging 22 leden.

Op 8 januari 2001 is de vereniging gefuseerd met de Tilburgse zustervereniging onder de naam van "Imkersvereniging Sint Ambrosius Udenhout-Tilburg". De nieuwe vereniging telde toen 41 leden.

Ambrosius

Ambrosius wordt vereerd als patroonheilige van de huisvrouwen en de bijenhouders. Hij was kerkleraar, geboren in Triëst in 339, zoon van een Romeinse prefect. Volgens de legende lag hij als kind met open mond te slapen in de tuin en een zwerm bijen stopte honing in zijn mond. Zijn naam zou ontleend zijn aan de zoete honingdrank "ambrozijn". In 374 werd hij door de gelovigen gekozen tot bisschop van Milaan. Door zelfstudie ontwikkelde hij zich als theoloog. Hij overleed op 4 april 397 in Milaan. Hij wordt afgebeeld in de kleding van een bisschop, met mijter, staf en boek en met de attributen geselroede en bijenkorf.

C.12. De Varkensfokvereniging

Hoewel de varkensfokvereniging pas in 1930 werd opgericht, besloot het bestuur van de Boerenbond al in haar vergadering van 23 april 1918 *"den fokbeer aan te kopen voor rekening van den Boerenbond en den houder vergoeding toe te kennen volgens nader te bespreken overeenkomst"*.

De doelstelling van de vereniging was de verbetering van de slachtkwaliteit van de varkensstapel. Naast het ras Groot Yorkshire kwam ook het Veredeld Duits Landvarken (VDL) in Nederland voor. De overheid drong aan op sterke verbetering van de slachtkwaliteit, vooral omdat concurrent Denemarken het steeds beter deed op de Engelse afzetmarkt. In Nederland moest een nieuwe fokrichting ingeslagen worden, omdat met name het grotere grof gebouwde spekrijke Groot Yorkshire niet aan de vraag voldeed. In de dertiger jaren kwam men al met een kruising van het Nederlands/Deens Landvarken op de markt. Men trachtte daarmee de Engelse markt te heroveren. Dank zij het Nederlands Varkensstamboek kwam er geleidelijk aan verbetering. In 1930 was men in Udenhout zover, dat men op initiatief van de Boerenbond een eigen Varkensfokvereniging oprichtte en de Boerenbond de exploitatie van beren overdroeg aan de nieuwe vereniging. Die zou zich gaan bezighouden met de aankoop van goede beren en ook met het organiseren van varkensfokdagen om de leden te laten zien wat ze met goed uitgangsmateriaal konden bereiken. Het eerste bestuur bestond uit Jan van den Bersselaar, Jan Burgmans en Jan van den Brand.

In 1946 bestond het bestuur uit Jan van den Bersselaar voorzitter, Jan van den Brand secretaris, Frans van de Ven, Frans Brekelmans, Piet Verhoeven, Marinus Robben en Janus Keuninx. De vereniging telde 309 leden, bezat 3 beren, die 358 varkens dekten. Dat betekende, dat op dat moment de varkenshouderij in Udenhout niet zoveel voorstelde. Het overschakelen op een ander ras was in Udenhout niet zo vlot gegaan. In 1948 bleek, dat de varkensstapel in Udenhout nog voor 2/3 deel uit het ras Groot Yorkshire bestond.

In 1960 telde de vereniging nog 193 leden, die 8 stamboekberen exploiteerden, die samen 1641 varkens ter dekten. Het aantal leden nam af, terwijl de varkensstapel in omvang toenam. De gevaren voor het overbrengen van ziekten via de berenhouderij was groot en al vrij snel paste men daarom ook in de varkenshouderij rond de zestiger jaren kunstmatige inseminatie toe.

Als gevolg van de specialisatie in de landbouw nam in Udenhout het aantal varkenshouders snel af en ontstonden er steeds grotere gespecialiseerde varkenshouderijen, soms uitsluitend bestemd voor de

fokkerij, andere uitsluitend bestemd voor de mesterij. Soms kwamen beide vormen voor op één bedrijf, het zogenaamde gesloten bedrijf, waardoor men de kans op infecties van buitenaf nog verder verkleinde. Sommige grotere varkensfokkers lieten ook al hun zeugen insemineren door de KI-vereniging. Anderen gingen zelf een of meer beren aanschaffen. Dat betekende het einde van de plaatselijke varkensfokvereniging, zodat alle overgebleven varkenshouders zich aansloten bij de KI.

Gerlachus

Patroonheilige van de varkenshouders. Patroon tegen besmettelijke ziekten, vooral onder het vee. De H. Gerlachus, ridder en kluizenaar, werd geboren in de buurt van Valkenburg (Limburg). In het midden van de 12^e eeuw bekeerde hij zich. Als pelgrim trok hij barrevoets naar Rome, waar Paus Eugenius III hem als boete oplegde, dat hij gedurende 7 jaar in Jeruzalem in het hospitaal de armen zou moeten verplegen. Uit nederigheid echter verzoekt Gerlachus belast te worden met het hoeden van het vee. Na zijn boetetijd keerde hij naar Rome terug en mocht van paus Adrianus IV naar Nederland terug om als kluizenaar verder te leven. In strenge boetvaardigheid leefde hij nog 14 jaar te Houthem in een oude holle boom. Hij stierf 5 januari 1170. Kerkelijke feestdag 19 januari. Gerlachus wordt bijzonder vereerd in de parochiekerk van Loon op Zand. Zijn feest wordt jaarlijks bijzonder gevierd 's maandags voor Pinksteren en op de octaafdag, de 2^e pinksterdag.

C.13. Landbouw- en huishoudonderwijs

Lokale opleidingsinitiatieven

Burgemeester van Heeswijk, benoemd in 1900, en pastoor van Eijl, benoemd in 1903, vonden elkaar in het begin van hun Udenhoutse loopbaan, als het ging om de ontwikkeling van het dorp. Samen zetten zij hun schouders onder de oprichting van vakbonden en standsorganisaties, de oprichting van een bibliotheek, het realiseren van betaalbare verzekeringen, het oprichten van een Vincentiusvereniging (een eerste vorm van sociale voorzieningen), en dergelijke. De burgemeester handelde in het perspectief van de maatschappelijke ontwikkelingen, zoals hem die ook voorstonden als lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant. De pastoor was in het dorp het boegbeeld van het Rijke Roomse leven. Tezamen waren ze een sterk koppel, waarbij ook het onderwijs, vooral voor volwassenen, sterk tot bloei kon komen. In het dagboek van pastoor van Eijl vinden we een lange lijst initiatieven, zoals een cursus 'bouwkundig tekenen', winteronderwijs voor jongens die de lagere school al verlaten hadden, een cursus 'piano spelen', informatie ter bestrijding van de kindersterfte, een tweejarige handelse cursus voor de middenstand, een kookschool voor het meisjespatronaat, een cursus 'boekhouden', etc.

Het waren de burgemeester, de pastoor en de fraters die het voortouw hebben genomen voor landbouwvoorlichting en landbouw cursussen in Udenhout. Zo startte in 1911 een landbouw cursus met 17 deelnemers met frater Maximinus als docent (vanaf 1914 opgevolgd door frater Cleophas van der Heijden), in 1913 een cursus van 12 weken over fruitteelt en in 1920 een boerinnencursus over gezinszorg, gezonde voeding en de taken op het bedrijf. Een belangrijk initiatief was er in 1928. In dat jaar werd er een 'landbouw huishoud cursus' gegeven voor de duur van 7 maanden waaraan 30 leerlingen deelnamen. Het was een eerste uitvoering van een huishoudschool. Intussen gaven de fraters hele specifieke opleidingen over onderwerpen als bemesting, landbouw bedrijfsvoering, landbouw boekhouding, veeteelt, veevoeding en varkens kennis.

In 1931 nam de Boerenbond initiatieven tot de oprichting van een landbouwschool. In 1951 volgde de oprichting van een huishoudschool.

Een landbouwschool in de Kring Tilburg

De Landbouwschool in Udenhout kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Bij de NCB kring Tilburg was de wens uitgesproken om binnen die kring een Lagere Landbouwschool te vestigen. De R.K. Boerenbond van Udenhout, de grootste binnen die kring met 519 leden, nam het initiatief om de overige leden eens te polsen over de vestiging van een dergelijke school binnen Udenhout. In de zomer van 1931 kwamen er diverse steunbetuigingen binnen, onder andere van de Boerenbonden in Helvoirt, Haaren, Oisterwijk en Kaatsheuvel. Met deze toezeggingen op zak waagde het bestuur van de Udenhoutse Boerenbond het hoofdbestuur van de NCB te benaderen met het verzoek om een Lagere Landbouwschool te bouwen in Udenhout. In het verzoek van 6 november 1931 gaf het Udenhoutse bestuur aan dat op grond van de toezeggingen er een potentieel van 1435 leden van deze voorziening gebruik zou kunnen gaan maken. Als verdere motivatie haalde het nog aan: “De belangstelling voor het landbouwonderwijs menen wij te kunnen staven door het feit, dat gedurende 24 jaar een volledige landbouw cursus te Udenhout gegeven is.” Met andere woorden: Op basis van deze ervaring zijn wij overtuigd van voldoende leerlingen.

Betrekkelijk kort daarna honoreerde het hoofdbestuur van de NCB dit initiatief en op 16 juli 1932 werden advertenties geplaatst om kandidaten op te roepen te solliciteren naar de functie van *een hoofd voor de R.K. Lagere Landbouwschool te Udenhout*. Nadat de eerst gekozen kandidaat, A.M. Ponten, in een later stadium alsnog afhaakte, viel deze functie toe aan nummer twee: Gerardus Jacobus van Oss (Leeuwen, 3-3-1894), op dat moment hoofd van de landbouwschool in Deurne, die tot aan zijn overlijden in augustus 1954 die functie zou houden.

De raad van de gemeente Udenhout besloot op 19 juni 1934 aan het bestuur van de Landbouwschool een woning en tuin te verhuren aan de Stationsstraat C 211b (thans Kreitenmolenstraat 145) als woning voor het hoofd, tegen een huurprijs van 400 gulden per jaar.

Alle financiële handelingen voor de school liepen via het hoofdbestuur van de NCB, dat tevens schoolbestuur was. Dat gold voor de inrichting van het schoolgebouw in 1933, waarvan de begroting goedkeuring behoeftte van de minister, maar ook voor de aanschaf van een studieboek of zelfs potloden, enveloppen en rapporten moest het hoofd schriftelijk toestemming vragen aan het hoofdbestuur. Wel was er een plaatselijke Commissie van Toezicht.

Als gevolg van de situatie in de Tweede wereldoorlog sloot de school op 9 april 1943 noodgedwongen haar deuren. Op 2 juni van dat jaar namen de Duitse troepen bezit van het gebouw en verlieten dat pas weer bij de naderende bevrijding op 19 oktober 1944. Bij een inventarisatie na de bevrijding bleek het gebouw zwaar beschadigd en was een aanzienlijk deel van het meubilair weg evenals de lesmaterialen. Pas na de zomer van 1945 waren er weer cursussen op de Landbouwschool.

Het onderwijs programma voor het schooljaar 1945-1946 geeft een goede indruk van wat er bij de deeltijd-opleiding op de Landbouwschool te leren viel. De leerlingen van de eerste klas hadden les op maandag en vrijdag, die van de tweede op donderdag, die van de derde op woensdag en die van de vierde en hoogste klas op dinsdag. Het eerste jaar kende 400 uren en was algemeen vormend te noemen. In dat jaar kregen de leerlingen Nederlands (80 uur), rekenen (80 uur), aardrijkskunde (40), geschiedenis en staatsinrichting (40), scheikunde (40), natuurkunde (40) en plantkunde (40). In het tweede leerjaar waren het dezelfde vakken, maar nog maar de helft van het aantal uren: 200. In het derde jaar bleven alleen scheikunde (15 uur) en natuurkunde (15 uur) op het programma staan. Daarnaast kwamen er nieuwe vakken: kennis van de grond (30 uur), plantenteelt en plantenziekten, (37 ½ uur), veeteelt (30 uur) en zuivelbereiding (22 ½ uur). Een lesjaar besloeg dan nog maar 150 uur. Dat was in het vierde jaar hetzelfde. In het vakkenaanbod veranderde er dan opnieuw veel. Scheikunde en natuurkunde vervielen en kregen vervangers die meer gericht waren op het goed leiden van een boerenbedrijf: bemestingsleer (37 ½ uur), landbouwboekhouden (22 ½ uur) en bedrijfsleer (15 uur). Daarnaast bleven plantenteelt en -ziekten (37 ½ uur) en veeteelt (37 ½ uur) nog bestaan. In alle leerjaren kwam vanzelfsprekend godsdienstonderwijs en maatschappijleer aan bod. Er waren zowel theorie- als praktijklessen.

De lijsten van leerlingen laten zien dat het merendeel van hen van buiten Udenhout kwam. Deze grote aantrekkingskracht had echter ook een keerzijde. De aanwas van leerlingen leidde tot de vorming van

parallelklassen. In 1953 ontstond bij de NCB het plan om een nieuwe Landbouwschool op te richten in Haaren. Deze nieuwe school opende haar deuren in het schooljaar 1955-1956. Intussen was meester van Rijsewijk benoemd tot hoofd van de Landbouwschool.

De toenemende mechanisatie en daardoor intensivering van de landbouw ontging de Landbouwschool niet. In 1955 kwam er een tijdelijk leerkracht motorkennis, een leerkracht landbouwwerktuigkunde en ene leerkracht handvaardigheid. Tevens richtte men een daartoe geëigend lokaal in.

Toen de landbouwschool in Haaren in 1961 haar deuren sloot, nam het aantal leerlingen in Udenhout weer toe. Dat, samen met alle nieuwe ontwikkelingen in de landbouw die speciaal ingerichte lokalen noodzakelijk maakten, was de aanleiding om serieus over nieuwbouw te gaan nadenken. Het duurde nog tot 1965 voordat de nieuwbouw aan de Zeshoevenstraat klaar was. Leerkrachten en leerlingen hebben niet lang van deze nieuwe accommodatie kunnen genieten. De ontwikkelingen in het onderwijs, die door de Mammoetwet van 1968 zijn ingezet, deden scholengemeenschappen ontstaan waarin verschillende soorten scholen onderdak vonden. In 1970 luidde de stichting van een scholengemeenschap voor LTO-LHNO-MAVO-agrarisch onderwijs in Tilburg het einde van de Udenhoutse Landbouwschool in. Op 18 juni 1974 kregen de laatste leerlingen van de Udenhoutse Landbouwschool die net het veertigjarig bestaan heeft mogen vieren, hun diploma.

Het gebouw van de eerste Landbouwschool staat nog steeds aan de Kreitenmolenstraat en herbergt momenteel een handel in natuursteen. De nieuwbouw uit 1965 is gesloopt om plaats te maken voor woningen.

De Huishoudschool

Wanneer de Huishoudschool in 1951 haar deuren opent, is dat niet het begin van het onderwijs voor meisjes in Udenhout. Sinds de komst van de Zusters van Liefde in 1862 zijn er diverse cursussen gegeven, waar meisjes zich na de lagere school konden bekwamen in naaien, koken en andere huishoudelijke bezigheden. Langzaamaan kreeg dat een vastere vorm, totdat na de oorlog pastoor Prinsen het initiatief nam om het VGLO (Voortgezet Lager Onderwijs) dat sinds 1948 bestond als een 7de klas na de lagere school, om te zetten naar een Huishoudschool van de NCB. Het is niet vreemd, dat hij daarvoor de Zusters van Liefde benaderde. Die kozen uit hun gelederen de ervaren 50-jarige zuster Adèle (Anna Maria Johanna Helsloot) om de nieuwe school op te bouwen. De school kreeg in de traditie van het Rijke Roomse leven de naam "Mater Christi".

De school had meteen in het eerste jaar al 140 leerlingen voor alle cursussen. De noodzaak voor een nieuw gebouw was van meet af aan duidelijk aanwezig. De verschillende lesruimten lagen niet bij elkaar. Zo waren er lokalen in het gebruik in de lagere school, in het patronaatsgebouw en in het gemeentehuis. Ondanks de ruimtenood besloot de vergadering van de plaatselijke Raad in 1952 ook leerlingen uit Biezenmortel te gaan werven. De school kreeg steeds duidelijker een streekfunctie voor Biezenmortel, Cromvoirt, Helvoirt, Haaren, Oisterwijk, Enschoot, Berkel en Tilburg-Heikant.

De leerlingen van de Huishoudschool volgden eerst een zgn. primaire opleiding die twee jaar duurde. Daarna was er nog de mogelijkheid om een Assistenten-opleiding te volgen gedurende één jaar. Met een getuigschrift van die opleiding op zak kwam er een aantal beroepsopleidingen voor de meisjes in zicht: kinderverzorgster, hulpverpleegster, kraamverzorgster e.d.

De Huishoudschool bood haar leerlingen een brede opleiding. Ze kregen onder andere productinformatie van bijvoorbeeld Maggi en Persil. Ze bezochten bedrijven en tentoonstellingen met hetzelfde doel. Zo demonstreerde de PNEM het gebruik van elektrische kooktoestellen in 1955. Maar er was ook ruimte voor ontspanning. Jaarlijks brachten de leerlingen een bezoek aan het Natuur-historisch

museum in Tilburg. De schoolreisjes aan het eind van het jaar gingen naar Artis, Volendam, Schiphol, Open luchtmuseum, Burgers Dierenpark, Amsterdam e.d. Terugkerende festiviteiten waren natuurlijk de kerkelijke feestdagen waarvan Sint Nicolaas en Kerstmis de meeste aandacht kregen.

De jaarlijks terugkerende tentoonstelling van door leerlingen gemaakt producten groeide uit tot een begrip in Udenhout en omgeving, waar geregeld meer dan 1000 mensen op af kwamen. In het

schooljaar 1954-1955 was er naast de tentoonstelling een modeshow. In 1958 verving een lunchroom de tentoonstelling. Hier presenteerden de leerlingen van de Huishoudschool hun kook- en serveerkunsten. Elk jaar opnieuw maakte de school van de diploma-uitreiking iets bijzonders door de aanwezigheid van bestuursleden, leerkrachten en leerlingen. De uitreiking ging gepaard met toespraken, zang, dans en declamaties.

Nadat het bestuur meteen in 1951 de grondaanvraag had ingediend bij de gemeente, duurde het tot 1955 -diverse voorstellen en besprekingen verder- voordat de aanvraag gehonoreerd werd. In datzelfde jaar ging architect Nijsten uit Vught aan het werk. Door allerlei problemen kon de uiteindelijke aanbesteding pas op 16 september 1959 plaatsvinden. Aannemer Pellikaan ging als laagste de nieuwe school bouwen in het uitbreidingsplan Zeshoeven.

In het schooljaar 1960-1961 nam de Huishoudschool het nieuwe gebouw in gebruik, maar de officiële opening en inzegening vond plaats op 31 mei 1961 door bisschop Bekkers van 's-Hertogenbosch. De nieuwbouw was van alle gemakken voorzien en betekende zonder twijfel een vooruitgang op het gebied van ruimte en inrichting.

In 1962 ontstond het plan voor een cursus boerinnenbrevet. De deelnemers moesten ouder zijn dan 21 jaar. Of ze gehuwd of ongehuwd waren was niet van belang. Het was een tweejarige cursus, met elk jaar 20 lessen. Enkele weken nadat de aanmelding was begonnen waren er al 50 cursisten die zich hadden opgegeven. De cursus behelsde o.a. woninginrichting, vrije expressie, vrijetijdsbesteding, financieel beleid, technische hulpmiddelen, verhouding ouders en jeugd en de tradities van het boerengezin. In 1964 reikte men de eerste brevetten uit.

Toen zuster Adèle de pensioengerechtigde leeftijd bereikte in 1966, verliet ze de Huishoudschool die ze zo voortvarend mee had vormgegeven. Er veranderde veel in de jaren zestig. De afnemende religiositeit noodzaakte de provinciale overste van de Zusters van Liefde het bestuur mee te delen dat ze niet meer in staat was een directrice te leveren. Het bestuur trok een lekendirectrice aan: Mej. Lagerberg. Zij leidde de Huishoudschool de laatste 5 jaar.

De oprichting van een scholengemeenschap voor LTO-LHNO-MAVO-agrarisch onderwijs in Tilburg in 1970 luidde het einde in van de Huishoudschool Mater Christi in Udenhout. De school koos voor opname in de nieuwe scholengemeenschap en hief zichzelf op per 1 augustus 1970.

C.14. De Rijvereniging St.-Lambertus

De Rijvereniging

Volgens de notulen van de bestuursvergadering van de Boerenbond werd op zondag 28 januari 1934 met toestemming van de plaatselijke geestelijkheid de rijvereniging Sint Lambertus opgericht. De Boerenbond besloot f.100,- bij te dragen in de kosten van die oprichting. Udenhout was aan de late kant met het oprichten van een rijvereniging, immers in 1898 werd te Gilze en in 1903 in Oirschot al zo'n vereniging opgericht. In 1928 richtte de NCB een Bond van landelijke rijverenigingen op, waarbij zich toen 31 plaatselijke verenigingen aansloten. In het eerste bestuur van de Udenhoutse rijvereniging hadden zitting meester van Oss (hoofd van de Landbouwschool) voorzitter, Graard Bergmans (secretaris/zaakvoerder van de Boerenbond), Jo Verzijden commandant en Frans Moonen secretaris/penningmeester. Doel van de vereniging was om jonge boeren in hun vrije tijd door middel van sport en spel beter met paarden (en hun vrije tijd) te leren omgaan.

Via programma's van de Bond kwam men onder deskundige leiding tot individuele dressuur van paarden en het rijden in achttalverband, wat veel zelfbeheersing en groepsdiscipline vroeg. Het eerste oefenterrein lag aan de Del in de Groenstraat. Hoewel de pastoor er nog wat moeite mee had dat ruiters op zondag nog voor de hoogmis al vertrokken, deden de leden al vrij snel mee aan gewestelijke- en kringconcoursen.

In 1948 bestond het bestuur uit pastoor Karel Prinsen geestelijk adviseur, meester van Oss voorzitter, Frans Moonen secretaris/penningmeester, Kees van der Meijden, Jan van Gorkum en Jo Keuninx. Jo Verzijden was commandant. De rijvereniging nam dat jaar deel aan vier concoursen met een mooie

score van een 1^e, een 3^e, een 4^e en een 9^e prijs. In 1948 organiseerde Udenhout een groot concours hippique. In 1958 mochten voor het eerst amazones aan concoursen deelnemen.

In 1976 organiseerde de rijvereniging in Udenhout een concours hippique, waaraan 35 achttallen, 18 viertallen, 340 dressuurruiters en 150 springruiters deelnamen.

In 1982 vroeg een afvaardiging van de Stichting Paardensportbelangen aan het bestuur van de Boerenbond om medewerking bij het realiseren van een manege voor de georganiseerde ruitersport in Udenhout. Aanvankelijk dacht men aan een gebouw op het terrein achter de Boerenbond, later bouwde men samen met de stichting een manege op het sportterrein vlak langs de spoorlijn. In de overkoepelende stichting, die de manege "De Vierhoeven" ging exploiteren, waren verenigd de Rijvereniging Sint Lambertus, de Ponyclub Sint Lambertus en de Udenhoutse Recreatieruiters. Voor de financiering gaf men onderhandse aandelen uit, zogenaamde manegebrieven, van elk f.250,- groot, uitlotende tussen 1 en 10 jaren. De Boerenbond Udenhout tekende in op 10 stukken.

In het jaar 2002 telt de rijvereniging St.-Lambertus 35 leden en bestaat het bestuur uit Rien Pijnenburg voorzitter, Gerard Moonen secretaris/penningmeester, Gerard Verhoeven, Frans Geurts en Marie-Claire Lurvink-van de Meijs.

De ponyclub

In 1962 spanden in Udenhout enkele paardenliefhebbers samen om ook hier een ponyclub op te richten. De club telde al gauw 16 leden tussen de acht en zestien jaar. Bart Stokkermans werd voorzitter van de nieuwe club en Koos van de Wouw verzorgde als commandant de opleiding van de jeugdige ruitertjes. In het eerste jaar dat zij deelnamen aan een concours in Rosmalen, kwamen ze met de eerste prijs naar huis. In Aalst werd de eerste prijs op het Bondskampioenschap behaald, hetgeen betekende dat de club tot de top behoorde van alle clubs in Brabant, Zeeland en Zuid Gelderland. Al vrij snel beschikten de ruitertjes over een bont gezelschap paardjes zoals Shetlanders, Welsh- en Arabische paardjes met een hoogte tot 1.48m.

In 1980 telde de vereniging 71 ruiters waarvan er 65 een dressuurkaart en 7 ruiters een springkaart bezaten. In verenigingsverband organiseerde men jaarlijks een dag om onder leiding van instructeurs en ruitertjes gehandicapte kinderen op hun paarden te laten rijden.

Op 2 en 3 februari 2002 vierde de ponyclub haar 40-jarig jubileum met een country- en westernfeest. De vereniging telt in 2002 25 rijdende leden, 4 commandanten, 5 juryleden, 1 erelid en 1 rustend lid. Het bestuur bestaat uit Wil Schapendonk, Henk van Gorkum, Joke Leijten, Jan Keuninx en Häzel Viveen-Elands. Mari de Jong is penningmeester buiten het bestuur.

C.15. De KI-vereniging

In de bestuursvergadering van de Boerenbond van juni 1946 kwam aan de orde, dat het bestuur van de Fok- en Controlevereniging, tevens bestuur van de Stierhouderij, besloten had een vereniging voor kunstmatige inseminatie (KI) bij rundvee in het leven te roepen. Op de daarop volgende algemene vergadering van de Boerenbond in oktober 1946 hield de rijksveeteeltconsulent een inleiding over de mogelijkheden en de voordelen van kunstmatige inseminatie bij rundvee. Het bleek, dat bij het systeem van gezamenlijke stierhouderijen de kans op dekinfecties zeer groot was en dat ook het bevruchtingsresultaat vaak tegenviel. Ook aan de keuze van stieren kon men bij de opzet van KI veel meer aandacht besteden. Deze nieuwe, in die tijd toch revolutionaire methode, vond bij de voormannen in de landbouw al snel bijval. Ook de Udenhoutse boeren zagen er het nut van in en velen sloten zich direct aan bij de nieuwe KI-vereniging. Ook de belangstelling voor de Fok- en Controlevereniging steeg hierdoor. Het ledenaantal bedroeg einde boekjaar 1948 248 met 1140 koeien. Het bestuur van de Fok- en Controlevereniging fungeerde tevens als bestuur van de KI.

De eerste koe die geïnsemineerd werd, was van Harrie Piggen. De inseminatie deed Nelis Bertens. Er was een aparte stemming nodig van de leden om te beslissen met welke stier de proef genomen zou worden. In 1947 werden er bij 1084 runderen in totaal 1909 inseminaties verricht. Hofleverancier was de stier Tonia's Jumbo, geassisteerd door de stier Karel. De inseminators gingen op hun fiets, voorzien van de benodigde uitrusting, naar de boerenbedrijven om hun werk te doen.

Op het bedrijf van Peer van Balkom in de Molenhoefstraat bouwde men een stierenstal en daar kon men de verenigingsstieren stallen. Het was de eerste KI-stal van Brabant. Er leefden beroemde stieren. Naast Tonia's Jumbo en Karel ook Doel van Gassel (in de volksmond "den Doel"), Floris, Nico en "den Bart". Udenhout was voorloper en uit heel Brabant kwamen talloze boeren en organisaties op excursie om deze nieuwe ontwikkelingen te kunnen zien alvorens thuis zo'n stap te ondernemen.

In 1952 schreef men in een testrapport, opgesteld over de stier "den Doel": *Doel had tot vader Jumbo en werd geboren uit Stina 2. Doel is een goed ontwikkelde, goedsoortige, ruime, sterke en goed behangen stier, met iets wijde horenstand, goede kop, ruime en goed gesloten voorhand, gewone diepte in de ribben en iets ondiepe flank, ruim en goed behangen achterstel en iets stijve gang.*

Kunstmatige inseminatie gaf de boeren de mogelijkheid het beste van het beste te bereiken. Roodbontvee geeft meer vlees en zwartbontvee geeft meer melk. Om die twee voordelen te combineren is via kunstmatige inseminatie de "dubbeldoelkoe" ontwikkeld. Daarmee kwam er ook een eind aan de discussie tussen de voorstanders van roodbont en die van zwartbont. De roodbonten zeiden altijd: "Met zwarte koeien ben je altijd in de rouw". De nadruk kwam voortaan te liggen op hogere productie, zowel meer melk als meer vlees.

Al gauw bleek dat schaalvergroting bij KI-verenigingen meer mogelijkheden bood, omdat men meer fokkerij- en veterinaire deskundigheid kon inkopen en het werken met een groter aantal stieren meer keuzemogelijkheden gaf. Toen er na een paar jaar voorstellen kwamen tot schaalvergroting, deed de Udenhoutse KI-vereniging direct mee.

C.16. De Tuinbouwbond

In 1921 deed de regionale tuinbouwveiling in Tilburg een beroep op de Boerenbond Udenhout om als plaatselijke vereniging borg te staan voor een bedrag van f 500,-. Vanaf 1922 verzorgde de Boerenbond de aanvoer naar de Tilburgse veiling, overigens voor slechts weinig tuinbouwers in Udenhout en Biezenmortel.

25 Jaar later, op de algemene vergadering van de Boerenbond in mei 1947, kwam het voorstel tot oprichting van een plaatselijke tuinbouwbond ter sprake. Vooraf had de heer Vinkevleugel van het Rijkstuinbouwconsulentschap een uiteenzetting gegeven over de mogelijkheden voor tuinbouwteelten. Het doel van zo'n plaatselijke tuinbouwvereniging was de bundeling van afzet van producten via een plaatselijke vereniging naar een regionale Coöperatieve Veilingvereniging om zo bij een goed georganiseerd aanbod tot een goede prijsvorming te komen. Op die oprichtingsvergadering raadde men aan spruiten te telen en asperges, vroege aardappelen en witlof, maar ook zacht fruit als aardbeien, frambozen en bessen en verder nog kersen, appels en peren. Op de achtergrond speelde heel duidelijk mee, dat er op de boerenbedrijven toen een overschot was aan arbeidskrachten en dat voor het bedrijven van tuinbouw in vergelijking met akkerbouw of veehouderij relatief weinig grond nodig was. Na behandeling van de conceptstatuten gaven 14 leden zich op. Het bestuur bestond uit Guus van Erp voorzitter, Wim de Laat vice-voorzitter, Jan Vermeer secretaris/penningmeester en Toon van den Bersselaar. In de loop van het jaar groeide het ledenaantal tot 34. In het seizoen 1948/1949 gaf voorzitter Guus van Erp een cursus fruitteelt voor ouderen. Men richtte een snoei- en spuitploeg op. De vereniging was aangesloten bij de Veiling Tilburg, die later weer een fusie aanging met Eindhoven.

Toen in 1967 een reorganisatie van het veilingwezen plaatsvond, dienden alle tuinders rechtstreeks lid te worden van de nieuwe Veilingvereniging en de tussenschakel van de plaatselijke afdeling kwam hiermee te vervallen.

C.17. De Veecentrale

Hoewel pas in 1948 in Udenhout een sectie van de Vee- en Vleescentrale van de NCB werd opgericht, had de Boerenbond Udenhout op dit terrein al veel zaken gedaan. Het was begonnen in 1904 met het leveren van 76 kalveren aan de Meijerijse Bond. Die was opgericht door pater van den Elsen als tegenhanger van de particuliere kalverhandel, die de gehele kalverenmarkt beheerste en waarbij de kalveren voor de boeren veel te weinig opbrachten. In 1910 leverde men 95 kalveren aan de Bond geleverd en 14 aan de Exportcentrale in Boxtel en in 1913 was het aantal vette kalveren teruggelopen tot 25 stuks met een opbrengst van f 1951,32. Het rendement in de kalvermesterij liep steeds verder terug, omdat de zuivelfabrieken een goede prijs voor de melk betaalden. De Meijerijse Bond hield op te bestaan en kalveren kon men voortaan leveren aan de Coöperatieve Exportcentrale te Boxtel.

In het jaarverslag van de Boerenbond van 1960 komen we voor het eerst gegevens tegen over de sectie Vee- en Vleescentrale. Het bestuur bestaat dan uit Marinus Robben voorzitter, Jan van Rijswijk secretaris, Jan Bergmans, Janus van Iersel en Tinus Simons. Zaakvoerder is dan Lenard Klijn..

Een overzicht van de leveringen vanuit Udenhout aan de Exportcentrale in Boxtel

Jaar	Leden	Varkens	Kalveren	Runderen	Uitbetaald
1949	108	552	167	51	130.812
1950	129	993	159	81	221.531
1955	128	1109	54	52	223.511
1960	146	3200	13	21	493.823
1965	177	8303	8	100	1.675.162
1970	180	17.284	212	510	4.927.321
1975	171	24.803	10	663	7.954.180
1976	163	25.001	253	684	9.149.695

Naast bovenstaande afzetmogelijkheden verkochten Udenhoutse boeren ook dieren aan handelaren of men ging er zelf mee naar de Bossche Markt.

In 1988 bestond het sectiebestuur uit Johan van Iersel voorzitter, Jan van Groenendaal vice-voorzitter, Joop van den Bijgaart secretaris en Piet Schapendonk. Omdat het aantal varkenshouders steeds verder terugliep, wijzigde men in 1990 de organisatiestructuur en werden de secties Udenhout en Helvoirt samengevoegd in de nieuwe afdeling Duinrand van de Vee- en Vleescentrale, later Dumeco genoemd.

C.18. De Werktuigencoöperatie

23 December 1950 staat te boek als stichtingsdatum van de werktuigencoöperatie. Op zich juist, maar voor die tijd was het bestuur van de Boerenbond al op bepaalde momenten zelf actief bezig geweest met het aanschaffen van werktuigen ten behoeve van de leden. Zo verhuurden ze tussen 1914 en 1920 aan de leden bepaalde werktuigen, zoals een meskettingegge, zaaimachines, cultivators en een veewagen. Op 2 augustus 1921 veilde men de werktuigen in het openbaar. Kennelijk beschouwde de Boerenbond dit niet als haar werkterrein. Aan haar leden adviseerden ze om, indien er een behoefte was aan werktuigen, zelf combinaties te vormen en in overleg met de Boerenleenbank te zoeken naar

een gezamenlijke financiering. In de tweede helft van de dertiger jaren schafte de Boerenbond toch nog een aardappelstomer aan, waarbij onder leiding van personeel van de Boerenbond bij de leden op de boerderij voeraardappelen gestoomd en ingekuuld konden worden.

Rond 1950 kwam er een verzoek tot heroprichting van een werktuigencoöperatie en wel van het bestuur van de Fok- en Controlevereniging, tevens het bestuur van de Stierhouderij. Die had, dankzij overheidssubsidies en het opheffen van de stierhouderij, nogal wat kapitaal ter beschikking. De ledenvergadering van de Fokvereniging had er eerst wat moeite mee, maar het bestuur overtuigde de leden dat het ook hier om hun bedrijfsbelangen ging. Het bestuur van de Boerenbond was bereid mee te werken. Het moest echter van overheidswege wel een aparte coöperatie worden in verband met het verkrijgen van overheidssubsidie (vanwege de Marshallhulp). Marinus van Rijsewijk was de grote promotor. Het eerste bestuur bestond uit Peer van Balkom, Jan Vermeer, Marinus van Rijsewijk, Jos Vermeer en Piet van Rijswijk. Frater Alberto werd technisch adviseur en Jan van Iersel administrateur.

Op basis van de nieuwste inzichten kocht de werktuigencoöperatie nieuwe machines aan en verving de versleten machines. Zo kochten ze in 1955 voor f.3.127,- aan nieuwe machines. Die stonden gestald bij diverse bestuursleden.

De vereniging exploiteerde de navolgende werktuigen:

<u>Machine</u>	<u>Toenmalige huurprijs</u>
Inkuilmachine	f.12,50 per uur
Opzetstukken	f.5,00 per grondkuil
Aardappelrooiers	f.4,50 per uur
Aardappelpootmachine	f.4,00 per lopense
Aardappelstomer	f.0,65 per 100 kg
Aardappelsorteermolen	f.2,50 per halve dag
Aardappelvorentrekkers	f.0,50 per lopense
Bietenmoesmolen	f.5,00 per dag
Schijfegge	f.3,00 per halve dag
Schijfegge achter tractor	f.6,00 per halve dag
Landrol	f.0,50 per lopense
Drieschaarploeg	f.2,00 per halve dag
Cultivator	f.2,00 per halve dag
Weideslepen	f.1,50 per halve dag
Kunstmeststrooiers	f.5,00 per halve dag
Koeienscheermachines	f.1,25 per achterstel

Vanaf 1967 komen we geen boekhoudgegevens van de vereniging meer tegen. De mechanisatie op de individuele boerenbedrijven is zo ver gevorderd, dat de coöperatie overbodig geworden is. Twintig jaar later, in 1988, is de vereniging officieel ontbonden.

C.19. De Potercombinatie

(In Udenhout sprak men over de Potercombinatie. Formeel is het beter te spreken over de Poterteeltcombinatie).

Op de algemene vergadering van de Boerenbond in mei 1951 hield de Algemeen Directeur van de Nederlandse Algemene Keuringsdienst voor landbouwzaden en pootgoed een inleiding over het

gebruik van goed pootgoed op landbouwbedrijven en de wijze waarop dat pootgoed geteeld diende te worden. De Poter(teelt)combinatie had als doel om gezamenlijk kwalitatief zeer goed maar duur pootgoed aan te kopen en dat dan gezamenlijk uit te poten, te verzorgen, te selecteren, te bewaren en te distribueren, zodat het daarop volgend jaar goed en goedkoop pootgoed beschikbaar was om consumptieaardappelen te telen. Tot dan toe kochten de boeren weinig kwaliteitspootgoed; men vond dat te duur. Ze zochten zelfs aardappelen van de vorige oogst uit de winterkuil uit, waarvan de knollen al, niet zichtbare, ziektesporen met zich meedroegen en daardoor zorgden voor tegenvallende opbrengsten.

In december 1951 kwam de Udenhoutse combinatie van de grond met 23 deelnemers. De eerste bestuursleden waren Wim de Laat, Jan Bergmans en Kees van Gorp. Samen met de geïnteresseerde leden namen zij het initiatief om afspraken te maken over de aankoop van bepaalde rassen pootgoed, dat ze dan gezamenlijk uitpootten op daartoe gehuurd land. Na de oogst zouden ze zorgen voor een goede opslag in een luchtgekoelde bewaarplaats en in het volgend voorjaar zouden de aardappelen op basis van reeds eerder gedane bestellingen gedistribueerd worden. Het daarop volgende jaar had elk lid dan de beschikking over goed pootgoed tegen een lage prijs. De controle op de kwaliteit van het te winnen pootgoed lag in handen van hierboven genoemde keuringsdienst. De Boerenbond was bereid om op verzoek het gewenste dure pootgoed aan te kopen en ook de administratie van de combinatie ter hand te nemen. Ook voor de gekoelde opslag zou de Boerenbond, tegen betaling, zorg dragen. In 1955 telde de combinatie 110 leden, die aangaven, dat zij samen in het daaropvolgende jaar voor hun bedrijven 88.000 kg pootgoed nodig hadden. Daartoe huurden ze 5,5 ha land, waarop 8 aardappellrassen werden geteeld: Libertas, Gineke, IJsselster, Eigenheimers, Pimpernel, Eerstelingen, Record en Irene. De totale opbrengst bedroeg ruim 109.000 kg pootgoed en 3.700 (voeder)kriel. De oogst was zeer goed geweest. De leden bestelden nog 10.000 kg pootgoed en 10.000 kg verkochten ze door aan de zustercombinatie in Loon op Zand.

In 1960 telde de combinatie zelfs 158 leden die in totaal 147.200 kg pootgoed afnamen.

In 1966 is het aantal leden en het bestelde pootgoed al aanmerkelijk teruggelopen en we komen in de jaarverslagen van de Boerenbond vanaf 1967 de combinatie niet meer tegen. De vereniging werd opgeheven. Er waren twee redenen voor de teloorgang. De boeren hadden de akkers nodig voor maïs en de consument gaf de voorkeur aan kleiaardappelen boven zandaardappelen.

C.20. De Diepvriescoöperatie

Toen in de twintiger jaren de landbouwhuishoudcursussen onder invloed van de pas opgerichte boerinnenbonden als paddestoelen uit de grond schoten, was het wekken van groenten, fruit en vlees snel gemeengoed geworden. Voor die tijd gebeurde het conserveren van bijvoorbeeld snijbonen door deze na het wassen, snijden en zouten op te slaan in een Keulse pot met daarop een schone houten deksel en die met een zware kei te belasten, zodat er geen lucht tussen de bonen zat. Het nieuwe systeem van wekken bestond hierin dat na het schoonmaken, wassen en verkleinen van het product dit in brede 1 of 2 literse flessen te doen. Die flessen sloot men af met een rubberen ring tussen deksel en fles. De flessen gingen daarna in de weckketel en het deksel van de fles werd met een verende klem onder druk gezet. Daarna vulde men de ketel met water en bracht die gedurende de daarvoor gestelde tijd op temperatuur. Zo ondergingen de producten een sterilisatieproces waardoor ook de lucht uit de flessen verdween. Na afkoeling van de flessen konden deze in de kelder opgeslagen worden tot het tijdstip voor consumeren was aangebroken. Juist voor grotere boeregezinnen met een grote moestuin en de mogelijkheid om elk jaar een of meer varkens te slachten, was dit een uitkomst.

In de jaren 50 bleek het systeem van wekken achterhaald door een nieuwe ontwikkeling: het diepvriezen van groenten, fruit en vlees, zoals dat gebeurde in grote slachterijen en groente- en fruitverwerkende bedrijven. De aanschaf van een kleine diepvriezer voor huishoudelijk gebruik was

toen nog veel te duur, maar de “Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande” had in overleg met fabrikanten een tussenvorm ontwikkeld: de gemeenschappelijke diepvrieskluis. Een te stichten diepvriescoöperatie liet een gebouwtje neerzetten met daarin centraal een koelininstallatie. Rondom de koeler plaatste men gestapelde diepvrieskluizen (ook wel laden genoemd). Elk lid van zo’n coöperatie kon 1 of meer laden huren en daarin zijn of haar producten op elk gewenst tijdstip inbrengen of uithalen. Men beschikte hiervoor over een sleutel van het gebouw en van de door hen gehuurde kluis. In Udenhout bestond, nadat daarover voorlichtingsavonden gehouden waren en de belangstelling gemeten was, wel interesse. De besturen van Boerenbond, Boerinnenbond en Zuivelfabriek namen het initiatief. Er verscheen een gebouw op het erf van het Zuivelhuis in de Slimstraat en een in de Biezenmortel op grond gekocht van Ties Mallens in de Capucijnenstraat. De oprichtingsvergadering vond plaats op 23 november 1959 met 110 belangstellenden. Die avond tekenden 63 personen het ledenregister en zij bestelden samen 93 laden. Een maand later tekenden in Biezenmortel nog 36 leden voor 39 laden. Het oprichtingsbestuur bestond uit Jos Vermeer voorzitter van de Boerenbond; Peer van Balkom voorzitter van de Zuivelfabriek, Mieke Schapendonk-den Ouden voorzitster van de Boerinnenbond, directeur Janssen van de Zuivelfabriek en Jan van Iersel zaakvoerder van de Boerenbond. De officiële naam van de vereniging luidde “Coöperatieve vereniging tot exploitatie van Diepvrieskluizen Udenhout G.A.”.

Ruim 11 jaar na de oprichting constateerde het bestuur, dat de belangstelling voor de diepvriesladen terug liep. Velen hadden thuis al een eigen diepvrieskist of kast. Op 6 mei 1974 werd de vereniging opgeheven.

C.21. Bedrijfshulp

Mochten we direct na de oorlog nog constateren, dat er op de boerenbedrijven een overschot was aan arbeidskrachten, als gevolg van emigratie van jonge boeren en het volgen van een bredere opleiding hadden steeds meer kinderen uit boerengezinnen elders of buiten de landbouw een bestaan gevonden. Rond 1960 zijn de meeste boerenbedrijven qua productieomvang sterk aan het groeien, maar zijn tegelijkertijd vaak éénmansbedrijven geworden. De boerin, die op de eerste plaats de zorg heeft voor het gezin, verleende in het bedrijf vele hand- en spandiensten. Als boer of boerin ziek werd, kwam onmiddellijk de continuïteit van het bedrijf in gevaar. De NCB-organisatie had deze problemen tijdig onderkend en een Bond van Verenigingen voor Bedrijfshulp opgericht. Die vereniging kon dan personeel in vast dienstverband aanstellen en op de diverse bedrijven, die in moeilijkheden kwamen, inzetten om het werk van de ondernemer tijdelijk over te nemen. De bedrijfshulpen waren vaak boerenzoons die te zijner tijd thuis het bedrijf zouden overnemen.

De belangstelling voor deze vorm van hulpverlening was aanvankelijk niet groot. De oorzaak daarvoor lag in het feit, dat er nog steeds vanuit de traditie wat burenhulp beschikbaar was en dat in dat soort gevallen de overige familie nog al eens een extra tandje bij zette en als hulp insprong. Ook het lidmaatschap was voor die tijd vrij duur, f.75,- per jaar en bij daadwerkelijk inzet van een bedrijfshulp een te betalen dagvergoeding van f.25,-.

Drie jaren later, in 1963, deelde het bestuur van de Boerenbond mee dat zo’n vereniging voor Udenhout alleen te klein was en dat men zou proberen een regionale vereniging op te richten. In 1967 was het dan eindelijk zover, dat enkele afdelingen in de regio een vereniging voor bedrijfshulp oprichtten en dat 38 leden van de Udenhoutse Boerenbond zich hierbij aansloten. In het jaar 1970 waren bij de vereniging 66 Udenhoutse boeren aangesloten. In dat jaar hadden 17 leden met ziekte te kampen gehad, waarvoor 310 dagen hulp verleend was. In 1980 waren 91 leden aangesloten, 80 % van alle boerenondernemers van Udenhout en Biezenmortel.

Begin 2002 zijn de bedrijfsverzorgingsdiensten van West-, Midden- en Noordoost-Brabant gefuseerd in een nieuwe organisatie “Bedrijfsverzorging Brabant”. Deze organisatie heeft 200 medewerkers voor 5.000 aangesloten boeren en tuinders.

C.22. Sociaal Economische Voorlichting

Hoewel deze dienst geen onderafdeling was van de Boerenbond Udenhout, maar van de Gewestelijke organisatie NCB, besteden we er hier aandacht aan, omdat voorlichtsters en voorlichters van deze dienst in samenspel met het bestuur van de Boerenbond in Udenhout veel werk hebben verzet ten gunste van de leden en hun gezinnen.

In de zestiger jaren vond de georganiseerde landbouw, dat de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst uitstekend werk deed op landbouwtechnisch- en technisch-economisch terrein. Maar er was meer in het leven. Er was ook behoefte aan sociaal-economische voorlichting aan boeren en tuinders, maar dan niet bekeken vanuit het bedrijf, maar vanuit de gezinssituatie. Er speelden in die tijd vele maatschappelijke vragen: Kon de bedrijfsopvolger te zijner tijd het bedrijf nog wel overnemen, was hij wel geschikt om ondernemer te worden en kon hij dat straks financieel wel aan? Waren de andere kinderen nog wel bereid de bedrijfsopvolger tegen een redelijke prijs het ouderlijk bedrijf over te laten nemen? Was het wel verantwoord om tijdelijk op het bedrijf twee volwaardige arbeidskrachten (vader en zoon) te werk te stellen?

Er kwamen twee vormen van voorlichting:

1. Groepsvoorlichting. Daarvoor waren de vergaderingen van de Boerenbond een uitstekende gelegenheid, waarbij men met behulp van deskundigen vooral aandacht besteedde aan de problemen van bedrijven en gezinnen en mogelijkheden voor oplossingen;
2. Individuele voorlichting. Op verzoek van de boer, boerin, jonge boer of boerin konden een of meer gesprekken aan huis plaatsvinden om over eigen problemen te praten en te zoeken naar de beste oplossingen waar het gehele gezin achter kon staan.

Het idee van sociaal economische voorlichting bleek een gouden greep. In het jaarverslag van de Boerenbond Udenhout van 1967 bleek, dat in dat jaar 32 leden een beroep hadden gedaan op de dienst (bij afkorting SEV genoemd) over onderwerpen als bedrijfsovername, boedelscheiding, financiering, verzekeringen, belastingen, bedrijfseconomische boekhoudingen, beroepskeuze, sociale aangelegenheden, saneringsmogelijkheden en juridische zaken. De dienst bestaat bij het schrijven van dit boek 40 jaren en voorziet als adviesorgaan voor gezin en bedrijf nog steeds in een grote behoefte.

C.23. De Maisbank

Over 1970 meldde het jaarverslag van de Boerenbond vol trots de oprichting van een “Ruwvoederwinningscombinatie” op 14 december 1970, in de wandeling de voedercombinatie genoemd of de maïsbank; Anderen spreken van de maïsvoerbank. Het idee was afkomstig van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst. De combinatie had tot doel te trachten de ruwvoedervevoorziening van de rundveebedrijven te waarborgen. Door de sterke uitbreiding van de melkveestapel bij een nagenoeg gelijkblijvende oppervlakte cultuurgrond werden rundveehouders gedwongen meer ruwvoer (vooral snijmaïs) aan te kopen. Van de andere kant hadden de meer intensieve varkens- en pluimveebedrijven hun cultuurgrond niet direct nodig. Zij wilden hun beschikbare grond niet afstoten, maar wel verhuren voor bijvoorbeeld de teelt van maïs. De maïsbank bemiddelde in vraag en aanbod. In het kort kwam de methode er op neer, dat ruim een half jaar vóór de uitzaai van maïs of andere groenvoedergewassen, via een jaarlijks te kiezen commissie van telers en afnemers contracten afgesloten werden met zowel belangstellende aanbieders als afnemers van ruwvoer. Aanbieders

kregen zo zekerheid over de afzet nog voor het gewas geteeld werd en de afnemers waren er op dat moment al zeker van dat ze het volgend stalseizoen over voldoende ruwvoer konden beschikken.

Rond 1990 stagneerde vraag en afzet van ruwvoer door verschillende oorzaken, zoals aan- en verkopen van gronden, andere voederwinningsystemen en of nieuwe toepassingen van krachtvoersystemen op de bedrijven. Ook de beperkingen voor het gebruik van drijfmest op de bedrijven speelden een rol en langzamerhand werd de combinatie overbodig.

C.24. Studieclub Varkenshouderij

De belangstelling voor uitbreiding in de varkenshouderij in de 60-er jaren had tot gevolg dat de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst niet meer aan de sterk gestegen vraag naar gratis voorlichting kon voldoen. Wel was de overheid begin 60-er jaren bereid om aan varkenshouderijkernen (een groep varkenshouders die meer voorlichting wensten) op fifty-fifty basis extra voorlichting te geven. Later kwam de overheid met de vraag aan het bedrijfsleven voor een meer structurele oplossing voor deze extra vorm van voorlichting. Er kwam een aparte gewestelijke organisatie door middel van een Bond van Varkenshouders, die mede tot taak kreeg namens alle aangesloten leden de belangen van de varkenshouderij op een zo breed mogelijk terrein te behartigen en ook mede verantwoordelijkheid te dragen voor de financiering van extra aan te stellen voorlichters. Deze voorlichters werkten onder de dagelijkse leiding van de rijksveeteeltconsulent. In het jaar 1967 deed men op het bestuur van de Boerenbond Udenhout een beroep deze activiteit te ondersteunen. De Boerenbond besloot de helft van de door de leden te betalen voorlichtingskosten voor haar rekening te nemen, de rest betaalden de 33 Udenhoutse deelnemers zelf. In 1967 werd het werk van de regionale varkenshouderijkernen door de zojuist opgerichte Bond van Varkenshouders overgenomen en ging het voorlichtingswerk onder die vlag door. 37 Varkenshouders uit Udenhout sloten zich aan. De Bond realiseerde waardevolle initiatieven, zoals het opzetten en uitgeven van een verantwoord biggenprijzenschema, een commissie advisering contracten, betere veterinaire begeleiding van de varkensbedrijven en de totstandkoming van een mestbank voor de afvoer van mest van overschotgebieden naar gebieden met tekorten aan mest.

In 1976/1977 richtten enkele Udenhoutse varkensboeren een studieclub varkenshouderij op. Die had tot doel in groepsverband meer informatie op te doen over zaken als huisvesting, ziektebestrijding, technische-, technisch-economische- en financiële aspecten. Het eerste bestuur van de studieclub bestond uit Piet van den Aker voorzitter, Jan van Groenendaal secretaris, Piet Pijnenburg penningmeester. Peter van Iersel tweede voorzitter. Jan van Groenendaal is opgevolgd door Kees Brekelmans. In 2002 bestaat het bestuur uit Jan van Haaren voorzitter, Kees van Balkom en René van de Wouw.

C.25. Studieclub Rundveehouderij

De rundveehouderij breidde sinds de 60-er jaren in Udenhout sterk uit en dat leidde tot een grotere vraag naar voorlichting over veehouderij en veevoeding. Aanvankelijk trachtte men door middel van lezingen op vergaderingen of instructie-bijeenkomsten, soms ook in studieclubverband, deze vraag op te vangen. De vraag naar extra voorlichting bleef groot en mondde uit in het opzetten van regionale rundveevoederkernen, waarbij de aangesloten deelnemers zelf voor de helft bijdroegen in de kosten van het aanstellen van extra voorlichters, die het betrokken bedrijf gedurende het winterseizoen enkele malen zouden komen bezoeken. In Udenhout was hiervoor veel belangstelling en enkele tientallen boeren namen daaraan deel. Ad van de Wouw was de eerste extra voorlichter in Udenhout.

In het winterseizoen van 1976/1977 startte in Udenhout een studieclub rundveehouderij waar geïnteresseerde rundveehouders in het winterseizoen regelmatig bijeenkwamen. Op die bijeenkomsten passeerde een scala aan onderwerpen betreffende de veehouderij. In het winterseizoen 1989/1990 telde de studieclub 38 leden-rundveehouders.

In het seizoen 2001/2002 bestaat het bestuur uit Johan Mallens voorzitter, Jan Schapendonk secretaris, Jan Burgmans penningmeester, Henk Moonen en Arthur Brekelmans. De vereniging telt 30 leden. De thema's die deze winter aan de orde kwamen, zijn: voeding van rundvee, de gezondheidszorg en met name de uierontstekingen en de toe te passen medicijnen, graslandpercelen bekijken en beoordelen, maïsrassenkeuze, fokkerij, stallenbouw en bestudering van de boekhoudgegevens met deskundigen van het Boekhoubureau ABAB.

DEEL D

Van hallehuis tot CHV-bungalow

De ontwikkeling van de Brabantse boerderij

Frank Scheffers

In een boek dat gaat over het boerenleven in vroeger tijden mag een hoofdstuk over de Brabantse boerderij niet ontbreken. De boerderij was woon- en werkplaats tegelijk. Lange tijd leefde de boer met zijn veestapel onder één dak, slechts gescheiden door een enkel muurtje. Dit hoofdstuk behandelt de historie van de traditionele Brabantse boerderij en het erf daaromheen. Hoe leefden onze voorouders in en om hun boerderijen, wat waren de bijzondere kenmerken van het Brabantse boerenhuis? Vanzelfsprekend zal ook uitgebreid aandacht besteed worden aan praktijkvoorbeelden uit Udenhout en Biezenmortel.

De prehistorie: over jagers, veehouders en akkerbouwers

De oudste bewoningssporen in de omgeving Tilburg dateren uit de voorlaatste warme periode van de laatste ijstijd (circa 9900-9100 voor Christus). In de Drunense duinen zijn vondsten uit deze periode opgegraven. Daaruit kan echter weinig van de bewoners worden afgeleid. Het moeten kleine groepjes jagers en voedselverzamelaars zijn geweest die de regio af en toe gedurende slechts enkele dagen of weken hebben bewoond. Ze leefden van de jacht en van het verzamelen van eetbare planten.

In de nieuwe steentijd (5300-2000 voor Chr.) werd het oorspronkelijke nomadische bestaan van de toenmalige bewoners van de Brabantse zandgronden geleidelijk vervangen door een andere leefwijze, waarin onder andere sprake was van permanente nederzettingen. Er werden voor het eerst huizen gebouwd. Het waren huizen van hout, met lemen of houten wanden en daken van stro of planken. In het bos kapte men open stukken en op de vrijgekomen grond legden ze akkertjes aan. Op die akkers teelden ze graan en ze hielden runderen en varkens. Uit deze tijd zijn in Udenhout geen bodemvondsten bekend waaruit bewoning van onze streek blijkt. Uit de bronstijd (circa 2000-800 voor Chr.), die op de steentijd volgt, zijn wel vondsten bekend. In Biezenmortel zijn twee bronzen bijlen gevonden. Dat hoeft overigens niet te betekenen, dat in Biezenmortel in de bronstijd al een (beperkte) nederzetting bestond. De bronzen bijlen kunnen ook in Biezenmortel achtergebleven zijn na lange rituele tochten, omdat die op verafgelegen ontoegankelijke plaatsen in het landschap zijn geofferd.

De kleine nederzettingen van veelal één of enkele boerderijen werden vaak na enkele decennia verplaatst. Dat gebeurde, omdat de huizen versleten en de akkertjes erom heen uitgeput waren. In de periode tussen 800 en 500 voor Chr. kende Noord-Brabant de hoogste bevolkingsdichtheid van de hele prehistorie. In deze tijd hebben grote delen van het toen nog overheersende oerbos plaats gemaakt voor de nederzettingen en akkers van de boerenbevolking.

De prehistorische boerderijen bestonden uit een houten skelet, waar overheen het dak werd gebouwd. Aanvankelijk waren de in de bodem ingegraven palen (stijlen) de directe dragers van de daksporen. Later werden de daksporen gedragen door balken, die de stijlen met elkaar verbonden en daardoor meer stevigheid gaven aan het gebint. De prehistorische boerderijen hadden lage zijwanden van hout of leem en een groot dakvlak. De ingang was vrijwel altijd in de lange zijkant van het vrij lange maar smalle gebouw. Binnen was er sprake van een grote ruimte waarin het vee en de boer zelf onderdak vonden. Een haard of schoorsteen was niet aanwezig. De rook van het vuur kon ontsnappen door een gat in het dak.

Van prehistorische bewoning zijn in Biezenmortel en Udenhout geen sporen bekend.

De middeleeuwen: ontginningen door kapitaalkrachtige mensen en instellingen

In de vroege middeleeuwen moeten Udenhout en Biezenmortel de aanblik van bossen en moerassen hebben geboden. In het bos waren gedeelten ontgonnen tot akkers. Na uitputting van de grond werden de akkers weer verlaten. Dit type landbouwbedrijf, het veldkruidbedrijf, werd opgevolgd door het mestbedrijf met permanente cultuurgrond. Door bemesting werd de vruchtbaarheid op peil gehouden. Het mestbedrijf maakte grootschaliger exploitatie mogelijk. Nadat individuen of kleine gemeenschappen op beperkte schaal (gedeelten) van het bos hadden geroid gingen kapitaalkrachtige mensen en instellingen zich met de exploitatie bemoeien. Sinds ongeveer 1150 namen zij een tweede, grootschalige fase voor hun rekening. Hun domeinen konden uitgroeien tot nederzettingen.

Ook in Biezenmortel en Udenhout werden in de middeleeuwen grote stukken land ontgonnen door kapitaalkrachtige mensen en instellingen. De abdij van Ter Kameren had een groot stuk land ontgonnen in Biezenmortel en Giersbergen, de abdij van Tongerlo had grond in de huidige zes- en achthoeven en verschillende adellijke families zoals Van Hoorne, Volkaerts en Van Haaren hadden hier landerijen verworven.

Op de gronden die ontgonnen waren, werden meestal enkele boerenwoonhuizen gebouwd, waar de pachters woonden. Vaak werden de pachterswoningen vlak bij elkaar gebouwd. Nog steeds kun je dat in Udenhout en Biezenmortel zien. Voorbeelden hiervan zijn de boerderijen op Scheurenhoeve in de Gijzelsestraat, het Hooghout, in de Mortel, op 't Endeke, in de Groenstraat en de Waalwijkseweg.

Soms ging de eigenaar zijn domein zelf bewonen en werd de oorspronkelijke boerderij vervangen door een meer gerieflijk huis. Een voorbeeld hiervan is de Strijdhoeve, oorspronkelijk bestaande uit enkele boerenhoeven, maar later verfraaid met een herenhuis, vijvers en een parkachtige structuur, toen eigenaar baron van Dopff zich in Udenhout vestigde.

In de meeste gevallen bleven de eigenaren van de Udenhoutse landgoederen gewoon in hun abdijen, kastelen of comfortabele stadswoningen wonen. Dat betekende niet, dat de verpachters nooit op hun pachthoeven verbleven. Meestal werd in de pachtovereenkomsten daar iets over afgesproken. Als de verpachter dan op de pachthoeve verbleef, mocht hij gebruik maken van een ruimte in de hoeve. Soms was er zelfs een aparte kamer gebouwd om de verpachter te kunnen ontvangen. Vanouds waren in het gebied tussen de Groenstraat en de Winkelsestraat/Mortel veel pachtboerderijen gelegen. De Tafel van de Heilige Geest uit Den Bosch, het Groot Ziekengasthuis uit Den Bosch, de Karthuizers uit Vught, de tafel van de Heilige geest uit Oisterwijk maar ook verschillende Bossche poorters bezaten hier pachtboerderijen. Naast enkele pachthoeven waren zogenaamde 'heerehuizen' gebouwd waar de verpachter bij tijd en wijle kon vertoeven. Een voorbeeld van een dergelijk 'heerehuis' stond tot de jaren vijftig van de vorige eeuw aan de Groenstraat. Het gaat om de boerderij die bekend stond als "de Velden". Uit de bodenlonen, die de stad 's-Hertogenbosch betaalde, blijkt, dat veel leden van het Bossche stadsbestuur veelvuldig op hun goederen in het platteland verbleven. Als er in de stad een besmettelijke ziekte dreigde, werd uitgeweken naar het platteland. Een enkeling vestigde zich permanent in Udenhout, bijvoorbeeld de wijnkoper Francis van Balen. Hij stamde uit een oud Bosch' geslacht waarvan de leden vaak deel uitmaakten van de Bossche schepenbank. Zijn familie bezat een hoeve in de Groenstraat. Naast de hoeve was een "heerehuizinge" gebouwd, waar de eigenaren konden vertoeven. Francis is tot zijn dood in de Groenstraat blijven wonen; hij werd op 28 juli 1792 in Udenhout begraven. Na zijn dood werd de boerderij met de heerehuizinge verkocht aan twee Udenhouters, Miggiel Pijnenburg kocht de boerderij en Jan Hendrik van Iersel de heerehuizinge.

Aan het eind van de achttiende, begin negentiende eeuw werden veel pachtboerderijen door de verpachters te koop aangeboden. Instellingen als het Bossche Geefhuis en Bossche poorters verkochten hun boerderijen aan lokale boeren. Die gingen de hoeven dan weer verpachten of ze zelf beboeren. Families als Van Iersel, Heijmans, Burgmans en Martens kochten eind achttiende begin negentiende eeuw zo verschillende grote boerderijen. Vooral de grootgrondbezitter Heijliger van Iersel kocht verschillende complete boerderijen en zeer veel losse stukken grond. Veel van dit

onroerend goed kwam uiteindelijk terecht bij zijn achterkleinzoon Willem (gouden Willem) van Iersel die via zijn moeder van Heijliger afstamde.

Hallehuis

De langgevelboerderij is lang beschouwd als het karakteristieke Brabantse boerderijtype. Dit type kwam echter oorspronkelijk in Brabant niet voor, maar verscheen pas voor het eerst in het begin van de zeventiende eeuw. Op schilderijen van Jeroen Bosch en Pieter Bruegel zal men dan ook tevergeefs zoeken naar boerderijen van het langgeveltype. De voorganger van het langgeveltype was het zogenaamde hallehuis. Dit type bestond bij grote boerderijen uit een hoog en breed woonstal-huis met een grote, losstaande schuur. De constructie van alle hallehuizen berust op een gebint. Een gebint is een constructie van houten balken, die zodanig stevig zijn, dat daarop de hele dakconstructie kan rusten. De zijwanden hebben derhalve geen dragende functie.

Oorspronkelijk was het gebint verankerd in de grond. Door stijlen (de verticale balken) een flink stuk in de grond te graven, moest de nodige stevigheid bereikt worden. Bij archeologische opgravingen kan aan de hand van de verkleuringen in de bodem de plaats van dergelijke palen zichtbaar worden. Op de plaats waar een paal heeft gestaan en uiteindelijk verrot is, zal de grond een andere kleur hebben. Aldus kan dan soms een volledige plattegrond van het gebouw gereconstrueerd worden. Gaandeweg is de constructie van het gebint sterk verbeterd, zodat op een zeker moment een dusdanige stevige constructie bereikt was, dat het niet meer zijn stevigheid hoefde te ontleen aan verankering in de bodem, maar op stenen voeten kon worden geplaatst. De levensduur van de boerderij werd hierdoor aanmerkelijk verlengd. Waar vroeger een gebouw, door rot aan de voet van het gebint, hooguit tachtig jaar meeinging, was de levensduur van het gebint bij een goed onderhoud nu vrijwel onbeperkt.

Het kwam vaak voor, dat bij de bouw van een nieuwe hoeve het oude gebint van de voorganger hergebruikt werd, of dat een oud gebint van ver werd aangevoerd om te worden hergebruikt. Wanneer bij boerderijen, die nog over zo'n oud gebint beschikken, een bouwhistorisch onderzoek wordt uitgevoerd, kan nagegaan worden of destijds sprake was van hergebruik. Er blijken dan bijvoorbeeld op onlogische plaatsen inkepingen in de balken te zitten. Uit oude boedelscheidingen blijkt, dat een gebint van een oude boerderij of schuur belangrijk genoeg was om afzonderlijk ter sprake te brengen en te verdelen. Een voorbeeld uit de praktijk is te vinden in het archief van notaris van Rotterdam uit 1704. In deze akte delen Adriaan en Jan "*gebroederen, kinderen ende erfgenamen van Laureijs Bernaarts, werweckt uit Alet Jan Peeter Wouters*", beiden wonende te Helvoirt, de erfenis van hun ouders. Het te delen onroerend goed is gelegen onder Udenhout in de Biezenmortelsestraat. Naast een flink aantal akker- en weilanden waren er ook twee boerenwoningen met erf te verdelen. Deze woningen zullen bestaan hebben tussen de boerderij, waar nu Smolders woont, en de boerderij van Verhoeven. Het ene was de nieuwe hoffstadt (de nieuwe boerderij) en het andere werd de oude hoffstadt genoemd. Die oude hoffstadt was blijkbaar rijp voor de sloop, het gebint echter was nog te goed om zomaar weg te doen. Vandaar dat daar in de akte afspraken over gemaakt werden. Zoon Adriaan kreeg daarom toebedeeld: "*vier stijlen ofte twee gebinten in de huijsinge staande op de oude hoffstadt den mede deijlder (zijn broer dus) te deeld gevallen ende daar en boven van den teegen deijlder in egalisatie van dien gemelte de somme van seven guldens eens, sullende den verderen opstal der voorschreven huijsinge blijven int gemeen om onderlingh verdeelt of vercocht te werden*". Broer Jan kreeg van hetzelfde gebint zes stijlen of te wel drie gebinten en moest zeven gulden betalen. In totaal zal de oude boerderij dus vijf gebinten geteld hebben. Met een gebruikelijke onderlinge afstand van vier tot vijf meter zal de boerderij dus zestien tot twintig meter diep zijn geweest.

Zoals hierna aan de orde komt, zijn veel boerderijen, die van oorsprong tot het type hallehuis behoorden, geleidelijk omgevormd tot een langgevelboerderij. Een duidelijk voorbeeld van zo'n hallehuis is in Biezenmortel/Udenhout niet meer aanwezig. Een afbeelding van een dergelijk huis is nog wel voorhanden. Het gaat om een in de jaren veertig gesloopte boerderij aan de Biezenmortelsestraat. De boerderij, die er tegenwoordig staat, wordt bewoond door de familie Smolders. Deze boerderij was tot 1763 eigendom van het Bossche Geefhuis, ook wel de Tafel van de

Heilige Geest genoemd. De Tafel van de Heilige Geest richtte zich op de materiële verzorging van de plaatselijke behoeftigen, in dit geval die van de stad 's-Hertogenbosch. Ze verstrekten aan de armen voedsel, drank en kleding. De Tafel van de Heilige Geest werd bestuurd door zogenaamde Heilige Geest meesters of armmeesters. De Biezenmortelse boerderij zal ongetwijfeld één van de oudste hoeven van Biezenmortel/Udenhout zijn geweest. De Tafel van de H. Geest had de hoeve namelijk al in 1315 verworven van een zekere Godescalcus genaamd Rosemont. De Biezenmortelse hoeve is vele generaties gepacht door de familie Van Zon. De continuïteit van de pachters was bij de hoeven van het Bossche Geefhuis zeer groot. Vaak ging de pacht over van vader op zoon of van de vader op de weduwe en vervolgens op de zoon of de schoonzoon. De pachtcontracten liepen meestal over een periode van vier of zes jaar. De pachters moesten solide boeren zijn, dus bij voorkeur met wat eigen grondbezit, waarop men eventuele pacht schulden kon verhalen en in staat om een veestapel in te brengen. Verder moest de pachter twee borgen stellen. De pachter aanvaardde de hof bij het huis en het hooiland per 15 maart, het huis en het weiland met Pinksteren en het akkerland met de oogst. Bij dit laatste bestonden er twee systemen: 'bloot aan de stoppelen' en 'met de halve schare'. Bij de 'halve schare' nam de nieuwe pachter het akkerland over met de helft van de laatste oogst, zodat hij daaruit de eerste pachttermijn kon betalen en over zaaikoren kon beschikken. Bij zijn vertrek liet hij weer aan zijn opvolger de helft van de graanoogst. Dr. A. Kappelhof heeft uitgebreid onderzoek verricht naar het beheer van de pachthoeven van het Bossche Geefhuis. De Biezenmortelse hoeve bestond uit een woonhuis, schuur, schop, varkenskooi, bakhuis, een 'leedig huis', hof, boomgaard en aangelegen 'erfenissen en teulland alle aan elkandere'.

Het belangrijkste van het hallehuis was het gebint, de houten balkconstructie. Bij de bouw van een hallehuis richtte men eerst het gebint op. De balken bevestigde men aan elkaar door middel van een pen-gat-verbinding. De belangrijkste balk was de stijl. Men plaatste de stijlen twee aan twee. Vervolgens verbond men deze in de dwarsrichting met een andere (horizontale) balk. Die horizontale balk heette de ankerbalk. In de lengterichting waren de stijlen met elkaar ook verbonden met een balk: de bovenplaat, ook wel worm genoemd. De afstand tussen elk paar stijlen bedroeg circa 4 à 5 meter. Om het gebint nog meer stevigheid te geven, schoorde men de ankerbalken en bovenplaten door zogenaamde korbelen.

Voor de gebinten gebruikte men in het algemeen inlands eiken. Het eikenhout, dat in de omgeving genoeg voorhanden was, werd voor de gebinten vierzijdig behakt met de dissel. Deze balken waren meestal erg krom. Voor de kozijnen, ramen en deuren zaagde men werd hout uit zwaardere eikenbomen.

Zodra het gebint er stond, timmerde men het dak eroverheen door middel van daksporen. Die rustten dan op de bovenplaten en onderaan op de zijmuren. Als laatste werden de muren en wanden samengesteld uit een houten skeletbouw, opgevuld met vlechtwerk van wilgentenen en bepleisterd met leem, gemengd met stro, mest en koeienhaar. De zijmuren waren laag, niet hoger dan anderhalf tot twee meter. Op deze manier ontstond een driebeukig gebouw met een hoge middenbeuk en twee lagere zijbeuken.

De voordeur zat in de korte gevel. Men viel direct met de deur in huis. Er was geen aparte hal of gang, maar men stond meteen in de heerd: een onverdeelde, overzolderde woonruimte, waarin tegen de scheidingswand met de stal het open vuur brandde. De rook kon ontsnappen via een rookluik, dat in het dak was aangebracht. Later werd tegen de scheidingswand de schouw geplaatst en kon de rook via een schoorsteen ontsnappen.

In het noordelijk gedeelte van Noord-Brabant bracht men het vee onder in de lage zijbeuken. Het stond met de koppen naar de deel gericht, van waar af men het vee kon voeren. De koestal was meestal een potstal; een min of meer diepe kuil, waarin het vee op de eigen mest stond. Bij die mest voegde men geregeld stro, plaggen van gras of heide of ander vast materiaal, wat de dieren vervolgens aanstampte tot een vaste massa. De plaggen of heide haalde men van de heidevelden. Sommige boeren

hadden eigen heidevelden, maar de meeste hei was gemeenschappelijk bezit van de boeren in de omtrek. Men sprak dan van de gemeint. In Udenhout ging het voornamelijk om de Kreitenheide. De Biezenmortelse boeren konden deels terecht op de Helvoirtse heide in de buurt van de Zandkant, waarin ze vanouds gerechtigd waren. In de buurtschap 't Winkel zijn de boerderijen zelfs in een halve cirkel om de gemeenschappelijke heide gebouwd. In 1807 werd het gemeenschappelijk bezit van dit stuk van de Kreitenheide opgeheven. Toen konden de plaatselijke landeigenaren een deel van de gemeint kopen. De opbrengsten vloeiden in de gemeentekassen van Haaren (voor 4/7 deel gerechtigd), Berkel (voor 1/7 deel gerechtigd) en Udenhout (voor 2/7 deel gerechtigd). Behalve van plaggen van de heide zal in Udenhout ook humus uit het bos gehaald zijn om te vermengen met de mest uit de potstal.

Op de zandgronden van Midden- en Oost-Brabant gebruikte men de brede middenbeuk als stalruimte. De potstal kon dan nog groter worden om zodoende nog meer mest te produceren. Dat was op de zandgronden ook hard nodig om de arme grond vruchtbaar te maken. Men hield het vee immers voornamelijk voor de mest. De koeien voerde men vanaf een dwarsgelegen werkvloer (de dwarsdeel) direct achter de brandmuur, de voorstal. In de achtergevel zaten brede deuren waardoor men de mest uit de potstal kon rijden. Men bewaarde het hooi op de balken boven deze zogenaamde 'middenpotstal'.

Langgevelboerderij

In de achttiende eeuw heeft men het toch wel wat erg beperkende principe van de driebeukigheid geleidelijk verlaten. Dat begon door aan de straatzijde de zijbeuk weg te laten en kort voor het gebint een stenen langgevel te bouwen, met daarin de woonhuisdeur en de ramen en in het bedrijfsgedeelte een dubbele deur voor de stal. In de achterste kopgevel was dan geen deur meer nodig. Men kon nu vrijuit de boerderij verlengen met een deel, opslagruimte en ruimte voor het paard en de varkens. De woning was beter voorzien van daglicht en het gehele complex van woon-stalhuis met losse bijgebouwen werd een overzichtelijk geheel.

Doordat de zijbeuk aan de achterzijde bij de eerste langgevelboerderijen nog bleef bestaan, was de boerderij aan de achterzijde veel lager dan aan de voorkant. In de negentiende eeuw verdween ook die zijbeuk. We zijn dan aangeland bij de langgevelboerderij, die nu nog veelvuldig in Udenhout en Biezenmortel voorkomt. De gebintstijlen komen in die boerderijen niet meer voor, omdat de bakstenengevels de kap konden dragen. De gevels werden wel versterkt met pilasters om ze stabiel te maken. In de overgangperiode kwam het voor, dat men de gebinten in het woongedeelte weglief, omdat dat gedeelte voorzien was van dragende muren. Om de druk van de kap op de gevels niet te groot te laten worden, kon het woongedeelte niet meer zo breed gebouwd worden als bij een boerderij met gebint. In de stal bleef het ankergebint langer in stand, omdat dat goedkoper was dan dragende muren en omdat de potstal om een grote open ruimte vroeg.

Muren

In het buitenland kan gebouwd worden met in de omgeving gevonden zwerfkeien. In onze contreien treffen we die niet aan. Omdat de muren bij het oudste type boerderij geen dragende functie hadden, konden ze van lichter materiaal gemaakt worden. Tot in de achttiende eeuw waren de buitenmuren meestal van vitselstek. De grondstoffen voor dit met leem aangesmeerde vlechtwerk had de boer zelf voorhanden. De knotwilgen en tenen-heggen maar ook de leem was hier volop aanwezig. De meer of minder dikke staken werden gekapt en geschild. De dikste stak men in de grond, 25 centimeter van elkaar. Tussen de staande staken vlocht men de lichtere. Als de vereiste hoogte was bereikt, werden de verticale staken op gelijke hoogte afgekort, aan een balk bevestigd en de ruwe uitstekende takjes verwijderd. Dan kon het besmeren beginnen. De leem, die men daarvoor gebruikte, werd met de riek kortgeslagen, vermengd met water tot een vette pap (*sliiep*). De leem werd vermengd met gehakt stro, koehaar en varkenshaar. Beide zijden besmeerde men met dit mengsel. Wanneer de vitselstek goed droog en hard geworden is, vormt het een stevige wand die jaren meeinging. In Biezenmortel/Udenhout zijn naar mijn weten geen vitselstek wanden bewaard gebleven. Een

voorbeeld is nog wel te zien in één wand van de schuur bij de woonboerderij aan de Molenstraat 12 in Helvoirt.

De binnenmuren werden gemaakt van zonstenen. Die maakte de boer zelf. Hij legde voor dit doel een lemen vloer aan, de 'den' genoemd, die later ook als dorsvloer gebruikt kon worden. Vervolgens stak hij de leem en deed die in een houten steenvorm, die vier of zes vakken had. Die legde hij dan op de 'den' te drogen. Om natregenen te voorkomen maakte de boer er meestal een provisorisch strooien dak boven. De zonstenen waren minder sterk dan het vitselstek. Hier en daar komen bij interne verbouwingen van oude boerderijen nog wel eens van die zonstenen te voorschijn. Zodra ze echter aan weer en wind worden blootgesteld, worden ze al weer snel de leem waarvan ze gemaakt zijn.

De dure baksteen gebruikte men oorspronkelijk niet voor de Brabantse boerderijen. Alleen kerken, kloosters en kastelen trok men op in baksteen. Vanaf de vijftiende eeuw bouwde men in de steden ook bakstenen huizen. Het eerste gebruik van baksteen was voor de schoorsteen. Die raakte rond 1500 in gebruik en verving het rookgat in het dak. Omdat baksteen goed bestand is tegen hitte, voerde men de schoorsteen in steen uit, net als de bakoven. Vanaf de zeventiende eeuw raakte de baksteen ook in gebruik voor de buitenmuren. Dit was een geleidelijk proces. Alleen bij de grote boerenhoeven verving men het vitselstek door baksteen en dan vaak nog in eerste instantie alleen voor het woongedeelte. Een stenen boerderij bleef nog lang een uitzondering. In oude akten maakte men dan ook meestal uitdrukkelijk melding als een woning in steen was opgetrokken. Zo schreef men in het eerste kwart van de achttiende eeuw dat het Nollekensgoed aan de Cappelle te Udenhout bestond uit een "grootte steene huijsinge, camers, brouwhuijsinge en schuren". Het ging hier om de herberg met brouwerij tegenover de Cruijsstraatse kapel. Het is te situeren ter plaatse van café 't Centrum op het kruispunt. Men bakte de bakstenen vaak in de omgeving. Daartoe richtte men een veldoven op. Het productieproces verliep in het begin hetzelfde als bij de zonstenen met dien verstande, dat men de vormelingen na een week of vier afbakte in de veldoven. Nadat de veldoven gedurende circa acht tot tien dagen of nog langer met hout, elzen, mutserds en dennen- of eikenkloven dag en nacht gestookt was, hadden de stenen de nodige hardheid verkregen. Volgens overlevering heeft in Biezenmortel een veldoven gestaan achter de boerderij aan de Biezenmortelsestraat, waar tegenwoordig de familie Coppens woont. Die veldoven werd geëxploiteerd door de toenmalige eigenaar van deze boerderij, Martinus van Iersel. Ook in Udenhout waren enkele veldovens in bedrijf. In de Kuil, in een weiland voorbij de voormalige boerderij van de familie Piggen, heeft waarschijnlijk van 1865 tot 1886 de veldoven gestaan van Josje Verhoeven. Een andere oven stond achter Chinees restaurant Lei Ping. Die veldoven was opgericht door Jaoneke van der Loo van de Berkelse Heikant. Ter plaatse zal de grondstof voor de stenen ruim voor handen zijn geweest. De veldoven was tot 1911 in gebruik. Vanaf 1890 waren de grote Udenhoutse steenfabrieken van Weijers en Co en de Rooij in bedrijf.

In bakstenen muren konden versieringen worden aangebracht. Tegen de schuine dakrand van de kop- en staartgevel werden vaak driehoeken, de zogenaamde (boeren)vlechtingen aangebracht. Als een boerderij dan in een later stadium verhoogd is, kun je dat soms nog aan de muren zien, omdat de vlechtingen vaak bleven zitten. Onder de dakrand vertoont metselwerk vaak een zogenaamde muizentand, een versierende rand die als functie heeft het verbreden van de muur tot ondersteuning van het dak.

In de muren van boerderijen bracht men tekens aan van zwarte, zogenaamd gesinterde baksteen. De bakstenen, die in de veldovens dichtbij het vuur lagen, verhitten zo sterk, dat ze smeltingsverschijnselen vertoonden. De boerderij Winkelsestraat 3 heeft in de kopgevel een aantal verglaasde stenen, die samen het jaartal 1841 vormen.

Om het gebint aan de buitenmuren te verankeren, werden muurijzers gebruikt. In deze muurankers zien we meestal dat daar enkele streepjes ingeslagen zijn, een liggend kruis met daarboven en eronder één of twee horizontale streepjes. Dat zou een onheilafwerend teken zijn, bedoeld ter bescherming van mens en dier. Soms werden die muurankers in de vorm van cijfers gesmeed om zo het bouwjaar

van de boerderij aan te geven. Bij het op deze manier dateren van de ouderdom van de boerderij blijft echter altijd enige voorzichtigheid geboden; de muurijzers hoeven niet authentiek te zijn.

Het bouwjaar van de boerderij kon ook vastgelegd worden door het inmettelen van een “eerste” steen. Het kon dan om een eenvoudige baksteen gaan die voorzien van een ingekrast jaartal bij de voordeur werd ingemetseld of om een fraaie hardstenen exemplaar waarin behalve het jaartal dan ook vaak de naam initialen van de eerste bewoner(s) werden uitgehouwen. Vooral in de boerderijen uit het begin van de twintigste eeuw zie je dergelijke stenen vaak. Bij de bouw van die boerderijen moest er meestal toch al een steenhouwer aan te pas komen voor bijvoorbeeld de stenen raamdorpels.

De dakbedekking

De meest voorkomende dakbedekking van de boerderijen op het platteland was stro. Dat moest dan lang roggestro zijn. Na het dorsen van het roggegraan schudde men het mooiste en langste stro uit met een schudgaffel en bond men deze in bossen voor de dakdekker. Als in de omgeving riet voorhanden was, had dat de voorkeur; de levensduur daarvan was langer. Door de verandering van oogsten van het graan was geen lang stro meer voorhanden, zodat men daarna vrijwel altijd riet gebruikte. Bij een strooien en rieten dak was het onderhoud belangrijk. In pachtcontracten trof men daarom meestal bepalingen aan over de jaarlijks te dekken hoeveel stro. De verpachter betaalde het loon van de rietdekker, maar de pachter moest de dekker bijstaan, het afval verwijderen en de dekker vrije kost en drank geven. Het stro of riet hield men vast op rietlatten door gaarden, die met wilgenteenhout waren vastgebonden. De vorsten van het dak dekte men af met graszoden (“vorstrussen”), die men ondersteboven over de nok legde en met houten pennen in het dak vastzette. Het stro of riet op het dak verving men geleidelijk door dakpannen. Meestal gebeurde dit maar gedeeltelijk, niet alleen omdat dakpannen duur waren, maar ook omdat de dakbetimmering op zijn minst moest worden versterkt om de zwaardere pannen te kunnen dragen. Gewoonlijk verving men alleen het onderste gedeelte van het dak door pannen. Eén van de redenen daarvan was van constructieve aard. De bedekking met riet of stro begint van boven af en onderaan vormen de pannen een minder grote belasting dan bovenaan. Een andere reden om alleen onderaan het riet te vervangen door pannen was, dat het dak onder aan het dikst was, het langste vochtig bleef en daar dus ook het meest te lijden had. Als het onderste gedeelte van het dak, dat op de muren rustte, vervangen werd door pannen kon er ook moeilijker van bovenaf vocht in de buitenmuren trekken. Tenslotte was aan de onderkant van het dak het brandgevaar het grootste; vervanging door pannen maakte dat gevaar al wat minder.

In tegenstelling tot dorpen als bijvoorbeeld Oirschot, treft men in Biezenmortel en Udenhout weinig tot geen boerderijen meer aan met een dak van deels pannen en deels riet. Het uit 1812 daterende rijksmonument Groenstraat 131 heeft nog wel een dak dat deels uit riet en deels uit pannen bestaat. De onderste rij pannen bestaat uit de met de hand vervaardigde zogenaamde holle pannen, ook wel Oudhollandse pannen genoemd. Een dergelijke pan heeft geen kop- en zijsluiting.

De aansluitingen met de schoorsteen, nok en gevel werden voor 1800 in beginsel met kalkspecie afgewerkt. De kalkspecie kon worden gewapend met varkens- of koehaar. Later is men voor de aansluiting van de pannen op de schoorsteen lood gaan gebruiken.

Enkele in Udenhout en Biezenmortel gebruikte dakpansoorten zijn: muldenpan, tuile du nord en kruispan. Veel oude boerderijen zijn tegenwoordig met deze pannen gedekt. Een enkele keer treffen we een leien dak aan. Gebruikelijk was deze dakbedekking niet voor een boerderij. Ook al vanwege het kostenaspect komt deze dakbedekking alleen bij de rijkere boerderijen voor. De boerderij aan de Groenstraat 86 heeft voor een gedeelte een leien dak. Het gaat om het onderste gedeelte van het mansardedak. Wellicht zal hier de boerenzuinigheid meegespeeld hebben. Het bovenste dakvlak was minder zichtbaar en daar waren pannen goed genoeg voor. Bij herenhuizen zoals de woning van Gouden Willem, Schoorstraat 2, was een volledig leien dak meer gebruikelijk. Overigens heeft dit pand pas in 1908 een leien dak gekregen.

Uit de vorm van het dak is soms de ouderdom van de boerderij af te leiden. Bepaalde dakvormen kwamen bij boerderijen pas later in zwang. De volgende dakvormen zijn te onderscheiden:

- Het lessenaarsdak bestaat uit één dakschild in schuine stand. Voor boerderijen werd deze dakvorm niet gebruikt. Loodsen of schuurtjes kunnen wel voorzien zijn van zo'n dak.
- Het zadeldak heeft twee hellende dakschilden op twee tegenover elkaar staande muren. De beide andere muren eindigen in de topgevels. Voor boerderijen is dit de eenvoudigste dakvorm.
- Het wolfsdak is in feite is een zadeldak met een wolfseinde. De topgevels zijn trapeziumvormig afgeknot, waarboven een klein driehoekvormig en hellend dakvlakje is geconstrueerd. Dit type dakvorm kwam het meest voor. Bij het hallehuis was dit daktype het duidelijkst herkenbaar. De gevel waarin de voordeur geplaatst was liep niet spits toe maar ging op zekere hoogte over in een strooien dak. Qua onderhoud en constructie zal dit ook de meest voor de hand liggende vorm zijn geweest. Een hoge kopgevel zal, in de tijd dat baksteen nog geen gemeengoed was, tot een 'vakwerkgevel' moeten leiden. Toen de muren al in baksteen werden opgetrokken en de langgevelboerderij zijn intrede had gedaan, bleven veel boerderijen toch voorzien van een wolfsdak.
- Bij een schilddak zijn op de vier muren vier hellende dakschilden aangebracht, met dien verstande dat twee tegenover elkaar liggende dakschilden trapeziumvormig en de andere twee dakschilden driehoekvormig zijn. In de jaren dertig werd deze dakvorm vaak gebruikt, zij het minder voor de boerderijbouw. Een Udenhouts voorbeeld van zo'n dakvorm treffen we aan bij de boerderij Kuil 23. Dit in de jaren dertig gebouwde woonhuis met aangebouwde stal zal voor zijn tijd een bijzondere boerderij geweest zijn. Het woonhuis bestaat uit twee bouwlagen. De kamers op de eerste verdieping hadden rechte wanden. Zonder de aangebouwde stal zou het pand ook als een riante dorpswoning beschouwd kunnen worden.
- Het mansardedak, ook wel 'Franse kap' genoemd, is een dakvorm waarvan één of meer van de dakvlakken gebroken zijn. Aldus kan een mansarde zadeldak of bijvoorbeeld een mansarde schilddak ontstaan als ook de zijschildjes een gebroken dakvlak hebben. Vooral het mansarde zadeldak komt in Udenhout en Biezenmortel regelmatig voor. Voordeel van een mansardedak is dat op de eerste verdieping relatief veel ruimte is, zowel voor opslag boven het stalgedeelte maar ook boven het woongedeelte waar dan eenvoudig (kinder)slaapkamers gemaakt konden worden. In de tijd dat boerderijen met een mansardedak gebouwd werden zullen ook steeds meer boerengezinnen hun bedsteden in den herd of aangrenzende kamertjes verruild hebben voor meer comfortabele bedden. Vanzelf werd dan de behoefte voor meer slaapkamers groter. Werd voorheen de voorzolder boven het woonhuis alleen gebruikt om het graan te drogen nu werd het een verblijfsruimte waar ook meer licht nodig was.

Vanaf 1905 zijn in het archief van de gemeente Udenhout bouwvergunningen bewaard gebleven. Dit was een uitvloeisel van de Woningwet uit 1901, die leidde tot verscherping van woon- en bouwtechnische eisen. Soms treft men in dit archief de originele blauwdrukken aan. In dat geval gaat het meestal om de bouwtekeningen van kloosters, scholen of bijvoorbeeld de gebouwen van Huize Assisië. Aan de bouw van dergelijke grote panden kwam een architect te pas. Ook als het om iets meer dan standaard bouwwerk ging, werd wel een architect ingeschakeld. Zo schakelde H. van Iersel architect J. de Dries uit Boxtel in, toen het stalgedeelte van zijn pand aan de Slimstraat (nu o.a. bakker Besselink) tot woonruimte verbouwd moest worden en de nu nog bestaande erker toegevoegd werd. Bij de bouw van boerderijen was vooral de functionaliteit van belang, hoogstaande architectuur hoefde er niet aan te pas te komen. De bouwtekeningen werden meestal door de plaatselijke aannemer of timmerman zelf gemaakt. Uit de periode 1905-1912 zijn van onder meer Henri Lommers, meestertimmerman aan de Kreitenmolenstraat, Adrianus Brekelmans en de gebroeders van de Plas bouwtekeningen bewaard gebleven.

In de twintigste eeuw was het niet meer vanzelfsprekend, dat nieuwe boerderijen van het langgeveltype waren. Een woongedeelte met aan de achterkant daar haaksop geplaatst het bedrijfsgedeelte kwam ook in de mode. Net als bij de langgevelboerderij kon het woongedeelte dan

van een eenvoudig zadeldak voorzien zijn, maar ook van bijvoorbeeld een mansardedak. Voorbeelden van dergelijke boerderijen treffen we aan op de adressen Capucijnenstraat 56 en Molenhoefstraat 16.

Ramen

Aan de ramen, die aanwezig zijn, kan vaak de ouderdom van een pand afgeleid worden, als het tenminste de originele ramen nog zijn. Tot in de zeventiende eeuw werden de boerderijen voorzien van kruiskozijnen. Dit is een lichtkozijn met een kalf (horizontale tussendorpel) en een middenstijl, waardoor een kruisvorm in het kozijn ontstaat. Het bovenste gedeelte bestond uit kleine ruitjes, die vast in het kozijn zaten. De onderramen waren naar binnen draaibaar. De onderste ruitjes konden afgedekt worden door luiken. In de, tegenwoordig als stal in gebruik zijnde, boerderij aan Gommelsestraat 1 is nog zo'n kruiskozijn met de bijhorende luiken aanwezig. Ook de boerderij aan de Loonse Molenstraat 2 heeft in de zijgevel nog dergelijke kozijnen. In deze kolossale langgevelboerderij uit de achttiende eeuw was oorspronkelijk een café en brouwerij gevestigd. Het pand is voorzien van twee kelders met opkamers. In de achttiende eeuw werd het pand bewoond door Willem Peijnenborg en Petronella Leijten met hun gezin. Willem was behalve bierbrouwer ook Udenhouts burgemeester van 1821 tot 1832. Na Willem oefende zijn zoon Michiel het bierbrouwersambacht uit aan de Loonse Molenstraat. Nadat die in 1843 ongehuwd overleden was, werd zijn zuster Arnolda eigenaresse. In 1846 is de uit Amsterdams afkomstige Frederik Bolenius eigenaar geworden. Hij heeft er maar kort van mogen genieten; in 1848 overleed hij te Udenhout. In 1850 is het pand publiekelijk verkocht. Ditmaal aan een Udenhoutse familie. Cornelis van Iersel wordt voor f.5.021,- eigenaar. Het was de bedoeling, dat zijn zoon Hendrik, die bekend stond als Heintje van d'n Franse boer, grootvader van boomkweker Harrie van Iersel, op de boerderij zou komen. Toen Hendrik in 1895 een boerderij aan de Schoorstraat betrok, werd de boerderij aan de Loonse Molenstraat verpacht aan de familie Van Gorp. Deze familie heeft die in 1981 in eigendom kunnen verwerven.

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw kwam het schuifraam met kleine roedeverdeling in de mode. Ook bij deze ramen was het bovenste gedeelte een vast kozijn. Het onderste gedeelte kon omhooggeschoven worden, zodat het deels achter het bovenste gedeelte verscholen ging. Het schuivend gedeelte van het raam wordt gesloten door middel van een koperen raampen, die in een door het raam en in de kozijnstijl geboord gaatje wordt gestoken. De oude ambachtslieden hadden een juist gevoel voor de juiste verhoudingen; afhankelijk van grootte van de opening werd het aantal ruitjes bepaald. Voor de kozijnen en ramen werd meestal eikenhout gebruikt. Het kozijnhout was ongeveer 12 x 16 cm zwaar. Het raamhout 3 x 5 ½ cm. en de raamroeden 2 x 2 ½ cm. Helaas ontbreekt het bij recente verbouwingen wel eens aan het gevoel voor de juiste verhoudingen. Wat je vaak ziet is, dat een oorspronkelijk schuifraam vervangen wordt door een soortgelijk kozijn waarbij echter twee tussenregels boven elkaar worden aangebracht in plaats van een achter elkaar doorschuivend raamkozijn. Die dubbele tussenregel is noodzakelijk om van het raam een klep- of draairaam te maken. Dat betekent dan echter wel, dat de juiste verhoudingen van het kozijn helemaal verdwenen zijn en dat springt toch vaak direct in het oog. De schuiframen met kleine roedeverdelingen waren voorzien van luiken die het hele raamkozijn konden verblinden. De luiken maakte men van brede eiken planken, die men aan elkaar lijmden en voorzagen van eiken klampen. Om de luiken te sluiten, gebruikte men een ijzeren strip, die men diagonaal over de achterzijde van het luik legde. Een ijzeren pin, door de strip en het kozijn gestoken en vervolgens aan de binnenzijde van het kozijn geborgd, zorgde ervoor dat men de luiken niet meer van buitenaf kon openen. Vanaf de negentiende eeuw gebruikte men bij de boerderijen zesruits schuiframen, die waren voorzien van luiken. Bij verbouwingen van boerderijen uit de negentiende/twintigste eeuw komen sommige eigenaren in de verleiding om het geheel een romantische uitstraling te geven en de originele zesruits ramen te vervangen door ramen met een kleine roede verdeling. Doordat de zesruits ramen smaller en hoger zijn kloppen de verhoudingen echter niet meer en verstoren ze de aanblik van de boerderij. Vanaf het eind van de negentiende begin twintigste eeuw kwam het T-venster in de mode. De in 1896 gebouwde boerderij "de Geel hoef" aan de Kuil 37 is voorzien van dergelijke ramen.

Bij de lichtopeningen in het stalgedeelte zijn ook verschillende typen te onderscheiden. Zo zijn er de halve maan raampjes met verschillende sponningslijsten. In Udenhout zijn nog verschillende vormen van gietijzeren stalraampjes aanwezig. Verder zijn er de rechthoekige, meestal in zes ruitjes verdeelde, kozijnen. Oorspronkelijk waren deze van hout. In de jaren vijftig/zestig, toen als gevolg van de gewijzigde bedrijfsvoering de staldeuren verdwenen, werden ze vaak vervangen door betonnen ramen met aan de onderzijde tochtdorpels.

De kleuren van met name de ramen en deuren spelen een belangrijke rol bij de Brabantse boerderijen. Door middel van kleur kan de aandacht op onderdelen gevestigd worden, zodat een bepaalde spanning aan de gevel gegeven kan worden. Door de natuurlijke kleur van de daken en de muren is de boerderij in harmonie met de omgeving. In de gevel valt het raamwerk het meest op. De kleur daarvan moet wit zijn. Het kozijn daarentegen was bij de oude boerderijen meestal okergeel. Deuren en luiken hadden een lagere attentiewaarde en waren meestal in de kleur groen geverfd. De kleur groen was het zogenaamde standgroen; een kleur die in de loop der tijd 'uitblauwt'. Op de staldeuren werd het standgroen niet gebruikt. Het was onbruikbaar, omdat de ammoniakdampen uit de stal het groen aantastten. Voor de staldeuren werd daarom koolteer (zwart) gebruikt. De stalraampjes waren ook wit. De plint, dienend om het opspattend regenwater niet in de muur te laten trekken, was vaak lichtgrijs maar ook zwart kwam wel voor. In Udenhout zijn enkele boerderijen opnieuw in de oorspronkelijke kleuren geschilderd, het rijksmonument Groenstraat 131 bijvoorbeeld.

Het bovenlicht

Het venster boven de voornaamste deur in de voorgevel, de voordeur, wordt het bovenlicht genoemd. Meestal heeft het bovenlicht een vast raam dat niet kan worden geopend. Behalve dat het functioneel is, biedt het ook de mogelijkheid om verfraaiingen aan te brengen. Veel bovenlichten zijn door houten of ijzeren sponningspijlen fraai verdeeld in vierkantjes of rechthoekjes. Anderen tonen figuren uit gebogen en rechte lijnen. De variatie in ruitpatronen met ruiten, rechthoeken en vierkanten is eindeloos in combinatie met de rondingen en gebogen lijnstukken. Ook in Udenhout zijn nog verschillende soorten bovenlichten te ontdekken. De uit 1869 daterende boerderij Groenstraat 88 heeft boven de deur een rijk versierd geometrisch bovenlicht. Uit onderzoek naar de in Brabant voorkomende bovenlichten blijkt, dat in Udenhout relatief veel rijkversierde smeedijzeren bovenlichten voorkwamen. Een bekwame en kunstzinnige smid uit Udenhout of de directe omgeving zal hier waarschijnlijk de oorzaak van zijn geweest. Vanwege het ontbreken van een echte architect bij de bouw van de boerderijen waren het immers de bij de bouw betrokken ambachtlieden, die het ontwerp en de uitvoering voor bepaalde versieringen op zich namen.

Een andere manier om het bovenlicht te versieren, is om er een zogenaamde levensboom in aan te brengen. Zo'n levensboom kan zowel in smeedijzer als gietijzer zijn uitgevoerd. De boom is een oud symbool. De boom was uitdrukking van oorsprong en leven. De boom verbindt aarde en onderwereld met de hemel. In het scheppingsverhaal is de heidense vruchtbaarheidsboom de boom van het paradijs geworden waar Eva's appeltjes aan groeiden. Er zijn nog meer symboolbomen bekend; denk aan de kerstboom, de meiboom en de vrijheidsboom. We kennen ook de linde- of eikebomen, waaronder recht gesproken werd of waarin de Heilige Maagd Maria verscheen. Al deze symboliek heeft ertoe bijgedragen, dat de levensboom een geliefde verfraaiing voor het bovenlicht was. Hoewel er verschillende verschijningsvormen zijn, was het meest voorkomende: een verticale stam op een breed en krullerig wortelstelsel, geen of maar enkele gebogen takjes aan de stam en bovenaan een kroontje met twee klokjes. Daarnaast werden dan in de hoeken van het rechthoekige raam ook nog vier ijzeren hoekversieringen aangebracht. Het rijksmonument Groenstraat 84 heeft een bijzondere gietijzeren levensboom in het bovenlicht. In het dorp werd gezegd, dat de grootte van de levensboom in het bovenlicht afhankelijk was van de rijkdom van de boer.

Bijgebouwen

Schuren

Het oudste type Brabantse boerderij, het hallehuis, voorzag in de behoefte aan veestalling, maar bood ook genoeg ruimte voor andere werkzaamheden, zoals het dorsen van graan en de opslag daarvan. Wanneer behoefte bestond aan extra ruimte, werd een schuur op het erf bijgebouwd. De schuren zijn in drie typen onder te verdelen. Die is gebaseerd op de plaats van de deel in de schuur. De volgende typen zijn te onderscheiden: dwarsdeelschuur, middenlangsdeelschuur en zijlangsdeelschuur. De middenlangsdeelschuur was het meest verwant met het hallehuis en werd meestal gebouwd als er behoefte was aan extra veestalling. De werkruimte was in het midden van de schuur en in de beide zijkanten was ruimte voor het vee. Voor opslag van de oogst was het type dwarsdeelschuur of zijlangsdeelschuur meer geschikt. Naar verhouding is in deze typen meer ruimte beschikbaar voor opslag. Kenmerk van de dwarsdeelschuur is, dat de deeldeuren in het midden van de lange zijgevel zijn geplaatst en aan weerszijden van de hierachter gelegen dorsvloer een tasvak waarin de oogst vanaf de vloer werd opgestapeld. De zijlangsdeelschuur staat ook bekend als de Vlaamse schuur, omdat dit schuurtype voornamelijk in het noorden en oosten van België en het zuiden van Nederland voorkomt. De boerderijonderzoeker Hekker schrijft het ontstaan van de zijlangsdeelschuur toe aan de Belgische abdijen. In de buurt van Brugge staat nog een dertiende eeuwse abdijschuur die vroeger onderdeel uitmaakte van de in de zeventiende eeuw verwoeste abdij Ter Doest. Ook op de binnenplaats van de abdij van Tongerlo staat nog een monumentale zijlangsdeelschuur. In de Middeleeuwen moet de zijlangsdeelschuur door de Vlaamse boeren van de kloosters ook in onze streken zijn geïntroduceerd. In Udenhout zijn nog verschillende Vlaamse schuren bewaard gebleven. Deze staan allemaal los van de boerderij. In sommige delen van Brabant werd de schuur ook aan de boerderij vastgebouwd. Een zijlangsdeel houdt in, dat aan één zijkant in de lengterichting zich een werkruimte bevindt, die tevens als inrit voor de wagens kan dienen. Bij sommige schuren kon de wagen via de ingang in de korte voorgevel binnenrijden en via een uitgang in de achtergevel weer naar buiten rijden. Nadat de hooiwagen de schuur is binnengereden kan de gehele ruimte in zijwaartse richting gebruikt worden om de oogst op te tassen. De ruimte van de schuur waar het dak het hoogst is kan daarvoor gebruikt worden. Voorbeelden van Vlaamse schuren zijn nog te zien bij de boerderijen Biezenmortelsestraat 14 en Winkelsestraat 33. Bij de in de jaren tachtig gesloopte Slijkhoef (Biezenmortelsestraat 20) werd de boerderij vanouds geflankeerd door twee eeuwenoude schuren.

Bakhuis

Oorspronkelijk was de oven binnenshuis ingebouwd. De ovenmond viel onder de schouw en moest in de grote herd gestookt worden. Het kon gaan om een volledig inwendige bakoven of om een bakoven die als een afzonderlijke ruimte onder een eigen dak aan het woongedeelte was aangebouwd. Twee inmiddels verdwenen boerderijen hadden zo'n aan de boerderij vastgebouwd bakhuis. De in de oorlog afgebrande boerderij van Van Wagenberg in de Mortel had een dergelijk bouwsel aan de korte gevel. Ook de Slijkhoef aan de Biezenmortelsestraat had kennelijk zo'n bakhuisje. Op oude foto's zijn de contouren van de aanbouw nog zichtbaar. De boerderij Molenhoefstraat 18 heeft een aangebouwd bakhuis. In veel gevallen werd het brood echter in een apart gebouwtje gebakken: het bakhuis. Een apart gebouwtje was ook in verband met de brandveiligheid beter. Bovendien kon dan eventueel samen met de burens gezamenlijk een bakhuisje opgericht worden. De bakoven in het bakhuisje was uit bakstenen opgebouwd, die ter isolatie besmeerd waren met leem. De werking van de bakovens was heel eenvoudig. De oven werd met takkenbossen (musterds) gestookt, totdat de bakstenen vloer en koepel letterlijk witheet waren. Dan werd het vuur met een rakelizer uit de oven gehaald en werd de oven uitgedweild met een natte dweil. Vervolgens konden de bakblikken met het deeg in de oven geschoven worden. Door de stralingswarmte werd het brood gebakken. Na circa 30 minuten was het gereed. Behalve voor het bakken van brood werd het bakhuisje ook gebruikt voor het drogen van vruchten en werd er in het fornuis wekelijks de was gedaan. Vrijstaande bakhuisjes zijn nog te zien bij de boerderijen Slimstraat 68 en Winkelsestraat 3. Het tegenover de boerderij staande bakhuisje op 't Winkel zal echter, om bewaard te blijven voor het nageslacht, nodig gerestaureerd moeten worden.

Andere bijgebouwen

Op het erf van de boerderij konden nog verschillende andere bouwsels voorkomen. Te denken is aan het karschop, waarin de werktuigen opgeborgen konden worden en ook het paard onderdak kon

vinden. Biezenmortelsestraat 14 beschikt nog over een gaaf exemplaar. Ook bij de boerderijen Brabants Hoek 34 en Hooghoutseweg 15 staan ze. De wanden zullen oorspronkelijk uitgevoerd zijn in vitselstek of vlechtwerk van riet.

Uit oude pachtcontracten blijkt, dat op de pachtboerderijen in Udenhout en Biezenmortel grote kudden schapen gehouden werden. Die zullen voornamelijk gehouden zijn voor de wol. Maar ook het vlees voor consumptie en de mest voor de akkers was mooi meegenomen. De schapen werden ondergebracht in een schaapskooi. In Udenhout/Biezenmortel zijn er geen bewaard gebleven. Bij de Tongerlose Hoef in Tilburg is nog een gerestaureerd exemplaar te bewonderen.

Een bouwsel, dat men bij moderne boerderijen niet meer aantreft, is de hooimijt. Bestaande hooimijten zijn verdwenen, omdat men het gras voortaan inkuilt. De hooimijt stond op één of meer palen (roeden). Die droegen de kap van hooi of stro. Hoeveel palen de kap droegen, schijnt te maken te hebben met de bodem waarop de hooimijt stond. Op zandgronden kon de kap door een enkele paal gedragen worden. Bij veengrond waren er meer nodig. De hooimijt kon voorzien zijn van een hijsmechanisme zodat de hoogte van de kap aangepast kon worden aan de hoeveelheid hooi die onder de kap opgeslagen was. Bij de uit 1812 daterende boerderij Groenstraat 131 is in 1999 een nieuwe hooimijt gebouwd. Het heeft een rieten kap en staat op één paal. Hooi wordt er niet onder bewaard. De hooimijt doet dienst als stalling voor werktuigen en in de zomer als uitloop voor de zeugen.

Het kleinste gebouwtje op het erf was het sekreet; de wc. Vaak niet meer dan een eenvoudig houten gebouwtje. Om te zien of het sekreet bezet was, werd een kijkgaatje in de vorm van een hartje in de deur gemaakt. Binnen trof je een plank met een gat aan met daaronder de beerput.

Een echt gebouw is het niet te noemen, maar het nam toch een belangrijke plaats in op het erf: de put. De oudste putten waren van hout: meestal uitgeholde boomstammen, die in de grond gegraven werden. Bovengronds stond er een getimmerde putkist of een gemetselde buitenwand rondom het gat. Bij de put hoort een putstelling, bestaande uit een putmik, een gegaffelde paal met daarin een balancerende hefboom, de ligger of de putsteiger. Aan de op- en neerbewegende putsteiger hing aan de putkant een schepstok, de putzwengel, met onder aan de puthaak (vaak een hoefijzer), die aan een hoefijzer in de putwand werd gehaakt als er geen water gehaald werd. De hefboom was voor de balans achteraan dik verzwaaard met een blok hout. Voor diepe putten (dieper dan vijf meter) was een putstelling onmogelijk. Er werd dan een windas, een rondhout met zwengel op de putrand getimmerd, waarmee een ketting met emmerhaak en emmer kon worden neergelaten en opgehaald. Vlakbij de put waren vaak stellingen getimmerd waar de melkkannen en emmers geplaatst konden worden.

Het interieur

Den Herd

Het belangrijkste vertrek van het woongedeelte van de boerderij was d'n herd. Dit was het centrale woonvertrek, waarin zich een groot deel van het dagelijkse leven op de boerderij afspeelde. Als je door de voordeur het huis betrad, stond je meestal meteen in d'n herd. Eenmaal binnen werd alle aandacht getrokken door de open schouw. De schouw was de plaats, waar men het eten kookte en waar men het vuur stookte om te warmen. In de ene hoek van de schouw lag meestal het te gebruiken stookmateriaal opgeslagen. De tegenoverliggende hoek was gereserveerd voor de "grote stoel". De achterwand van de schouw had vaak een gat, dat met twee schuin tegen elkaar geplaatste ruiten doorzicht gaf naar de voorstal. In dat gat plaatste men een lamp, die zodoende licht op de voorstal verspreidde. De brandveiligheid was hiermee ook gediend. Een omgevallen lamp op stal kon desastreuze gevolgen hebben. In de boerderij Biezenmortelsestraat 14 is in de schouw nog zo'n raampje bewaard gebleven.

In het midden van de schouw lag de stookplaats, waarvan de wand tegen de hitte van het vuur beschermd moest worden. Dit kon door een extra laag ijsselsteentjes tegen de wand te metselen. Die steentjes metselde men soms in een fraai verband. Een andere oplossing was om een vuurplaat uit

gegoten ijzer tegen de achterwand van de schouw te plaatsen. Die vuurplaten hadden een in reliëf gegoten voorstelling van bijbelse, allegorische, historische of andere figuren die met bloem- of vruchtenmotieven versierd waren.

In het midden van de schoorsteenmantel prijkte steevast een kruisbeeld, aan beide zijden geflankeerd door een aantal porseleinen bordjes. Hoewel niet iedereen dezelfde bordjes op de schouw had staan, waren er toch enkele soorten die veelvuldig voorkwamen. Die konden dan in blauw danwel roze uitgevoerd zijn en kwamen vaak uit Maastricht van de firma Regout. De schouw balk was opgesierd met een kort gordijntje.

De boerin kookte met behulp van een tand- of zaaghaal, waaraan zij een ketel of een pan kon hangen. Via de vertanding van de haal en eventueel met behulp van een verlengstuk (de lenghaal) kon zij de pan of ketel op de gewenste hoogte instellen. Bij het koken op deze manier was het wel van belang, dat de boerin het voedsel in de juiste volgorde klaarmaakte. Er kon immers slechts één gerecht tegelijk boven het vuur hangen. Om alles toch tegelijk te kunnen opdienen, moest hetgeen al gereed was een tijdje warm gehouden worden in het gloeiende as.

Niet alleen het voedsel voor de boer en zijn gezin maakte men op het vuur in de schouw klaar; ook het veevoer. Het vee kreeg “sop” te eten. Dat bestond gewoonlijk uit gesneden stro, haverkaf, gesneden mangelwortelen of knollen en werd gekookt in de sopketel. Die ketel hing aan een speciale draaiboom met vijshaal boven het open haardvuur. Met de draaiboom kon de ketel van onder de schouw door een deur en een rechthoekig gat tussen de deur en de schouw in de brandgevel op de voorstal getakeld worden. Op het einde van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw verving men de draaibomen met losse ketels door vaste, op de voorstal ingemetselde fornuisketels.

Pas in de negentiende eeuw werd het open vuur vervangen door een kachel. Uit onderzoek is gebleken dat omstreeks 1890 in het zuidoostelijk gedeelte van Brabant circa negentig procent van de huishoudens beschikte over kachels. De kachels hadden een grotere warmteafgifte. Tevens trad er minder warmteverlies op door de hoge open schouw, nam de brandveiligheid toe en werd de rook, die bij slecht weer wel eens in huis wilde slaan, efficiënter afgevoerd. De introductie van de (plattebuis)kachel betekende ook een omwenteling in het koken: de boerin kon voortaan meer gerechten tegelijkertijd klaarmaken.

Oorspronkelijk was de vloer in den herd van leem. Later legde men er rode of blauwe plavuizen in. Op zondag versierde men de vloer met zandstrooisel. Met heel fijn zand strooide men de prachtigste figuren langs de muren en om de meubels. De inrichting was sober van aard: een boerentafel met biezenmatten stoelen, een bank en een broodkastje met daarop glazen stolpen met daaronder gipsen heiligenbeelden. Aan de wand een eenvoudige spiegel met daaronder een kammenbakje. In een hoek was vaak een muurkastje ingebouwd met twee deurtjes. Hierin bewaarde men serviesgoed en bestek.

In den herd werd gekookt, gegeten, gewerkt, maar ook gerust. In den herd waren vaak ook een of meer bedsteden. Een gordijn of een deur schermde de bedstee van de overige ruimte af. Naast de ingang van de bedstee hingen het wijwaterbakje en de rozenkrans. In die bedstee was ook nog een plank gemonteerd waar de kribbe voor de jongste telg van het gezin op kon staan. de binnenkant van de bedstee zag er als volgt uit: op polsdikke paaltjes, zo'n veertig centimeter boven de vloer, is stro gelegd. Daarop ligt een matras gevuld met kaf of kippenveren. Het bed is gedekt met linnen lakens.

De goei kamer

Een kleinere kamer van het woongedeelte functioneerde als “goei” kamer. Hier stond onder meer het kabinet, dat dienst deed als bergplaats voor het linnen en kostbare kledingstukken, zoals de mutsendoos met puffers. Aan de binnenzijde van de deuren was dan vaak de huiszegen geplakt. Die werd meestal meegebracht van een bedevaart naar Kavelaer of Scherpenheuvel. Het is een bont gekleurde prent met de afbeelding van het bedevaartsoord en een gebed, dat gebeden werd bij onheil,

zoals ziekte in het gezin of onder het vee, of bij onweer. Met een palmtak (buxus), die in wijwater was gedompeld, ging men dan rond de boerderij om bij iedere hoek en deuropening een kruis te maken. Bovenop het kabinet was ruimte voor porseleinen vazen of vazen van glas, die aan de binnenzijde voorzien waren van een heel dun laagje zilver. Zulke vazen noemde men ook wel armeluizilver. Aan de muur hingen godsdienstige platen: afbeeldingen van Christus, Maria of bijvoorbeeld het Laatste Avondmaal. Ook stond er een tafel met een pluche kleed met daaromheen met biezen gematte knopstoelen. De bedsteden in de goei kamers waren meestal in gebruik als slaappleaats voor de kinderen.

De achterkamer

Sommige boerderijen hadden nog een extra kamer. In de bedsteden van deze kamer konden enkele van de kinderen of de knecht/meid slapen. Bij strenge winters was een dergelijke makkelijk te verwarmen kamer ook wel als huiskamer in gebruik.

De geut

Vanuit den herd kon men naar de geut. Die ontleent haar naam aan het gat in de muur waar het schrobwater door naar buiten kon. Daar was ook een eenvoudige gootsteen. Als de boerderij voorzien was van een pomp, dan was die ook in de geut te vinden. De vaat werd op de geut gedaan en ook de melkkannen konden in deze ruimte worden schoongemaakt. Vanuit de geut kon men naar de voorstal of naar de kelder.

De kelder

Veel boerderijen hadden meer dan één kelder. Vaak was er een aardappelkelder onder de bakoven en daarnaast nog een andere kelder om andere etenswaren in op te slaan. In de kelder stond een grote kuip waar men na de slacht het vlees in kon leggen, na te zijn gepekeld met grof zout. Daarna werden de hammen en zijden spek gedroogd en in de schouw gerookt. Na het roken bewaarde men het vlees in een spekkast boven de bedstee in het haardvertrek. Op de vloer van de kelder stonden verder verschillende grote Keulse potten, waarin groenten, zoals zuurkool en snijbonen werden ingemaakt. Op planken aan de wand was tenslotte ruimte voor weckflessen.

De opkamer

Boven de kelder ligt de opkamer. Soms diende het trapje om daar te komen tevens als kelderluik. Op het luik waren dan enkele treetjes getimmerd. De opkamer was de slaappleaats van de knecht. Meestal stond er een bed en een dekenkist. Via de opkamer kon dan ook de zolder bereikt worden. Die diende voornamelijk voor opslag van haver en rogge en natuurlijk voor spullen die niet direct meer nodig waren, maar die men toch niet weg wilde gooien.

De voorstal

Vanuit de geut kon men op de voorstal komen. Daar stond de sopketel, die hiervoor al ter sprake is gekomen. In die ketel maakte de boerin het voer voor het vee klaar. Zij kookte daarin ook water om de was te doen. De boer voerde het vee vanaf de voorstal. Het vee stond vast in de stalrepen. Dit zijn in een rij opgestelde staken. Ze staan in een dikke eiken balk van boven zijn de palen vastgemaakt aan een stevige horizontale balk, meestal met behulp van krammen en een inkeping in de stalrepen, waardoor een houten wig werd geslagen. Aan elke stalreep was een koebeugel bevestigd, door middel van een ijzeren ring met een stevig touw.

Afhankelijk van het type boerderij stond het vee met de koppen richting de brandgevel tussen woonhuis en achterhuis of met de koppen naar de zijgevel. Bij het eerste ging het meestal om een langgevelboerderij, terwijl bij een kopgevelboerderij de koeien dan in de lengterichting stonden.

Aanvankelijk stond het vee in een zogenaamde potstal. Naarmate het voorjaar in zicht kwam werkte het vee zichzelf omhoog op een mengsel van strooisel en mest. Later kwam de Hollandse stal oftewel grupstal in de mode. De mest van het vee werd dan opgevangen in een grup (greppel), die achter het

vee was aangelegd. In de jaren zestig van de vorige eeuw kwam men door de schaalvergroting al snel ruimte tekort in het stalgedeelte, dat aan het woonhuis was vastgebouwd. Daarom bouwde men op het erf vrijstaande stallen. Dat waren dan zogenaamde ligboxenstallen voor het melkvee of varkens- of kippenstallen voor ander soort vee. Het achterhuis werd nog wel bedrijfsmatig gebruikt, maar dan voor de jonge kalveren of als bergruimte voor kleine gereedschappen. Vanaf de jaren zestig kregen veel oude boerderijen ook een nieuwe bestemming. Waar soms eeuwenlang het vee gestald was, stond nu het bankstel van de burger, die de boerderij had gekocht om er een woonboerderij van te maken. De boer zelf verhuisde dan vaak met zijn bedrijf naar een nieuwe locatie. De woning, die hij dan bij de vrijstaande stallen bouwde, verschilde vaak niet veel van de woningen in de bungalowwijken in het dorp.

DEEL E

Beroepen, verwant aan de Boerenstand

Joost van der Loo

Van nevenwerkzaamheden tot ambachten

In de eerste eeuwen van de Udenhoutse geschiedenis waren de boerenbedrijfjes volledig zelfstandige economische eenheden. Maar in de loop van de eeuwen zien we dat boeren, en met name de boeren met een eigen bedrijfje en de pachtboeren, nevenwerkzaamheden gingen verrichten, ietwat specialiseerden en elkaar versterkten. De ene boer maakte karren, de ander brouwde bier en weer een ander slachtte de varkens. De Udenhoutse natuur bood ook voldoende gelegenheid tot “bijverdienen”. Door de aanwezigheid van uitgestrekte rietvelden, bosgebieden en leemgronden was er voor de bevolking een mogelijkheid om extra werkzaamheden op te pakken, zoals manden vlechten of klompen maken, met name in de winter wanneer de landbouw voor een groot gedeelte stil lag. Gaandeweg kwamen er ambachtslieden, die geen boerderij meer hadden, maar uitsluitend waren gespecialiseerd als smid, bakker of slachter. In 1806, de Franse tijd, moest iedereen, die was onderworpen aan de “accijns op gemaal en geslacht”, een eed afleggen. Dan is er in Udenhout voor het eerst een document waarin ambachten worden genoemd. In Udenhout waren er 2 molenaars (Zandkantse molen en Kreitenmolen), 17 slachters, 5 bakkers, 1 grutter en 12 herbergiers, waarvan er 2 ook brouwer waren. De eerste volledige lijst van fabrieken en ambachten in Udenhout dateert van 1855. Die lijst telde 2 korenmolens, 2 grutmolens, 1 paardenoliemolen, 9 klompenmakerijen (met 12 personeelsleden), 5 leerlooierijen (met 7 personeelsleden), 1 touwslagerij, 16 schoenmakerijen, 6 kleermakers, 2 kuipers, 4 wagenmakers, 6 timmerlieden, 3 grof- en hoefsmeden, 4 metselaars, 2 koperslagers, 3 rietdekkers en 2 tuigmakers.

Intussen bleef Udenhout en Biezenmortel vooral een boerendorp. De meeste ambachtslieden en middenstanders bleven voor hun werk geheel afhankelijk van de boerenstand. De meest aansprekende voorbeelden zijn ambachten als de molenaar, de hoefsmid, de wagenmaker, de rietdekker, de slachter en de klompenmaker. De middenstand “boerde” er goed bij. In Berkel werd gezegd dat “de Udenhoutse middenstand brood rondbracht met de hoge hoed op”.

In dit hoofdstuk laat ik foto's zien en vertel ik verhalen en anekdotes over de beroepen, die het meest nauw betrokken waren bij de boerenstand.

De molenaar

In het Udenhoutse straatnamenregister komen maar liefst drie namen terug, die verwijzen naar een molen, die daar nog gedeeltelijk staat of daar gestaan heeft. Dit zijn achtereenvolgens de Kreitenmolenstraat, de Molenhoefstraat en de Loonse Molenstraat. Buiten deze namen zijn er nog enkele zichtbare restanten van de oude glorie van de Udenhoutse molens. Allereerst de peperbus aan de Loonse Molenstraat. Verder liggen er aan de Molenhoefstraat, de Haarensche Baan en aan de Oude Bosschebaan nog molenstenen of delen daarvan als een stille getuigenis van een vroegere molen. Aan de Berkelseweg is nog een bedrijfsgebouw te vinden van de molenaarsfamilie Teurlings-Gijselhart. De Kreitenmolenstraat kent twee molenaarswoningen van de familie Coppens en aan de Biezenmortelsestraat staan nog oude bedrijfsgebouwen van dezelfde molenaarsfamilie.

In 1745 was Wouter van Heeswijk de molenaar van de molen “Den Kranken Troost” op de Zandkant. In 1758 ging de molen over op zijn zoon Peter. Bij deling van diens nalatenschap op 5 juli 1810 ging de molen naar Lambert Verhoeven, zoon van Adriaan Verhoeven en Johanna van Heeswijk. In 1834 ging de molen over op diens zoon Adriaan. Lambertus van Hulten kocht de molen in 1883 en liet die afbreken in 1886. Christiaan Hendriks verkocht onderdelen van de molen aan Martinus van Iersel, die

een meelbedrijf begon op de hoek van de Biezenmortelsestraat en de Gijzelsestraat. In 1924 is de molen afgebroken.

Molenaar Teurlings bouwde in 1867/68 een windmolen aan de Loonse Molenstraat, waarvan thans nog de “peperbus” over is. Hij was tevoren molenaar van de Loonse Molen aan het Moleneind (vlakbij de Houtsestraat). De familie Teurlings was een echte molenaarsfamilie. Twee zussen en een broer bewoonden een molen aan de Molenstraat te Kaatsheuvel. Zijn zoon bemaalde de molen aan de Hogesteenweg te Kaatsheuvel. Na het overlijden van Johannes Cornelis Teurlings op 13 januari 1915 werd de molen aan de Loonse Molenstraat geërfd door zijn zoon Willem, die echter in 1917 naar een molen te Klundert verhuisde, waarna de molen overging op zijn andere zoon Gerardus. De molen raakte door onvoldoende onderhoud in slechte staat en verloor daardoor in 1936 de wieken. Gerardus Teurlings verkocht de molen in 1938 aan Adrianus Vugts, onder de voorwaarde dat er in de molen geen granen meer zouden worden gemalen (concurrentiebeding). Die verkocht de molen vrij snel door aan Petrus Bernardus van de Wouw. In 1981 brandde de molen af. De peperbus heeft de brand overleefd.

De oliemolen aan de Molenhoefstraat, gebouwd in het begin van de 19e eeuw, perste olie uit het zaad van de vlasplant, dat voor 30 tot 40% uit olie bestaat. Aan het begin van de vorige eeuw was de molen al niet meer in functie. De molenstenen bij de betreffende hoeve aan de Molenhoefstraat zijn nog een herinnering.

De oudste molen van Udenhout dateert al uit de 14e eeuw. De molen stond oorspronkelijk bij de Kreitenhei op de splitsing met het Molenbaantje en is in 1857 door de familie Bertens verplaatst naar halverwege de Kreitenmolenstraat, even voorbij de huidige Groenvelde. De molen kreeg toen de naam “De Hoop”. De Kreitenmolen kwam eind 19e eeuw in handen van Johanna van Iersel, de weduwe van Matthijs Coppens, die hem kocht van de familie Bertens. De familie Coppens is een oud molenaarsgeslacht, verspreid over heel Belgisch en Nederlands Brabant. Terug naar Udenhout, waar het begon met Mattheus Coppens (Reusel 1858 – Udenhout 1906). Hij trad op 21 mei 1890 te Udenhout in het huwelijk met zijn bazin de weduwe Johanna Hendriks-van Iersel (Udenhout 1862 – Udenhout 1930). Dit echtpaar kreeg in totaal 9 kinderen, waarvan er twee molenaar werden op Udenhouts grondgebied. Allereerst Toon (Udenhout 1900 – Den Bosch 1959) in Biezenmortel, getrouwd met de molenaarsdochter Helena van Riel (Riel 1903 - Breda 1980). Jos (Udenhout 1903 – Udenhout 1973), getrouwd met Johanna Kempenaars (Cromvoirt 1902 – Udenhout 1971), werd de molenaar van de Kreitenmolen te Udenhout.

Toon van de Ven werd in Helvoirt aan de Oude Bosschebaan in het buurtschap “de Zandkant” geboren, vlakbij de molen “Den Kranken Troost”. Hij werkte eerst als boerenknecht, maar kwam daarna terecht in het molenaarsvak. Eerst bij Coppens te Biezenmortel, later bij Coppens te Udenhout, samen maar liefst 45 jaar. Het werken op de molen was lichamelijk zwaar, de hele dag met zware zakken in de weer. Dit niet alleen bij de molen, maar ook wanneer het meel naar de boeren of bakkers gebracht werd. Toon is een keer met een zware zak van 50 kilo meel bij een bakker van de bovenste tree van de zoldertrap naar beneden geschoven. “Het deed niet zeer”, zei Toon, die niet zo flauw was aangelegd. Toon zag eens, al sjouwende met zware meelzakken, patiënten van Assisië voorbij wandelen. Toon zei op zijn Unents: “Gullie hegget toch mar goed”. Waarop het antwoord kwam: “Ok gek worre!”.

De smid

In de romantische streekromans kom je altijd een stoere dorpsmid tegen die ondanks zijn grote postuur, zwarte handen als kolenschoppen en zijn weerbarstigheid toch over een groot hart schijnt te beschikken. In Udenhout kun je echter niet spreken over dé dorpsmid, want de agrarische gemeenschap was zó groot en had zoveel paarden, dat er meerdere smeden actief waren. Er waren drie soorten smeden, namelijk hoefsmeden, grofsmeden en kachelsmeden. De hoefsmederij en de kachelsmederij spreken voor zich, maar de grofsmederij behoeft enige uitleg. Deze bestond uit allerlei activiteiten als het repareren van karren en gereedschappen, voornamelijk voor de boeren maar ook

voor de andere ambachtssmeden in het dorp. In Udenhout was er in principe geen echte doorgevoerde specialisatie, alle smeden deden alle activiteiten om aan de kost te komen. Je kunt echter wel van een licht accent spreken. De familie Van Lamoen, eerst Justinus ofwel Sjef en later zijn beide zonen, waren vooral hoefsmeden, maar ook kachelsmeden. Smid Willem Beekmans was natuurlijk ook hoefsmid, maar was weer gespecialiseerd in het vervaardigen van klompenmakersgereedschap. Smid Janus Kruijssen en later zijn opvolger Willeke van der Loo waren vooral boerensmid; ze waren op de eerste plaats hoefsmid en verrichtten daarnaast alle noodzakelijke reparaties.

In de periode na de oprichting van de Boerenbond waren de volgende smeden actief: Van Lamoen (later Van den Bersselaar), Beekmans, Kruijssen (later Van der Loo), Hoogendoorn, Olislagers, Van Vlokhoven (later fietsenmaker), Van Rossum (meer constructiebedrijf dan smederij) en Sontrop (Biezenmortel). Er zijn op dit moment nog vier bedrijven die óf nog als smid actief zijn óf hun roots in het smidsbedrijf hebben liggen.

Smid Jo Olislagers is op 27 maart 1933 geboren als zoon van Geraar Olislagers (Udenhout 1905 – Udenhout 1973) en Cor Pijnenburg (Haaren 1902 – Udenhout 1986). De grootouders hadden een textielwinkeltje naast smid Hoogendoorn aan de toenmalige Stationsstraat, in het pand van de latere smid van Rossum. Geraar kreeg bij Hoogendoorn liefde voor het vak van smid en leerde het vak bij smid Koos Vermeer in Haaren, die als “Rijks gediplomeerd onderwijzer hoefsmid” een goede naam had. Smid Vermeer was naast smid ook bakker. Geraar kwam begin jaren dertig terug naar Udenhout om voor zichzelf te beginnen aan de toenmalige Stationsstraat, nu Kreitenmolenstraat. Zijn werk bestond voornamelijk uit het beslaan van paarden, het repareren en plaatsen van kachels en de grofsmederij. “Mijn vader besloeg gemiddeld twaalf paarden per dag”, weet Jo Olislagers te melden, “en hij begon in de zomerdag al om half vijf ‘s morgens om tot acht uur in de avond door te werken. We maakten de hoefijzers zelf, dus het waren lange zware dagen”. Voor de boeren was de gang naar de smid een uitje, want er was dan tijd om met de smid en de andere boeren wat bij te praten over de nieuwtjes van het dorp. Het gezin is enkele malen verhuisd, uiteindelijk naar de Kreitenmolenstraat 32, waar een smidse van 72 m² werd gebouwd. Tot dan toe had Olislagers de paarden uit de losse hand beslaan. Maar toen de broers Van Lamoen hun smederij overdeden aan Jos van den Bersselaar kon Olislagers de hoefstal van “de Lemoentjes” overnemen. In 1963 nam Jo, inmiddels in het huwelijk getreden met Rikie de Ruijter (Udenhout 1933 – Tilburg 1999) het bedrijf over. Ook zijn broer Henk was korte tijd in het bedrijf als smid actief. Inmiddels waren de paarden voor het grootste gedeelte vervangen door de tractoren.

Het tweede nog bestaande bedrijf is dat van Jos van den Bersselaar, die in 1957 het oude smidspand van de gebroeders Kees en Willem van Lamoen overnam. Het derde bedrijf met de wortels in het smidsbedrijf is het electrotechnische bedrijf Hoppenbrouwers. Jan Beekmans, de oprichter van het bedrijf had namelijk als smidszoon ook een smidsvuur in zijn pand. Het zou kunnen dat hij dat smidsvuur speciaal voor zijn bedrijf heeft laten aanleggen, maar het zou ook het oude smidsvuur geweest kunnen zijn van smid van Dijk die als hoefsmid hier rond 1900 gevestigd was. Op oude ansichtkaarten van het kruispunt kun je zijn hoefstal nog terugzien. Over de bedrijven van Van den Bersselaar en Hoppenbrouwers is uitvoerig geschreven in het boek “Over d’n Unent”.

Het vierde bedrijf wat nog duidelijk als smidsbedrijf te herkennen is, is het bedrijf van de gebroeders Wim en Ken van der Loo aan de Groenstraat. Het smidsvak is ook hier minder geworden en paarden worden er helemaal niet meer beslagen. De familie Van der Loo is van vader op zoon en eerder van schoonvader op schoonzoon al 200 jaar actief in het smidsvak, eerst in den Biezenmortel en later in Udenhout. Een anekdote over de smederij van smid Kruijssen in de tijd dat Willeke van der Loo daar knecht was. De burens hadden de gewoonte om de ijzeren geëmailleerde pispot zomaar vanuit het raam leeg te gooien, zonder eerst te kijken of daar toevallig niet iemand liep. De pispot werd daarna achter het huis bij de waterput schoongespoeld en te drogen gehangen aan een haak tegen de muur. Het leeggooien van de pispot werd niet zo gewaardeerd en de smid of de smidsknecht namen dus een keer,

nadat er een slachtoffer gevallen was, stiekem de pispot van de haak en boorde er precies in het midden een gaatje in. De volgende ochtend hoefde hij niet meer vanuit het raam gelegegd worden.

Smid Willeke van der Loo en smid Geraar Olislagers waren natuurlijk elkaars concurrenten, maar in een dorp, waar werk genoeg te doen was, telde dat niet zo. Ze kenden elkaar goed en waren ook nog collega's bij de vrijwillige brandweer. Toen de beide smeden dan ook nagenoeg op dezelfde dag stierven, de één op 13 juni en de andere op 15 juni 1973, zeiden de mensen: "Petrus heeft de beide Unentse smeden naar zich toe geroepen om samen gebroederlijk zijn zwaard van de gerechtigheid te smeden".

De wagenmaker

De smid en de wagenmaker hadden vroeger veel contact en zaten meestal dicht bij elkaar met hun bedrijven. Dat had een reden. Als de wagenmaker de ijzeren repen rondom een karwiel moest doen, dan ging hij naar de smid om daar gebruik te maken van het hete vuur. Zo ook in Udenhout, waar smid Janus Kruijssen en wagenmaker Jan van de Plas in de Groenstraat nét niet naast elkaar woonden. Er stond een dubbel burgerwoonhuis tussen. Janus van de Voort was op een goede dag op bezoek bij zijn oom smid Kruijssen, die er op los mopperde. omdat één van de bewoners van het al eerder genoemde dubbel woonhuis zijn heg zó hoog had laten groeien, dat de smid en de wagenmaker elkaar niet meer konden zien en ook moeilijk meer met elkaar konden communiceren. Dit laatste was belangrijk, want de wagenmaker moest van de smid weten wanneer het vuur heet was voor het plaatsen van de ijzeren repen op de karwielen. "Gaaf dat hier zo" was de opmerking die Janus maakte. Verder werd er niets gezegd. De volgende ochtend was de hele heg van voor tot achter tot de grond toe afgezaagd. Ze hebben nooit geweten wie dat gedaan had!

De boomrooier en de houtzager

Door de eeuwen heen heeft in Udenhout en Biezenmortel de houtverwerking een belangrijke rol gespeeld. Ook dit soort werkzaamheden werden veelvuldig uitgevoerd als een nevenactiviteit van de boeren, hoewel er al heel vroeg in de Udenhoutse geschiedenis ook bedrijven waren, die uitsluitend waren gericht op de houtkap in de bosrijke omgeving van Udenhout en Biezenmortel. Belangrijke werkzaamheden zijn het boomrooien, het boomzagen, het boomkweken en natuurlijk de klompenindustrie. Boomkweker van Iersel, houtbewerker van de Voort en boomrooier Weijtmans zijn sinds jaar en dag klinkende namen in het Udenhoutse bedrijfsleven.

De eerste telg uit het geslacht Weijtmans, die we in de bronnen als boomrooier terugvinden, is Cornelis Weijtmans (1809-1882). Deze onder de bijnaam "Kiske d'n boomrooier" bekende man woonde de laatste jaren van zijn leven op de rand van Udenhout, net onder Berkel aan de Udenhoutseweg in een door hemzelf gebouwde zeer bescheiden woning. Zijn zonen Jan (1868-1962) en Jacobus (1871-1951) waren ook in het hout actief, maar als binders van musterd, die ze vooral in Tilburg onder de bakkers aan de man wisten te brengen. Jan's zoon Kees (1898-1979) was naast landbouwer vooral boomrooier en houttransporteur, en stond bekend onder de bijnaam "voerman". De boerderij had voor hem niet de hoogste prioriteit. Alles draaide om het hout. Al zijn zonen kwamen ook in het hout terecht, waarvan twee met een eigen bedrijf, namelijk Piet en Wim. Piet begon in 1964 met de fabricage van kalverboxen. De eerste kalverboxen maakte hij met de hand, maar smid Toon van der Loo, een neef van Piet, ontwikkelde een machine, waardoor de fabricage vereenvoudigd en versneld werd. Bovendien werd de kostprijs verlaagd en kon Piet voldoen aan de enorme vraag uit zowel het binnen- als het buitenland naar zijn kalverboxen. Hij begon met het gebruik van inlands eiken maar na 1970 koos hij voor het tropische hardhout met de merkwaardige naam azobé, wat hij invoerde uit Kameroen. De fabricage vond met name plaats in de grote werkplaats aan de Berkelseweg, maar ook bij mensen aan huis. Deze thuiswerkers, vaak van huis uit boeren die stallen en werkplaatsen tot hun beschikking hadden, waren her en der voor de firma Weijtmans actief. De verkoop vond plaats in de veehallen van Den Bosch en de uiteindelijke montage was ter plaatse bij de boeren in de stallen. De kalverboxen waren inmiddels een heus exportproduct en werden gemonteerd in stallen in België, Duitsland, Luxemburg, Italië en Engeland.

Vanzelf kwamen er timmerbedrijven, die van het ruwe hout eindprodukten maakten als tafels, stoelen, kasten of kerkbanken. De familie Van de Plas is als zodanig al generaties lang bekend.

De klompenmaker

Zo dicht bij het hout mocht je in Udenhout klompenmakerijen verwachten. In 1855 waren er negen met in totaal 12 personeelsleden. In 1896 waren er 18 met 65 personeelsleden. In 1926 waren er nog 8 klompenmakerijen met 10 personeelsleden. De laatste klompenmakerij was die van Jo en Sjef Bertens, in de volksmond d'n Brem, aan de Kuil, die er de laatste jaren een toeristische trekpleister van hadden gemaakt.

De leerlooier

Ook de looierijen zijn verwant aan het hout. Bomen, takken en klippeltjes werden ontschorst. Deze schors werd fijngemalen tot run en gebruikt voor het looien van leer. Het aantal looierijen bedroeg 5 in 1855, 6 in 1861 en 8 in 1871. In 1916 was er nog maar één looierij, die van Rats aan de Kreitenmolenstraat ter hoogte van de oude waterpomp. De meest aanzienlijke leerlooiersfamilie van Udenhout was de familie Van den Bosch, onder andere te situeren op de locatie waar nu de Bloemenhal is gevestigd, dus naast de oude burgemeesterswoning. Een telg uit deze familie, Jan van den Bosch, was de eerste burgemeester van Udenhout.

De slachter

Het slachten was een werk, dat veel boeren weliswaar zelf bleven doen, maar toch waren er in 1855 al 17 families slachter van beroep. Bekende slachtersfamilies zijn Peter Verstedden, opgevolgd door zijn schoonzoon Martinus Pijnenburg, Pieter Pijnenburg en later Jan Pijnenburg, de gebroeders Bert en Janus van de Ven (slagers-leerlooiers), de familie Janse in de Groenstraat, Kiske van Riel in de Slimstraat, Piet Verschuuren, Toon Verhoeven, Reintje Heerkens, Guusje Haans en Woutje Hamers.

De aannemer

In vroegere eeuwen vonden vele boeren een bijverdienste met het bakken van stenen. Overal "in het veld" brandden de veldovens. In de 19e eeuw kwamen de grote steenfabrieken, ook in Udenhout. Op kleinere schaal ontstond het beroep van aannemer. Het waren ook de aannemers, die de vele mooie boerderijen van Udenhout en Biezenmortel hebben gebouwd, evenzeer als zij de bedrijven en de kloosters hebben gebouwd. In het kader van dit boek "Over d'n Boerenstand" mag er een bijzondere vermelding zijn voor aannemersbedrijf Jan Brekelmans, die de aannemer is geweest van de voormalige Melkfabriek en van het Pakhuis van de Boerenbond. De huidige aannemer Jan Brekelmans zou je binnen dit bedrijf Jan III kunnen noemen. Zijn grootvader Jan Brekelmans ofwel Jan I (Kaatsheuvel 1894-Tilburg 1937) begon in de jaren twintig van de vorige eeuw een aannemersbedrijf. Zijn oom Adrianus ofwel Josje Brekelmans (de Golse) had toen al ruim 20 jaar een zeer succesvol bouwbedrijf. Diens zoon Harrie en diens kleinzonen Ad en Theo zouden het bedrijf later voortzetten. Een oom van Jan I, Petrus ofwel Pieterke Brekelmans, had ook een eigen bouwbedrijf en ook diens zonen Janus en Pieter waren daarin actief. De vader van Jan I, eveneens Jan geheten, werkte ook wel in de bouw, maar had geen eigen zaak. Hij werkte onder andere aan het slopen, herstellen of herbouwen van oude gebouwen. Een korte anekdote over deze Jan Brekelmans. Bij de naderende voltooiing van een boerderij in Waalwijk had hij eens met zijn collega's een fles snevel gekregen. De fles werd half leeggedronken en ze besloten het resterende deel te bewaren voor de volgende week, want het was inmiddels zaterdagmiddag. Samen gingen de bouwvakkers door de duinen op Udenhout aan, nog nagenietend van het feit dat ze nog iets bewaard hadden voor de volgende week. De volgende dag, het was zondag, kreeg Jan toch wel erge dorst, vooral vanwege het feit dat er in Loon op Zand nog een fles lag. Dus hij ging te voet op Loon op Zand aan, maar komt onderweg één van zijn collega's tegen, die hem licht aangeschoten weet te melden dat hij niet verder hoeft te lopen.

Jan I bouwde vooral een aantal prachtige villa's met de woning van gemeentesecretaris Pieter Vermeer in de Groenstraat als beste voorbeeld. Door zijn vroege dood heeft hij zijn bedrijf niet verder

kunnen uitbouwen. Zijn tweede zoon Jan (Udenhout 1923 – Udenhout 1998), die ik Jan II noem, kon met behulp van oom Fons Brekelmans uit Tilburg het bedrijf voortzetten. Het was vlak na de oorlog. De eerste boerderij die Jan II mocht bouwen was de wederopbouwboerderij aan de Oude Bosschebaan in Den Brand van het landbouwersgezin Jan Pijnenburg-Mathijssen. Dit grote gezin woonde, door het verlies van de boerderij tijdens de bevrijding van Udenhout, in een tijdelijk onderkomen, namelijk in een houten barak. Hierna volgden nog tientallen boerderijen, niet alleen in Udenhout maar ook in de omliggende dorpen. Jan's eerste grote prestige-object en bijdrage aan de geschiedenis van de landbouw van Udenhout was de nieuwbouw van Melkfabriek St.-Isidorus in 1959. In het bouwarchief van Jan II kwam ik een interessante brief tegen met een door directeur H. Janssen ten behoeve van bouwbedrijf Jan Brekelmans opgestelde verklaring. De heer Janssen verstrekt Jan in deze brief de vergunning om buiten de normale werktijden ook 's nachts, 's zaterdagnmiddags en zelfs op zondag op het fabrieksterrein te werken. Dit omdat door de aard van het bedrijf, het was namelijk een voedselvoorzieningsbedrijf, er overdag tijden waren dat Jan er met zijn personeel niet terecht kon. In 1970 werd de herbouw van de Boerenbond, na de fatale brand van 29 november 1969, gegund aan Jan Brekelmans.

Over de aannemersfamilies Verspeek en Josje Brekelmans is geschreven in het boek "Over d'n Unent". Een andere aannemer is Harrie van Dongen. Harrie begon in 1947 met zijn bedrijf, inwonend bij Graard Vermeulen aan de Groenstraat C2. Later is het bedrijf verplaatst naar de Kreitenmolenstraat, waar nu de Achthoevenstraat begint, en weer later naar de Slimstraat. Harrie had vooral Udenhouts personeel. Wim Elands was alom bekend als iemand die gemakkelijk kon klimmen en geen hoogtevrees kende. Harrie van Dongen heeft in de loop der jaren vele boerderijen gebouwd, zoals van Vermeer in de Loonse Hoek, Keuninx op de Schoorstraat, Van Rijsewijk in de Kuil, Martens in de Gommelsestraat, Versteijnen in Biezenmortel, Smolders op de Schoorstraat, Tuerlings in de Groenstraat en van Van Balkom aan de Molenhoefstraat. Harrie van Dongen was de aannemer, die voor het eerst in Udenhout boerderijen bouwde, waarbij huis en stallen gescheiden waren en waarbij het huis in het geheel niet meer als boerderij te herkennen was. De boerderij van Tijn Keuninx uit de Molenhoefstraat, de latere nertsenfarm, was daarvan in 1956 het eerste voorbeeld.

De rondtrekkende middenstander

Het is vele decennia heel gewoon geweest dat de boeren niet naar de winkels gingen, maar dat de middenstanders naar de boeren gingen. De bakkers, de kruideniers, de sigarenhandelaren en de olieboer maakten allemaal dagelijks of wekelijks de tocht door de modderige, soms besneeuwde gladde wegen in de winter of door de droge rulle zanderige paden in de zomer. Soms legden ze tientallen kilometers per dag af, van 's morgens vroeg tot 's avonds heel laat. Er waren huishoudens die drie bakkers aan huis lieten komen. En minder regelmatig kwam de "schèresliep" langs en de venter met ellegoed.

De grootste kruidenier was lange tijd de familie Sientje Vercammen-Vermeer (Tilburg 1890 - Udenhout 1973) en na haar hertrouwen het echtpaar Marinus de Bont-Vermeer (Udenhout 1894 - Utrecht 1949). Het waren vooral de kinderen Riet, Annie, Mien en Jo Vercammen en later Piet de Bont die met bestelboekjes en boodschappen heel Udenhout doorkruisten.

Een andere middenstander was Martinus ofwel Tinus Mutsaers (Udenhout 1889 - Helvoirt 1987) die met sigaren langs de deuren ging, maar ook zogenaamd breekbaar op bestelling thuisbracht. Een anekdote. Een pas getrouwd Udenhouts boerenstel had van vrienden of familie een, bij eerdergenoemde Mutsaers gekocht, duur H.Hartbeeld als huwelijksgeschenk cadeau gekregen. Tinus Mutsaers moest het zelf daar afleveren. Hij had alles goed ingepakt zodat het onderweg niet zou breken en kwam tenslotte bij het jonge stel op de boerderij aan. De kersverse boerin keek zuinig en had blijkbaar nog andere wensen, want ze was van plan het cadeau voor nuttig serviesgoed om te ruilen. Mutsaers ging uiteindelijk akkoord, pakte alles in en vertrok naar zijn winkel tegenover de boerenbond. Daar aangekomen bleek dat het H.Hartbeeld zijn kop had verloren. Tel uit je winst en dat allemaal ook nog in de moeilijke jaren dertig.

Sjef Lommers (Udenhout 1895 – Udenhout 1969) dreef samen met zijn eveneens ongetrouwde zus Jans, spreek uit als Jaans, een klein sigarenwinkeltje aan de Slimstraat. Sjef en Jans waren beide kinderen van het echtpaar Jan Lommers en Jana IJzerenbrand. Sjef was bij zijn geboorte aan zijn rechteroog sterk bijziende. Zijn andere oog heeft hij nooit kunnen gebruiken. Meer dan 40 jaar lang ging hij te voet met zijn fiets aan de hand in Berkel en Udenhout van boerderij naar boerderij om zijn rookwaar aan de man te brengen. Hij wist precies hoeveel stappen hij van de ene naar de andere boerderij moest maken en vertrouwde daarbij natuurlijk sterk op zijn geheugen en op zijn trouwe hond. Op zijn fiets waren twee kisten bevestigd met daarin zijn handelswaar en de hond was daarbij ook erg nuttig en nodig als trekhond. Tijdens de vakantietijd waren er altijd wel kinderen die met hem meeliepen om hem te helpen.

Pietje Paas en Hannes den Haomer

Jan Denissen

Een verhaaltje in het (streek)dialect dat in Udenhout gesproken wordt

Er is in Udenhout en Biezenmortel niet slechts één dialect, in de diverse buurtschappen lagen de klanken anders en was de woordkeuze soms anders. Dit is een weergave van de spreektaal, zoals Jan Denissen die heeft onthouden en zoals hij dat heeft opgetekend uit de mond van autochtone inwoners van Udenhout en Biezenmortel. Met geen enkele schrijfwijze kunnen alle verschillende klanken goed worden weergegeven. Geprobeerd is de spreektaal zo dicht mogelijk te benaderen. Lijkt een woord onherkenbaar, spreek dat dan hardop uit zoals het geschreven staat, dat helpt soms.

Over hoe boeremiense in Unent vruuger pròtte, dinne en dòchten

In de Gruunstraot in un schôn auwerwetse boerdereij daor woone un pòr *pronte* auw miense; Pietje Paas en heure *meens* Hannes dun Haomer. Die tweezen nòg *krek* as vruuger. De moderne tèèd heej op hun gin vat gehad. Zon miense *zenner* nòg mar wèèinig. kordate, man net zijn er

Pietje dribbelt nòg elken dag *frèet* nòr de kerk tenminste *asser* un mis is. Ze goj dan veuraon zitte en preevelt alles meej. Bij Pietjes is ut gelôof ut belangrekste. Ze geleuft heilig dè goei kattelieke alle misère van dur lèève laoter in dun hemel dubbel en dwars vergoed *krèège*. Ze goj gère op *bèverte* zoas in de meijmond nòr de St. Jan in Den Bosch of nòr *dun Hellingen Eèk*. Nò ut gelôof komt bij Pietjes ut geboer. Ze regelt ut thèus gelèèk. Ze vat òk meej aon ast mar wèrk is *wèt vrouwvolk* gewonluk doe. Ze begint vanèèges nie òn werk vur *manskèrels*. Ze houdt van vort doen en heej van jongsafaon flink meej moette *ònvatte* want ze was d'oudste thèus en durre vadder was wè ziekeluk. Nò ut gelôof en ut geboer komt bij Pietjes op de derde plòts Unent. Ze is un echte Unentse en dè wil ze òk *gezèet hebbe*. Ze kent alle boere in dun omtrek, wit alles van hun doen en laote en of *iemes* familie is van un aander. Dè komt omdè ze *alzelèève* lid is gewist van dun boerinnenbond. Daor heurde nòg us wè. Vur Pietjes is dun boerestaand dun belangrekste staand nò ut vurnaom volk zoas de pestoor en dun dokter. Zij ment zelf nòg wel un bietje dè zij bij de vurnaom boere van Unent hurt. trots, als er bedevaarten De Heilige Eik in Spoordonk wat vrouwen mannen aanpakken weten iemand altijd

Pietje trouwde op dur vèèfendertigste meej Hannes dun Haomer öt Bèèrkel. Ze trouwde bij heur thèus in. Pietje heej Hannesse leere kenne op un gauwe brólloft in de buurt, bij unnen ome van Hannesse. Daor sprak Pietje Hannesse aon. Van tèn kwaam taander en ut raakte aon en zòo is Hannes òn Pietjes blèève plèkke.

Hannes is nòg goed *hèl*. Iederèen heej gèère meej um te doen want hij kan *kòstelek* buurte. Ut is òk unne goeie *klòt* mar Pietje heej wel de broek aon. Hannes maakt zun èège nie zò druk over ut gelôof. Hij zit mistal aachter in de kerk mar ast mis is vur d'overleeje familie dan moet ie meej nòr vurre. Van dun aandere kaant: Hannes lot ut er nie op ònkoome en zòrgt wel dettie heej voldaan òn zun kerklukke plichte want dun dòd komt as unne dief in de nacht heetie geleerd en dus moette daor altèd klaor vur zèn. Hannes zeej zelf dettie er stiekum tussenöt zal knèèpe ast zò wèèd is. fit aangenaam goeie vent , *1 *2

Toen ze begosse te boere *hanzun* bedrèèf net as de miste boere in Unent meeje van alles wè: vèèf koeje, wè jongveej, un pòr zeug en wè mestvèrrekus en un fèèftig henne. Ze han zeuve *buunder* en vier *leupese* grond. Ze ware gin gròote boere mar ze han wel hêel schôon koeje. Toen de *romkanne* wegginge umdètter un tenk moes koome, zèn zur ôtgescleeje meeje melke. Hannes is toen mar wè *pinke in gaon schaore*.

Hannes zaat dertig jaor int bestuur van de fok- en contròole vereeniging en was jaore schatter bet veejfonds. Vur ut waoterschap dittie òk ut êen en aander mar *dè was nie zonnen herejee* en daor is ie *betèds* meeje opgehauwe.

Hij ging òk gèere un potje rikke meeje boere ôt de buurt en dan *konnut er spanne* al ging ut mar om unne cent per slag. Tegesworrige maag Pietje ok meejdoen want zun vruugere kaortmaote zen al lang dood.

hadden ze een
1 buunder = 1 ha
1 leupese = 16 are
melkbussen
overjarige kalveren van anderen in de wei doen stelde niet zoveel voor , op tijd ging het er fel aan toe

Die tweeje waare wir us ònt stèchele en dè hebbe we afgelusterd en vaastgeleeje.

Hannes	Zeg vrouw ik hè geheurd dètter un fist komt omdè dun Boerenbond hondurt jaor bestoj. As we daor nòr toe wille, moete we ons èège wel opgeeve, stòn in de Wegwèèzer.	
Pietje	Bij de KVO gaojet un halluf jaor al nergus aanders over. Hedde gè dé nòg nie èerder geheurd bij dun Boerenbond?	
Hannes	Nèè, ikke nie.	
Pietje	Bij dun Unentse Boerenbond zèn ze <i>alzelève</i> bij de leste dè was al meeje de oprichting want anders han we al lang irder fist gehad.	altijd
Hannes	Toch nie meeje ut opdoeke toen liepe we meeje vurop en trouwes tegesworrige hiet dè gin Boerenbond mir mar Stichting Isidorus.	
Pietje	Ut is altèd dun Boerenbond gewist en zo blèèf ik um noeme.	
Hannes	Ik zeg teege de KVO toch òk gin Boerinnenbond mir. Gè het altèd moeite gehad meeje veraandere. Ast òn jou geleege haj dan droegde gè nauw 's zondags nòg unne <i>poffer</i> .	witte brabantse "muts"
Pietje	<i>Zèever</i> toch nie, nò mennen trouw heb ik nòot ginne <i>poffer</i> mir op gehad en gè lóopt òk nie vurrop meeje <i>nuuwichèd</i> .	nieuwe dingen
Hannes	Dieè <i>poffer</i> is meeje ons trouwe in elk geval un hil discussie gewist en jullie moeder was <i>bekant</i> de leste in Unent die er êene droeg.	bijna konden
Pietje	Ge hoeft niks van men ouwelui te zegge want die han goed geboerd en dè <i>kosse</i> ze bij jullie nie zegge.	
Hannes	Dè hek vruuger bij jullie thèus al dikkels genoeg geheurd. Toen jullie moeder heurde dé wij vreeje was ze <i>kaod</i> en <i>ging ut erop</i> . Ik <u>moes op dun <i>baskwiel</i></u> vurdek bij jullie binne môog, echt op zun Unents. Ik wier te licht bevonde omdè wij te wèenig stalraompkes han.	kwaad ging ze te keer *3
Pietje	Jè, ik ben meeje jouw wel <i>gekuld</i> gewist. Tis gelèèk van onze kaant gekoome, de boerdereij en alles was dur bij <i>beschaaje, de biste</i> , ut perd, de vèrrekus, de kiepe en al ut <i>getèug</i> . En <u><i>gij had nie meer grond òn oew èège dan die welke onder oew naogels zaat</i></u> .	gefopt inbegrepen de koeien (hier) gereedschap, *4 ver
Hannes	Dè meugde gè wel zegge mar bij ons thèus hebbe zut ammal nòg mar <i>wèèd</i> geschupt. Onze Tinus heej un schôon vèrrekusbedrèèf. Bij ons Marie hebbe ze <i>wèèdöt</i> ut gròtste kiepebedrèèf hier ôt dun omtrek. En ons Gròrtje is wel vant gròot simminarie af gegaon mar heej daorna veul vur de boere gedaon as <i>vurlichter</i> . Hij heej òk in veul boerebestuure gezeete. Hij was êen en al gelirdighèd en haj tòch gin verbilding. Onze Jaonus is nòr Canada getròkke en die heej daor un <i>onnut</i> gròot bedrèèf, wel zo gròot as half Unent. Ik hebber <i>pasgeleeje</i> nòg footoos van gezien; un boerdereij meeje rontelom <i>plakke terf</i> zo wèèd as ge kunt kèèke én ammal èègendom.	veruit voorlichter (Rijks LV Dienst)
Pietje	<u><i>Wèèd</i> weg dè liegt <i>hendig</i></u> en hoe mende gè dèt bij ons zaat?	heel kortgeleden percelen tarwe *5, makkelijk

Hannes	Bij jullie ist un hil aander verhaol. Van ouds zaate zer <i>wèèrem</i> bij, dèš waor. Jullie vadder <u>haj mòs òn zun knieën</u> . Gullie waart mar meej zun driejen want jullie vadder en moeder hebbe zo lang gevreeje dètter ging gròot <i>hushauwe</i> mir kon koome. Jullieje Marinus, un bietje unne <i>zeekere</i> is fraoter gewist. Hij is òtgetreeje toen d'urste juffrouw op de fraoterschool kwaam. Hij trouwde meej die juf en dè was me toch un semmeltrien. Ze stonk dikkels un uur teege de wend in nòr <i>onjeklonje</i> of zoiets, un echte stadse. Hij krêeg de boerdereij van jullie tante Anna. Dè haj jullie moeder zo bekonkeld. Nò enkele jaore verkòcht hij die òn vremde zonder dè wij'r kaans nòr kreege, ut was <i>sunt</i> . Ze lèèfde daorna royaol. <u>Ut kwaam daor meej un schuup binne ent ging er meej un bats òt</u> . Veul kan òk op ziede wel.	financieel goed *6 gezin een man die niets aan het toeval overlaat eau de cologne zonde *7, platte schop
Pietje	Tis zo tis en nie anders.	
Hannes	En jullie Bertha die zich tegensworrig Bettie noemt moes en zu unnen bürger hebbe. Ze was altèd <i>op rak</i> en <u>zo gek as un kèrrad</u> . Ut was schaand, ze was un <i>haffelketje</i> vur dur vreijers. Ik zu me dur vur <i>sjenêere</i> . Zè trouwde vèr beneje durre staand meej unne <i>febriekserbèèr</i> . Ze trok nòr de stad en ging in un aachterbuurtje woone. Ze zu beter af gewist zèn meej Kees van Piete <i>gienderwèèd</i> van de Schòrstraot mar die <u>haj zun èège van dun bak laote bèète</u> .	op pad ~ *8 allemandsvriendin schamen fabrieksarbeider
Pietje	<u>Gè pròt as un kiep zonder kop</u> . Wij waare meej drierande en onze vadder en ons moeder <i>zunt</i> òk wel anders gewild hebbe. Mar wij zèn toch nòot iets tekort gekoome, ist wel?	ginds, *9 *10 zouden het
Hannes	Wij, wij hebbe jullie moeder dur altèd <i>bij gehad</i> . Dè was un ongemakke en dikkels <u>meej ginne riek te voejere</u> . Ze was òk <i>gròts</i> vural meej durre gauwe <i>lozie</i> . Ondanks dé we ut bedrèèf òn ons èège han reegelde zut gelèèk, ze kon gin trònsafstand doen. En gè zèt haorinder geworre en ik kant <i>besniete</i> . <u>Introuwe en onweer gift altèd gedonder</u> en zòo wast bij ons òk.	heeft ingewoond *11 horloge de gevolgen dragen, *12
Pietje	Ik vèèn dèt bij ons nòg nie zo slèècht gegaon heej.	
Hannes	Wij waare al oover de vèftig toen jullie moeder stierf en om dètter bij ons gin <i>kender</i> zèn gekoome, is alles bij't auwe gebleeve.	kinderen
Pietje	Hadde nauw nòg wille boere dan?	
Hannes	Nèè, nauw ben ik bleij toe dèk niemmir boer. Alleman heej ut over dur honderd koej, dur kwootums, dur mesrèèchte en al die boekhouwings. Ent veej is teegesworrig òk niemir <i>wèt</i> gewist is. Vruuger zaagde overal in Unent schòon malse roodbonte koej en nauw zent ammal zwartbonte scharminkels. Van die maoger koej meej groffe knooke op veuls te hōoge pōote. Meej die biste zèède altèd in de rauw. Die zen zo lilluk <i>dèszu</i> die vort altèd binne hauwe.	dat ze
Pietje	Dèš waor.	
Hannes	Gelukkig hebbe wij hier <i>op ons èège</i> kunne blèève. Hier kunne we nòg unne keer rond. Mar as wij <i>òt de tèèd</i> zen, ist gedaon meej jullie familie terwèl die bij ons bloeit as nòot te vurre.	zelfstandig dood
Pietje	Zwèèg tòch stil, <i>auwbèt</i> , zèède onderhaand klaor meej ut opscheppe over jouwe kaant. Ons femilie maag er òk zen. Onze vadder en ons moeder waare nòg us goei kattelieke die ginge zondags tweej keer nòr de kerk en ze hielde goed durre Paose. Onze vadder was kerkmister en ast <i>wirlichte</i> dan ging ons moeder meej un palmtèkste meej weijwaoter durt hèùs. Ze stonne in hōog ònzien in Unent. Toen 's moeder dōod ging zi de pestōor bij d'òtvaart dè ze rèècht nòr dun heemel ging, dè zeej toch iets.	kletskous, ben je bliksemde
Hannes	Jullie moeder was <i>bekant</i> unnen hellige, <i>swenters rèffelde</i> ze per daag drie rōozenuukes af, ze hing vol <i>schabbelier medolliokus</i> en ze heej veul kunne opbiechte want de pestōor heej bij heur wè dikke sigaare zitte rōoke. Hij krêeg er gereegeld unne jonge <i>klaore</i> bij. Ik zie um nòg zitte in de goeikaomer òn de tòffel meej ut <i>pluusse</i> klééd. En asser geslacht was dan liet ze altèd de <i>krèp</i> nòr hum toebrenge.	bijna, 's winters raffelde kleine medailles jenever pluche beste karbonade *13
Pietje	Dan kwaam ie òk òn mèn <u>vraoge hoe lang dè we getrouwd waare</u> .	
Hannes	En gè snapte nie worrum dèt ie dè nie kon onthauwe. Dieë pestoor din ut <i>hendig</i> .	makkelijk

Pietje	Dè was unne goeje pestoor en gè heggut werke òk nie ötgevonde want vur ons trouwe waarde mar unne <i>semmelklôot</i> meej oew gelapte <i>mesjèsterse</i> broek. Gè moest <i>allegeduureg</i> gecommandeerd worre aandere ging alles zo op zun <i>elfendertigst</i> .	treuzelaar manchesterse voortdurend erg traag
Hannes	Ik din ernògal wè bij.	
Pietje	Gè zaat dun <i>gòdsaanse</i> daag bij oew luuks perd. Die was zo <i>zeeg</i> as-ik-weet-nie-hoe. Dè perd hadde veuls te duur òn uw broek gekreege op <i>Hèl mert</i> . Gè had gin <i>sjoege</i> van haandele terwel ge tòch elke week nòr Bossche mert gingt.	hele, mak Hedelse (paarden) markt, verstand
Hannes	Hoezòo nie?	
Pietje	Witte nòg, gè wòt un <i>shot</i> verkoope die driespeen was geworre en dieje handelèèr, dieë protestant van over de Maos, kon zo schòon praote die woj die allèen kòope saome meej ons allerbeste <i>vèèrs</i> . As ik nie tussebeije gespronge was dan hadde daor nòg ingetrapt òk. Ze konne jouw beduueve waor ge zelf bij stond.	koe die 2 ^e keer kalft koe die 1 ^e keer kalft
Hannes	Gè ment dègge alles beter kunt, òk meej ut werke.	
Pietje	Nie <i>drèene</i> Hannes. Ik mèèn dek nògal wè afgeridderd heb.	ruzie uitlokken
Hannes	Ge het nauw immal <u>werkpeèrd en luuksepeèrd</u> en ik heb ze beij. Witte wè gè wel goed kont wè <i>vrèuke</i> en <i>ònklòoje</i> in dun hòf meej de bonne, kòlle en <i>erbezeme</i> . Daor zaagut er pikobello öt gin <i>ròcht</i> of <i>paone</i> , nòg gin <i>röske</i> verkeerd. In dun hof konde gij et verdiene, nie?	*14, werken dat niets oplevert aardbeien, onkruid kweekgras, graspol
Pietje	Nèè, òn jouw <i>knèèn</i> en oew schaop. Tis alzelèève nòg zo gewist dètter <u>niks òn verdient is, ast keutelt</u> . Dus pròt nie over verdiene.	konijnen *15
Hannes	Dè was <i>aorigheid</i> . Toen jullie moeder öt <i>de ted</i> was han wij ut bedrèèf moete mooderniseere dan han we ut wè <i>hèndiger</i> gedaon.	hobby, dood makkelijker
Pietje	Wè hadde gè tòch gemoete meej moderne machienes. Unnen oope lóopstal bouwe haj gin zin omdè wij op <i>vierderande</i> plaotse weije han ligge. Op de ekkers han we nòot gròote <i>plakke mangelpèeje, èèrpel</i> of kòore gehad. Daor hadde gin èège machienes vur nòodig.	vier verschillende percelen voederbieten aardappelen
Hannes	Tiesòom dun Bekker heegut beter bekeeke. Die han òk gin <i>kender</i> . Zullie han hil hullie bedrèèf gemooderniseerd. Laoter heetie ut verkòcht òn zun bruurs, zòo blèef ut in de familie en zullie konne vort goed öt de weeg.	kinderen
Pietje	<u>Ut gras lekt altèd gruuner op un aander</u> . Mar zen bruurs en zusters zent goed eens onder mekaar. Dé ziede nie zo dikkels nò dètter <i>gedild</i> is. Meej ut dèele bij jullie ist òk nie slèècht gegaon dè moek wel zegge mar dur was òk nie veul te verdèele.	*16 erfenis verdeeld
Hannes	Vèùl of nievèùl daor gòj ut nie om, bij ons waare ze ammal boer of zaatte tòch dicht teege ut geboer aon. Bij jullie zaatten er un paor bòrgers meej te praote bij ut dèele en dan <i>komdur</i> niemir öt. Die willen ut onderste öt de kan. Ze moete ut de boere gunne aandere kunne die niks mir overneeme.	kom je er
Pietje	Daor hedde gelèèk in.	
Hannes	Kunne wij meej nuuwjaor òk nie us wè dèele òn de nèève en nichte? We hebbe nòg wè <i>stukke</i> die we van de haand kunne doen. En de rest kunne we laote kooome van <i>Lentjes</i> öt Den Bosch. Ik zu zegge ieders wè en ammal inder.	aandelen, Lentjes & Drossaerts (bankier voor rijke boeren)
Pietje	<u>Ge moet oew èège niet ötkleeje vur deggu te bed gòt</u> . Van alles toestoppe as g'iesmes al jaore niemir gezien het, <i>vèèn</i> ik nie nòodig. Ze verbrasse ut tòch gelèèk. Dan stoppe z'ons int bejaardehèùs en dan kunne we hil dun daag nòr bèute zitte te <i>koekeloere</i> .	*17 vind
Hannes	<u>Zutdè? Ik geef liever meej un werm haand dan meej un kauw</u> . Ik heb nòg nòot wè meuge regele mar nauw <i>zukkut</i> toch <i>gère</i> zo zien.	doelloos kijken *18
Pietje	Mauw toch nie en hauw op meej oewen <i>kwatspraot</i> dè gè ochèèrm nòot niks hèt meuge regele. Gè heggut slèècht gehad in oewen trouw! Ik heb bij jouw wèèneg <i>blèene</i> gezien van't werke en oew mar laote <i>òntamboere</i> . Ik heb er bij jouw alzelèève <u>teveul eijer onder geleed</u> . As ge nie meej mèn getrouwt waart dan wassur van jouw niks terèècht gekome en hadde nòr de <i>stinove</i> gekunne. Dan haddet nie rèècht gehauwe tusse dè werkvolk en <u>dan hadde van dun hongere nie te vrèete gehad</u> .	zou ik het, graag kletspraat
		blaren, begaan *19 steenfabriek *20

Hannes	Gè kunt dè zo <i>nètèlig</i> zegge. Gè doet net of ik nergus verstaand van haj. We han toch schôn veej, ist nie? Ik haj verschillende keere prèès op de fokveejdaoge en verkocht nògus un stierkelfke òn de KI.	kribbig
Pietje	Dès waor daor hadde wel verstaand van. Eègeluk meuge we nie klaoge, we hebbe unne <i>schône</i> auwendag. Mar <u>ut zu oew kuntje wel vaore</u> as ik er niemir zu zèn. Giet nòg mar us un <i>bèkske</i> koffie in en nie <i>dabbe</i> meej oew <i>gerèèr</i> . Dan zakkus kèke of er nòg un <i>speklaosiemenneke</i> of un <i>dreug kuukske</i> in de trommel zit.	mooie, *21 kopje, knoeien gebibber speculaas Mariekoekje melk, *22 mis
Hannes	Wilde gè sewèèle meejpersaant de <i>rôme</i> meej brenge <u>want ik zèè goed roms</u> . De koffie is al op ziek, ge vatter <i>langs</i> .	
Pietje	Jé, je, we tobbe mar wè aon op onzen auwendag.	
Hannes	Gaon we nauw nòr ut fist van dun Boerenbond?	
Pietje	Ik zut wel un <i>aorighèd vèene</i> om daor nòr toe te gaon. Ast mar nie zon herrie is meej de meziek want ik heur <i>teegesworreg</i> tòch al nie zo goed mir.	leuk vinden tegenwoordig
Hannes	Ge wordt oud Pietje Paas. Gift ons mar op vur dè fist. Nauw de koffie op is, zal ik <i>sebiet</i> mar us un borreltje ingiete al ist durdeweek.	dadelijk (niet direct)
Pietje	Jé dé lus ik daaluk òk wel.	
Hannes	Ik vat unnen auwe klaore want <u>dè hek liever dan dun heiligen ollie</u> . <i>Wèffere</i> borrel lusste gij, un advocaotje, of un citroentje.	*23 wat voor een beetje
Pietje	Gif mar un citroentje en nie zon klèèn <i>kwèkske</i> , dè kunne we ons wel <i>pèrmetèere</i> . We kunne ut nie meejneeme en we hoeve ut òk nerges vur te bewaore.	veroorloven

*1 De broek òn hebbe.	De baas zijn.
*2 Dur stiekum tussenöt knèèpe.	Stiekum vertrekken (hier: plotseling dood gaan).
*3 Op dun baskwiel moete.	Gewogen worden (past die vriend wel?).
*4 Nie meer grond òn oewèège hebbe dan die welke onder oew naogels zit.	Helemaal geen grond in eigendom.
*5 Wèèd weg dè liegt hendig.	Hoe verder weg hoe makkelijker gelogen.
*6 Mòs òn zun knieje hebbe.	Rijk zijn in geld en goederen.
*7 Ut kwaam daor meej un schuup binne ent ging er meej un bats òt.	Het geld ging er sneller uit dan dat het binnen kwam.
*8 Zo gek as un kèrrad.	Stapelgek, meestal gebruikt bij verliefdheid.
*9 Dun dieë heej zun èège van dun bak laote bèète.	Die heeft zich aan de kant laten zetten.
*10 Praote as un kiep zonder kop.	Praten zonder je verstand te gebruiken.
*11 Meej ginne riek te voejere	Erg ongemakkelijk.
*12 Introuwe en onweer gift altèd gedonder.	Introuwen geeft altijd moeilijkheden.
*13 Koome vraoge hoe lang dè we getrouwd waare.	Kwam zeggen dat het onderhand tijd werd voor kinderen.
*14 Dur zèn werkpèèrd en luuksepèèrd.	Er zijn mensen die moeten werken en er zijn mensen die niets hoeven te doen
*15 Er is niks òn verdient ast keutelt.	Aan konijnen, geiten en schapen kun je niets verdienen.
*16 Ut gras lekt altèd gruuner op un aander.	Op een ander lijkt het altijd beter dan thuis.
*17 Oew èège niet ötkleeje vur deggu te bed gòt.	Niets weggeven voor je dood.
*18 Liever iets geeve meej un werme haand dan meej un kauw.	Liever voor je dood iets weggeven.
*19 Er teveul eijer onder legge.	Verwennen.
*20 Dan hadde van dun honger nie te (vr)èete gehad.	Dan had je maar heel weinig inkomsten gehad.
*21 Ut zu oew kuntje vaore.	Je zult er verschrikkelijk aan moeten wennen.
*22 Ik zèè goed roms.	Ik lust graag melk. (grapje want goed roms is ook goed katholiek)
*23 Dè hek liever dan dun heiligen ollie.	Dat heb ik liever dan het sacrament van de zieken.

Literatuur “Over d’n Boerenstand”

Abdijarchief van Tongerlo

Adriaenssen, Leo, “Ontginningen en domeinen. Ontwikkeling van landbouw en nijverheid”, Tilburg, stad met een levend verleden, RHCT, Tilburg 2001, hoofdstuk 2.

Archief Bouwbedrijf Jan Brekelmans

Archief Commissaris van de Koningin, inventarisnummer 337, register van persoonlijke verslagen van de CdK van bezoeken aan de gemeenten 1896-1925

Bergmans, G., “Beknopt overzicht van den R.K. Boerenstand te Udenhout bij zijn zilveren jubileum”, 1927

Berkelmas, G., “In laetschappe beteult”, in ‘De Kleine Meijerij’, jrg 50 (1999) p 123

Bersselaar, C.C.M. van den, en Frans van Iersel, “Over Udenhout en zijn Rabobank”, een uitgave van Heemcentrum ‘t Schoor, 1998

Bersselaar, C.C.M. van den, Publicaties in de Wegwijzer over de Rabobank, 1974

“Boer en tuinder”, weekblad

Boerderijstichting, “Bovenlichten”
Boerderijstichting, nieuwsbrieven

Boerenbond Udenhout, archief

Boerenbond Udenhout, “Jubileumuitgave 1902-1977”, 1977

Boerenbond Udenhout, Notulenboeken en jaarverslagen van Boerenbond Udenhout en van haar instellingen

Boerenbond Udenhout, Verslagen van jubilea, 25, 50 en 75-jarig bestaan

Bommel, Drs. H. van, “Het molenaarsgeslacht Coppens”, Heino (O), 1979, tweede druk

Bont, Chris de, “...al het merkwaardige in bonte afwisseling...’. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant”, Waalre, Stichting Brabants Heem, 1993

Breugel, Aug. van, “Brabantse mutsen uit grootmoeders tijd”

Bruijn, drs. M.W.J. de, en anderen, “Cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant, gemeente Udenhout”, 1983

Brug, Margreet van der en Krista Lievaart, “Drie generaties in schort en overall”

Crijns, A.H. en F.W.J. Kriellaars, “Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant”

Dam, B. van, “Oud Brabants dorpsleven”

Deckers, Dr.L., “De landbouwers van de Noordbrabantse zandgrond”, 1912

Dekkers, P.J.V., “Brandend Zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwerf ten koste van de lokale en regionale adel”, Noordbrabants Historisch Jaarboek 12, 's-Hertogenbosch, Stichting BRG, 1995, pp 10-40.

Diepen, D. van, “De Bodem van Noord-Brabant. Toelichting bij blad 8 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200.000”, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, 1968

- Dries van der Velden, Ad van den, "Het Brabant van toen...", opgetekend in 32 afleveringen voor 'Het Nieuwsblad van het Zuiden', 1979
- Drijvers, P., "Onze oude boerderijen, de ramen", in 'De Kleine Meijerij', jrg 28 (1977) p 51
 Drijvers, P., "Onze oude boerderijen, gebintconstructies", in 'De Kleine Meijerij', jrg 29 (1978) p 58
- Duffhues, T., "Voor een betere toekomst, het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin", 1996
 Duffhues, T., "Agrarisch mozaïek, geschiedschrijving over Noord-Brabantse boerenbonden" in 'Brabants Heem', 1996, nr 4
- Eerenbeemt, prof.dr.H.F.J.M. van den, en anderen, "Geschiedenis van Noord-Brabant", 1996
- Elsen, Peter van den, "Het land van de boerenapostel, geschiedenis van de Gemertse NCB", 1996
- Fasel, W.A., en P.J.M. Wuisman, "Geschiedenis van Udenhout", 1978
- Gemeente Udenhout, archief
- Greven, Maria en Annemiek van der Veen, "Bij ons moeder en ons Jet"
- Hanewinkel, Steph, "Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der Stad en Meierije van 's-Hertogenbosch", 's-Hertogenbosch, Vieweg, 1803
- Heemcentrum 't Schoor, archief
 Heemcentrum 't Schoor, "Over d'n Biezenmortel", 1993
 Heemcentrum 't Schoor, "Over d'n Oorlog", 1994
 Heemcentrum 't Schoor, "Over d'n Unent", 1996
 Heemcentrum 't Schoor, "Millenniumkrant", 31 december 1999
 Heemcentrum 't Schoor, "Over de School", 2001
- Heessels, Marinus, "Memoires", 1949
- Heijden, Cor van der, "800 jaar de Meierij, de Meierijenaars en hun landschap en landbouw" in 'Ach lieve tijd, 800 jaar de Meierij en de Meierijenaars', 1995
 Heijden, Cor van der, "De runderpest in de achttiende en negentiende eeuw", in 'NRC Handelsblad', augustus 2001
 Heijden, Cor van der, "De aardappelmisogsten (1845-1848)", in 'NRC Handelsblad', woensdag 26 september 2001.
- Hendriks, dr.ir. Sjef, "Brabantse boerderijen, beleven, bewonen en bewaren", 1994
- Hollenberg, P., "Pater Gerlacus v.d. Elsen, emancipator van de Noord-Brabantse Boerenstand"
- Huizenga, H.E., "Vruchtwisseling en bemesting", 1910
- Hüsstege, Geert, "Zo herinner ik mij Brabant", 1980
- Kempen, Kees van, "In ieder huis het Roomsche kruis", lezing voor medewerkers van de parochie St.-Lambertus, januari 1998
- Kerklaan, Marga, "Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen"
- Kessel, rector van, "Boerenvreugd en boerenverdriet", gedenkboek van den NCB bij het 25-jarig jubileum, 1927
- Kort, Sjef de, persoonlijk archief Melkfabriek

Kortlang, R. en H. Verwiel, "Boerderijen in Noord-Brabant", 1989

Lans, Jos van der en Herman Vuijsje, "Lage landen, hoge sprongen"

Lee, René van der, "De tanende glorie van kruis en ploeg", artikel in 'Brabants Dagblad', 17 augustus 1996

Leenders, W.H., "De Udenhoutse gronden en hun ontstaansgeschiedenis", 'De Kleine Meijerij', jrg 19, pp 36-43

Lierop, A. van, "Een vriendelijk oog dat uit de verte lokt, bovenlichten verzamelen" in 'Brabants Heem', jrg 44 (1992) nr 3

Loo, Joost van der, Gesprekkenarchief Udenhout, 1984-2002

Loo, Joost van der, "De geschiedenis van het geslacht Weijtmans (1638-1989)", Berkel-Enschot, 1989

Naalden, Piet, "R.K. Boerenbond Udenhout in de twintigste eeuw", archiefonderzoek, 2001

NCB, weekblad, 25 maart 1905

Niemeijer, Jan A., "Leven op het platteland", 1994

"Oogst", weekblad

Overleg Platform Duinboeren, informatie

Provincie Noord-Brabant, "Cultuurhistorische inventarisatie, Udenhout", 1984

RABO-bank Udenhout, archief

Regionaal Historisch Centrum Tilburg

Rijksarchief Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch

Rooijackers, G. e.a., "De historie van een Brabants Boerenhuis", 2002

Smulders, drs. W.G.A., "De toestand van de Brabantse boeren vóór de oprichting der sociale organisaties en de oprichting van den Boerenbond", cursus voor de RKJB, 1945/1946

Spierings, Mechelien, "De rol van de abdij van Tongerlo bij het ontstaan van het dorp Udenhout", in 'De Kleine Meijerij', jrg 19, pp 51-56

Toorians, Lauran, "Heren en heerlijkheid. Landheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473", in: 'Tilburg, stad met een levend verleden' (RHCT, Tilburg, 2001), hoofdstuk 3.

Trienekens, G., "Het drieslagstelsel en de Vlaamse bouw op de zandgronden in de Meierij, een momentopname voor het begin van de modernisering van de landbouw rond 1860/70" in 'Brabants Heem' 1985, nr 1

Veen, Annemiek van der, "Zij telt voor twee, vrouwenarbeid in Noord-Brabant 1889-1940"

Ven, G. en J. van de, "Het Venneboek", 1995

Verhoeven, Cornelis, "Herinneringen aan mijn moedertaal", 1978

Verhoeven, Rien, en Jan van Rijswijk, "De weg van een eeuw, Boerenbond Berkel-Enschot-Heukelom", 1996

Wijdeven, A., "Ontwikkeling van de landbouw in Udenhout"

Wijk, drs. P.A.M. van, "Over mest en boerderijbouw, het verdwijnen van de potstal" in 'Brabants Heem' 1986, nr 2

Wintermans, Mr.J.J., "Geschiedenis van de Noord Brabantschen Christelijken Boerenbond"

En vergelijkbare boeken als het voorliggende boek:

100 jaar Boerenbond Acht, "Boer en ploeg op Acht", 1996

100 jaar Boerenbond Boekel, "Boeëre op skroal zaand", 1996

100 jaar Boerenbond Boxtel, "Vur d'n boer, de koei en Onze Lieve Heer", 1996

100 jaar Boerenbond Etten, 1999

100 jaar Boerenbond Vlijmen, "Goed geboerd", 1995

100 jaar Boerenbond Vught, "1896-1996, 100 jaar bedrijvigheid", 1996

Colofon

Dit boek is tot stand gekomen door het enthousiasme van de auteurs, allen amateurs, die in dit boek een uitdaging hebben gevonden.

Fotomateriaal

De in dit boek opgenomen foto's zijn hoofdzakelijk afkomstig uit de persoonlijke collecties van Kees van den Berselaar, Joost van der Loo en Annie van Roessel-Kolen. Mede door oproepen in de Wegwijzer hebben velen ons foto's beschikbaar gesteld. Mochten onbedoeld foto's zijn opgenomen, waaraan ons onbekende rechten zijn verbonden, dan kan contact worden opgenomen met de uitgever.

Omslag

De schrijvers zijn dank verschuldigd aan de familie Van Asten voor het mogen gebruiken van de foto voor de omslag en aan Angelique de Graaij jr. die het ontwerp van de omslag heeft gemaakt.

Oplage

De oplage van het boek is 1.000 exemplaren.

Financiering

De uitgave van het boek is mogelijk gemaakt door donaties. Enkele donateurs willen anoniem blijven. We mogen wel onder dankzegging noemen:

- De Rabobank, hoofdsponsor van Heemcentrum 't Schoor;
- De Dorpsraad van Udenhout;
- Interpolis;
- De Stichting Isidorus.